

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

32. AASTAKÄIK 2020 NUMBER 6 (375)

Viirused ja elusorganismid: Millist universumi
arengujärku nad esindavad?

Rein Veski 963

Mõtteid kriisidest

Jüri Engelbrecht, Robert Kitt 983

“Aga meie tahame selle maa keelele ja meelele igavikku”:

Jaan Kross ja Eesti Üliõpilaste Selts

Toomas Hiio 998

Luulet

Indrek Hirv 1014

Haberler *versus* Nurkse: Paindlike vahetuskursside
juhtum kui üks alternatiive Bretton Woodsile

Harold James, Michael D. Bordo ... 1022

Tõlkinud Kalev Kukk

Friedländer uue pilgu läbi: Aleksandria judaism
ja gnostitsismi päritolu

Birger A. Pearson 1058

Tõlkinud Jaan Lahe

Kuri kevad

Toomas Kiho 1091

<i>Arvustus: Võitlus mõistuse eest. Hasso Krull. Imelihtne tulevik: Manifeste ja mõtisklusi 1995–2009.</i> Toim. Leo Luks. (Vabamõtlejad, nr 1.) Tartu: Vabamõtleja, 2020. 198 lk.	
<i>Ott Puumeister</i>	1092
Rahvused aja tõmbtuules. Ernest Gellner. <i>Rahvused ja rahvuslus</i> . Tlk Anneli Andresson. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2019. 368 lk.	
<i>Leo Luks</i>	1101
Abstracts	1112
Tants teadmatusse: Päevik 1944–1961. XXIV	
<i>Herbert Normann</i>	1119

Paberväljaande tellijale on digiväljaande lugemine

TASUTA: www.kultuurileht.ee

Joonistused sarjast “Muuseumidirektori hirmud”

lk 982, 997, 1013, 1021, 1057:

FLO KASEARU (1985) on lõpetanud Eesti Kunstiakadeemia vabade kunstide osakonna maali erialal 2008. aastal ja fotograafia osakonna 2013. aastal, praegu vabakutseline kunstnik ja omanimelise majamuuseumi tegevjuht.

VIIRUSED JA ELUSORGANISMID

Millist universumi arengujärku nad esindavad?

Rein Veski

SISSEJUHATUS

Viirustest ei teatud kaua aega mitte midagi. Kuid inimesed põdesid viirushaigusi, inimkond vaevles laastavate epideemiade käes. Nende põhjusi otsiti mitmelt poolt, näiteks oletati juba iidsetel aegadel seost komeetide ilmumise ja katkupuhangute vahel. Kui haiguse tekitajas hakati selgusele jõudma, olid viirusvastased vaktsiinid juba olemas. 1930. aastatel peeti viirusi bakteriteks, seega elusolenditeks, hiljem valgutombukesteks ehk eluta molekulideks. Kindlat seisukohta, mis või kes nad on, pole siiani. Mõte viiruste kosmilisest päriolust pole kuhugi kadunud. Nii väitis tuntud Inglise astronoom Fred Hoyle (1915–2001) aidsiviiruse pärinevat kosmoseavarustest. Need arvamused on pelgalt arvamusteks jäänudki. Kinnitust pole nad leidnud, nagu ka mitte viirusleiud Maale kukkunud komeetidest.

Viirused on üldiselt bakteritest väiksemad, kuid nendegi seas on hiiglasi. Näiteks 30 000 aasta vanusest Siberi igikeltsast vabanenud *Pithovirus sibericum* on bakteri mõõtu ja ühtlasi vanim elusorganismi nakatanud viirus: ta on võimeline surmama amööbe.

Väiksuse tõttu ei jäta viirused endast maha fossiile. Nende aegadetagusest tegutsemisest annavad tunnistust peremeesorganismides toimunud muutused, mida uurib paleoviroloogia. Vanim

teadaolev viirus olevat tegutsenud 300 miljonit aastat tagasi elanud ja merevaiku vangi jäänud putuka organismis. Olen kohanud arvamust viiruste tegutsemisest ka kolm miljardit aastat tagasi. Elusorganismide teke on dateeritud sellest veelgi varasemasest aega. Elusorganism on viiruse molekulist märksa keerulisem. Areng kulgeb tavaliselt lihtsamast keerukama poole. Meie praeguse ettekujutuse järgi tekkis elu keemilistest ühenditest, millest vähemalt osa sünteesiti kosmoses.

Järgnevalt käsitlen orgaaniliste molekulide ja elu teket universumis sedamööda, kuidas selle temperatuur langes. Universumi jahenemine tegi võimalikuks aatomite tekke plasmast ja siis molekulide tekke aatomitest, misjärel omakorda said järgepidi võimalikuks gaasi-, vedel- ja tahkefaasilised ning faasidevahelised reaktsioonid. Üldisemalt öeldes võimaldas temperatuuri alanemine universumil minna füüsikalisest arengujärgust üle keemilisse ning tahke faasi tekkides geoloogilisse ja bioloogilisse arengujärku. Bioloogilise arengu tulemusena tekkis Maad ümbritsev elusorganismidega täidetud biosfäär. Milline oli sündmuste järjekord, mis võimaldas elu tekkeks vajalike keemiliste ühendite ja elusorganismide kujunemist, ning kuhu tõmmata piir elusa ja eluta vahele, saab ehk selgemaks, kui järgnevate ridade üle järele mõelda.

VIIRUSSFÄÄR

Pandeemia on suurendanud huvi epidemioloogide ja arstide võitluse vastu silmale nähtamatu ja tumma vaenlasega. Salapäraseid viirusi uurivad mitme eriala inimesed, kellest kaugeltki mitte kõik ei pea viirusi vaenlasteks. Mulle muutus viiruste teema oluliseks 1980. aastatel, kui analüüsisin tuntud Ukraina-Vene õpetlase Vladimir (Volodimir) Vernadski (1863–1945) biosfääriõpetuse seisukohti. Ja ma polnud ainuke: biosfääri probleemid olid ja on endiselt paljude, ka eestlaste pingsa tähelepanu all (vt Veski 2018).

Allikaotsingute tulemusena osutusin oma üllatuseks esimeseks, kes oli seostanud viirussfääri biosfääriga. Olin jaganud viirussfääri kaheks: elusorganismides ja neist väljaspool (Veski 1983b). Tol ajal puudusid andmed viiruste esinemise kohta väljaspool peremeesorganisme. Pädeva kinnituse tomati stabiilse

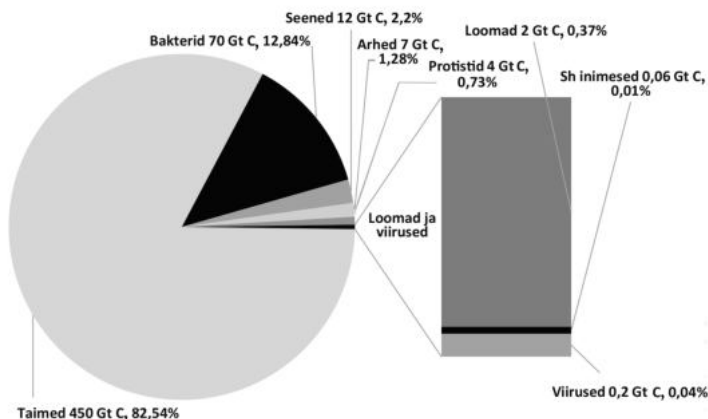
mosaiikviiruse olemasolule atmosfääris ja Arktika 500–140 000 aasta vanustes jääproovides leidsin 30 aastat hiljem (Carter, Saunders 2013). Internetiotsingud andsid aimu viirussfääri mõiste kasutamistavast (Virosphere. 2008). Rahvusvahelise viiruste taksonoomia komitee (International Committee on the Taxonomy of Viruses) andmetel kasutati terminit *viriosphere* ja *virosphere* oletatavalt esimest korda 1997. aastal, kuid veel mitte viiruste asuala tähenduses. Just sellise mõiste vajaduse üle olin 1983. aastal avaldatud artiklis ja põgusalt selle ingliskeelses resümees arutlenud. Termini *viriosphere* esmakasutajana läks aastast 2005 kirja Briti Columbia ülikooli professor Curtis A. Suttle. Kaks aastat hiljem võttis ta kasutusele mõiste *virosphere*. Eelmine tunnistati 2019. aasta 2. oktoobril Wiktionarys kõrvalekaldumiseks õigekirjanormist.

VIIRUSKÜLLUS

Kolme teadusvaldkonna esindajate koostöös hinnati hiljuti Maa elusorganismides oleva süsiniku kogumassiks ligikaudu 550 Gt¹ (Bar-On jt 2018); selle hulka arvati ka viirused oma 0,2 gigatonniga. Ülekaalukalt suurimaks rühmaks osutusid taimed, neile järgnesid üherakulised eeltuumused bakterid, taimedest ja loomadest eristuvad seemned ning rakutuumata arhed ehk ürgid (joonis 1). Järgmised kolm rühma (protistid, loomad, viirused) annavad elusorganismides oleva süsiniku kogumassist vaid veidi üle ühe protsendi. Neist enim leidub süsinikku valdavalt üherakulistest päristuumsetes protistides ehk algloomades, kes ei kuulu ei loomade, taimede ega seente hulka. Nende süsiniku mass on kaks korda suurem loomade omast. Viirustes on vaid 0,2 Gt süsinikku ja inimestes veel üle kolme korra vähem: 0,06 Gt. Viirused erinevad joonisel nimetatud organismidest selle poolest, et on võimelised kasutama neid endasarnaste koopiatega valmistamiseks.

Joonisel kujutatud elustikurühmadest on taimed, välja arvatud parasiittaimed, fotosünteesivad organismid. Fotosünteesivõime on ka osal bakteritel, arhedel ja protistidel. Esimesed foto-

¹1 gigatonn (Gt) = 10⁹ tonni.

Joonis 1. Biomass elusorganismides ja viirustes (gigatonni süsinikku ja protsent kogusüsinikust; Bar-On jt 2018 järgi).

sünteesivad organismid tekkisid arvatavasti 3,4 miljardit aastat tagasi. Nad toodavad süsinikdioksiidist, veest ja mõnest mineraalainest päikeseenergia abil elusainet, mida teised organismid lagundavad ja viirused oma koopiategemiseks kasutavad.

VIIRUSED — VEEKOGUDE ELUSTIKU REGULEERIJAD

Elu tekkis kas sobivas orgaaniliste ühendite rikkas veelombis, ookeani põhjas olevate kuumaveeallikate lõõride läheduses või mõnel muul seesugusel moel. Esimesed elusolendid olid loogiliselt võttes prokariotidid ehk eeltuumsed elusolendid — bakterid või arhed, millele järgnesid üherakulised päristuumsed protistid. Nende areng ja toitumisahelad kujunesid miljardite aastate jooksul eranditult veekogudes. Mingi ettekujutuse sellest, mis toimus ürgsetes veekogudes, annab nüüdisaegsete veekogude uurimine.

Mikroorganismid moodustavad nüüdisaegse ookeani elusaine massist üle 90%. Viiruste hulk on nendega võrreldes väike (vaid

5% mikroorganismide massist), küll aga arvult väga suur: 94% kõigist nukleiinhappeid sisaldavatest osakestest (Suttle 2007). Arvatakse, et neis peitub tohutu läbiuurimist ootav geenivaramu. Suttle'i hinnangul tapavad viirused iga päev ligikaudu 20% vee elustikust. Mikroorganismide ja muude veekogudes elavate elusorganismide areng ja saatus on seega täielikult viiruste meelevallas. Suttle'i labori andmetel on veekogudes 10^{30} viirust ja seal toimub 10^{23} viirusnakatust sekundis (Marine... 2009). Tappes ja lagundades baktereid ning teisi mikroorganisme, tekitavad viirused lahustunud ja lahustumatute ehk hõljuvate orgaaniliste toitaineosakeste külluse veekogudes. Osa neist settib veekogude põhjakihti, mattub — nagu kunagi meie põlevkivid — ning kaotab sideme neid moodustanud ja töödelnud organismidega. Bioloogide seas on selle kohta käibel mitmekesise sisuga mõiste *viral shunt*, mille üheks tõlkevasteks võiks olla “viirustalletus”.

Peamiselt sel sajandil selgunud viiruste oluline roll veekogudes pani mind kui orgaanilise geokeemiaga tegelnud inimest tahes-tahtmata mõtlema, milline on olnud viiruste osa meie kahe põlevkivi, 450 miljoni aasta vanuse kukersiidi ja veidi vanema diktüoneemakilda välimuse ja keemilise ehituse erinevustes. Esi-mene neist tekkis hapnikurikastes, teine anaeroobsetes tingimustes. Võib vaid oletada, et kukersiidi põhiline lähtematerjal, liimakapsliga ümbritsetud koloniaalsed põhjale kinnituvad tsüanobakterid, oli viirustele vähem kättesaadav kui kilda “tooraineks” olnud vabaveeline elustik, millest moodustus diktüoneemakilda struktureeritu orgaaniline aine. Nüüd on teada viirused, mis suurendavad tsüanobakterite hapnikutoodangut, kuid mitte biomassitoodangut. Viirustalletus on valdkond, mille üle kütusegeneesi uurijad veel ei arutle.

VIIRUSED ATMOSFÄÄRIS

1983. aastal viirussfääri ja biosfääri suhteid uurides ei leidnud ma, nagu juba öeldud, kindlaid tõendeid vabalt õhus levivatest viirustest. Nüüd on teada (Reche jt 2018), et tuul tõstab maapinnalt koos tolmuosakestega ja merepinnalt veepiiskadega viirused õhku kuni 3000 meetri kõrgusele ja kannab neid ühelt kontinen-

dilt teisele. Ühel inimasundustest eemal oleval Hispaania mägi-alal ladestus näiteks päevas ühele ruutmeetrile 260–7000 miljonit viirusosakest. Baktereid ladestus sama aja jooksul 3–80 miljonit ehk tunduvalt vähem. Jutt käib Maa päritolu viirustest ja bakteritest. See kaks aastat tagasi avaldatud uurimus, mida nüüdseks on refereeritud ka eesti keeles (vt Oidermaa 2018), näitas veenvalt viirusfääri olemasolu atmosfääris ja biosfääriga külgnevates sfäärides. Tähelepanekute kohaselt satub veepinnalt viirusi ja baktereid õhku rohkem kui maapinnalt. Inimesed on olnud korduvalt tunnistajaks mereveega üles keerutatud kalade sajast; sadanud on ka konni, meduuse ja muud tavavihmast erinevat. Seega pole viiruste “sajus” midagi iseäralikku.

Biosfääri piirid pole kindla arvu meetrite või kilomeetritega määratavad. Nad muutuvad ajas olenevalt sellest, kas elusorganismid laiendavad oma asuala või on sunnitud sellelt taanduma. Lito-, hüdro- ja atmosfääri koostist miljardite aastate jooksul oma gaasiliste, vedelate ja tahkete elutegevussaadustega muutnud elusorganismid surevad ja muutuvad mattudes litosfääri osaks, mis erinevalt varasemast abiogeensest materjalist on pärit surnud organismidelt. Seda on olnud mugav nimetada muistseks biosfääriks. Muundudes eritab see moodustis maapõuest atmosfääri samamoodi gaasilist süsinikdioksiidi, vett ja metaani, nagu teevad pidevalt paljud elusorganismid. Need nüüdisaegsetelt ja mattunud organismidelt pärit ühendid on muutnud kunagise abiogeense atmosfääri koostise muistseks biosfääriks, mille põhikomponendid on pärit organismidest. Elusorganismid on atmosfääri komponentidega vastastiktoimes vaid oma lähiümbruses.

Ennast kopeerivate viiruste leviala piirdub maismaal ja vees leiduvate ning parajasti õhus hõljuvate või lendavate nakatunud organismidega, kuid et on olemas ka viirusvabu organisme (Kartavtsev 2016), siis ei kattu see viiruste sfäär keskkonda toimivate organismide sfääriga. Õhus olevad elusorganismid on oma keskkonnaga vastastiktoimes, kuid tuulega õhku kantud viirusosakesed mitte. Nad pole seal kopeerimisvõimelised, pigem minetavad selle võime. Kopeerimisvõimelised pole ka viirused anabioosis²

²Anabioosist tuleb edaspidi lähemalt juttu.

olevates organismides. Neil mõlemal on võimalus hajuda kosmo-seavarustesse. Et sealt oleks neid Maale sattunud, pole tõendamist leidnud.

VIIRUSED KOSMOSES?

Nii viirused kui ka elusorganismid said tekkida pärast seda, kui universumis olid kujunenud tingimused nende ehitusplokkide — orgaaniliste ühendite tekkeks ja säilimiseks. Me teame tagantjärele tarkusena, et see oli võimalik planeedil Maa. Kuid kas ka mujal enne meie planeedi moodustumist? Kas on üldse mingi alus seda oletada?

Nagu öeldud, tekkisid gaasilised orgaanilised ühendid piisavalt jahtunud universumis. Nende hulk ja molekulmass sai kasvada pärast vedela faasi teket ja plahvatuslikult suureneda pärast tahke faasi lisandumist. Kui anorgaanilisi ühendeid tuntakse paarisaja tuhande ringis, siis orgaanilisi on üle kolme miljoni. Sellist orgaaniliste ühendite küllust pole väljastpoolt Maad leitud.

Tõsi, molekulaarpilvedest³ on peale vesiniku molekulide avastatud ka vee ja teiste lihtsamate keemiliste ühendite, näiteks metanooli ja ammoniaagi molekule ning vähemalt üks aminohape — glütsiin ($\text{NH}_2\text{-CH}_2\text{-COOH}$). Mitmeid aroomaatseid ja alifaatseid orgaanilisi ühendeid on leitud universumi avarusest. Kindlamaid tõendeid orgaaniliste ühendite olemasolust kosmoses on toonud Maale meteoriidid. Süsinikurikkad meteoriidid sisaldavad kõrgmolekulaarset süsinikku, mis võib olla tekkinud lihtsamatest ühenditest nende kuumenemisel Maa atmosfääris. Meteoriitidest on leitud alifaatseid, aroomaatseid ja polaarset ühendeid, alkohole, karbonüülühendeid, ühe- ja kahealuselisi happeid, aminohappeid, hüdroksühappeid, amiine, amiide, puriine, pürimidiine ja teisi elusorganismide tekkeks vajalikke molekule.

Lihtsama ehitusega orgaaniliste ühendite teke ja omavahelised reaktsioonid on seega külmas kosmilises ruumis võimalikud.

³Molekulaarpilv ehk molekulipilv on tähtedevahelise pilve tüüp, mille tihedus ja suurus teevad võimalikuks molekulide, tavaliselt molekulaarse vesiniku (H_2) moodustumise. *Toim.*

Maa materjal kuhjuski kokku kosmilisest tolmust tekkinud suuremate osakestest ja neist veel suurematest planetesimaalidest.⁴ Mõne arvates Maa kuumenes ja need lagunesid, teised oletavad, et eluks vajalikke orgaanilisi molekule aitasid toota välg ja keemilised protsessid vulkaanilõõris (selle kohta vt Veski 2012). Ühe hinnangu järgi jõuab praegu Maale kuni 40 000 tonni kosmist tolmu aastas,⁵ mis toob arvatavasti lisa ka orgaanilistele ühenditele. Võib arvata, et komeedid jätkasid orgaaniliste ühendite sissekannet ajal, mil algas abiogeensetest lähtemolekulidest elusorganismide teke.

Kuult toodud proovidest on leitud aminohappeid, kuid ülekantavimisel on need mõne erandiga osutunud päritolult maisiks. See, et mõnel taevakehal on vee asemel metaanijääga kaetud metaanimered (nt Saturni kaaslasel Titanil), viitab ennekõike lihtsamate orgaaniliste ühendite küllusele väljaspool Maad, mitte liigirikkusele. Ennemini annab see tunnistust nende ühendite tekkimise võimalikkusest.

Kesine nimekiri kosmoses olevatest või siia saabunud või toodud orgaanilistest ühenditest on seletatav vaid ühekülgsede reaktsioonitingimustega. Madal temperatuur kosmoses võib see-eest tagada keerulisemate orgaaniliste ühendite ja lihtsamate organismide säilimise; viimaseid peavad mõned planeetide kolonisaatoriteks (Klyce 2013). Kuid need kolonisaatorid said seniste teadmiste kohaselt tekkida ikkagi vaid Maa-taolistel planeetidel.

Vedela vee puudumine pärsib vähegi keerukama molekuli-ehitusega orgaaniliste ühendite teket, rääkimata elusorganismidest. Periooditi Päikese lähedale sattunud komeetide sappa liisandunud jää sulamisvesi pole taganud orgaaniliste ühendite küllust. Üheksa teadusasutuse ühisartiklist (Hadraoui jt 2019) võib lugeda, et kosmoselaeva Rosetta aparatuuri abil tehti komeedi 67P/Tšurjumov-Gerassimenko vett sisaldavas atmosfääris kindlaks vaid üks aminohape — glütsiin, mis teadaolevalt ainsa aminohappena ei vajagi tekkeks vett.

⁴Planetesimaal on väike kivine keha, mille raadius ulatub ühest kümne kilomeetrini. *Toim.*

⁵Vt https://en.wikipedia.org/wiki/Cosmic_dust.

Ükskõik kui romantiline ka tundub mõte olla tekkinud tähe-
tolmu orgaanilisest materjalist, oleme siiski vaid tähe, s.t Päikese
kiirguse ning Maal oleva vee ja süsinikdioksiidi toode. Sellest on
aru saanud need, kes otsivad elu ilminguid tähest sobival kaugu-
sel olevatelt planeetidelt ja oletavad elu võimalikkust ka nende
ümber tiirlevatel kuudel.

ELUSORGANISMID, VIIRUSED, PARASIIDID

Geneetilise materjali olemasolu viitab ainuraksete organismide,
viiruste ja neist ehituselt lihtsamate, taimi nakatavate viroidide
keemilise koostise sarnasusele. DNA rõngasmolekuliga plasmii-
did on nagu viirused ja viroididki võimelised endast elusrakus
koopiaid tekitama. See võime on ka ebanormaalselt muundu-
nud valgumolekulil prioonil ehk priionil.⁶ Kui organismis oleva
prioonvalgu molekuli ruumiline kuju peaks teisenduma, kopee-
rivad organismi teised samasugused valgumolekulid seda muu-
tust. Tagajärjeks on surmaga lõppevad neurodegeneratiivsed hai-
gused, millest tuntuimad on skreipi ehk nn kratsimistöbi lammastel,
nn hullulehmatöbi veistel ja Creutzfeldti-Jakobi töbi inimestel.
Priooni puhul pole mõtet otsida kosmosest selle abiogeenselt
tekkinud eellast, sest see tekkis evolutsiooni käigus imetajate or-
ganismis olnud tavavalgust. Plasmiididel, viroididel ja viirustel
on omadus elusorganismis end kopeerides muteeruda. Üsna ha-
ruldaseks peetakse juhtumit, kus väike viirus — virofaag (s.t “vii-
rusesööja”) — ründab ainurakse peremeesorganismi rakku sise-
nenud suuremat viirust ja kasutab seda paljunemiseks.

Kes on tähelepanelik olnud, on aru saanud, et olen viirustest
kõneldes hoidunud kasutamast sõna “kes”. Selline järjekindlus on

⁶Erinevalt viirusest puudub viroidil valguline kate; ta koosneb ainult
nukleiinhappest (RNA) ja nakatab kõrgemaid taimi. Plasmiidid on ena-
masti bakteriraku kromosoomivälised rõngasjad DNA molekulid, mis
paljunevad (replitseeruvad) bakteri genoomist sõltumatult. Prioonid on
normaalsete valkude muundunud, nakkuslikud vormid, mis muudavad
terveid valke endasarnaseks. *Toim.*

selle teema puhul pigem haruldane. Teisisõnu, oleme jõudnud küsimuseni, kas viirused on elus.

Bioloogilise evolutsiooni kohta paksu käsiraamatu kirjutanud Vene-Ameerika bioloog Eugene Koonin (Jevgeni Kunin; snd 1956) peab viirusi üheks kahest “elu impeeriumist”; teise moodustavat rakulise ehitusega organismid (Koonin 2012). Ta ei kirjuta mitte viirussfäärist, vaid viiruste maailmast (*Virus World*). Viirused on tema selgitust mööda obligatoorsed rakusisesed parasiidid või sümbiondid. Nad kuuluvat eluvormide üldisesse klassifikatsiooni. Koonin vastandab viirused ja teised “isekad algained” rakulise ehitusega elusorganismidele. Ta võrdleb viiruste maailma universumi tumeainega, mille kohta on veel vähe teadmisi. Samas ei pea ta vajalikuks põhjalikumat arutelu viiruste kuuluvuse üle. Viiruste kuulumist bioloogia alla on rõhutanud näiteks John B. Carter ja Venetia A. Saunders (2013).

Viljakas teadusfilosoof Günther Witzany (snd 1953), kes on üht-teist kirjutanud ka meie semiootikutele tuttava Thure von Uexkülli (1908–2004) kohta, on oma monograafilise kogumiku viirustest pealkirjastanud üsna mitmemõtteliselt: *Viruses: Essential Agents of Life* (Witzany 2012). Mismoodi seda mõista ja tõlkida? *Essential*’i tähenduseks on Silveti sõnaraamatu järgi “oluline, olulise tähtsusega; (põhi)olemuslik”; *agent* tähendab aga mõjurit, toimeainet, toimivat jõudu (või isikut, asja). Ilmselt tuleks pealkirjast aru saada nii, et viirustel on nagu mikroboomilgi, s.t taimes või loomas elavate mikroorganismide kogumil, täita oluline osa peremeesorganismi evolutsioonis.

Bioloogid pole kuigi varmad viirusi elusorganismide hulgast välja arvama. Kui esitada Google’is küsimus “Are viruses alive?” (kas viirused on elus), osutub vastus põiklevaks. Küsijal soovitatakse sellele ise vastata, sest küsimuses endas peituvat juba eitav vastus (Are... 2016). Minul on vastus olemas ja püüan seda siin põhjendada. Olen teadlik, et viirust peetakse nii elusaks molekuliks, keemiliste ühendite kogumiks, eluta ja elusa piiril asuvas moodustiseks kui ka rakusiseseks parasiidiks.

Parasiit on organism, kes kasutab peremeesorganismi oma elutegevuseks; endoparasiit lausa elutsebki peremeesorganismi

sees. Väikseim peremeesorganism on bakter, kes võib ka ise olla teise bakteri parasiit. Üks tuntumaid selliseid parasiite on *Bdellovibrio*. Ilmselt just selle analoogia põhjal peab näiteks Kanada McGilli ülikooli emeriitprofessor Nicholas Acheson viirusi obligatoorseteks rakusisesteks parasiitideks (Acheson 2011). Eesti keelse Vikipeedia viirusi käsitlevas artiklis peetakse neid samuti elusorganismide siseparasiitideks, kuid elususe küsimuses selget seisukohta ei võeta. Seevastu artiklis “Elu” sisaldab elusolendite tähtsamate rühmade loetelu ka viirusi.

Internetist leidsin vasturääkiva küsimuse: kui viirus pole elus, kuidas on siis võimalik teda tappa? Mõne aja pärast sattusin väitele: sa ei saa tappa seda, mis pole elus. Mõtlesin selle üle mõnda aega, kui peast sähvatas läbi: anabioosis olevat eluilminguteta elusorganismi on tegelikult võimalik tappa enne, kui ta uuesti ellu ärkab. Või siiski mitte?

ANABIOOS

1980. aastate algul hakati rääkima anabioosis olevate organismide sfäärist biosfääris ning lõin ka ise neis aruteludes kaasa (vt nt Veski 1983a). Anabioos oli tolleks ajaks hästi uuritud organismi seisund. Mõiste, mis vanakreeka keeles tähendab taaselustumist, võttis esimesena kasutusele Saksamaal töötanud inglise füsioloog William Preyer (1841–1897) 1891. aastal. Bulgaariasse emigreerunud vene anabioosiuurija Porfiri Bahmetjev (1860–1913) hakkas 1900. aastal selle mõistega tähistama elutegevuse puudumist. Tähelepanekuid niisuguse seisundi kohta oli tehtud juba sajand varem. Osa teadlasi on anabioosi mõistet laiendanud ja viinud selle alla ka elutegevuse aeglustumise nähtused, nagu loomade taliuinak (karu, mäger, kährik), talveuni ehk hibernatsioon (nahkhiir, siil, rästik, konn), suveuni ehk estivatsioon (osa kõrbe- ja stepiloomi) ning diapaus (putukad). Käibel on veel mõiste torpor ehk letargia ehk tardumusuni (peamiselt lindude puhul), mis sarnaneb karude taliuinakuga. Haiglaravis kutsutakse see seisund kunstlikult esile ja niisuguses seisundis võidakse tulevikus hakata inimesi saatma Marsile. Elu ja surma üle on mõtet arutleda vaid elus- ja täielikus anabioosis olevate organismide puhul.

Primitiivsete organismide (näiteks bakterid *Streptococcus*, *Pseudomonas*, *Corynebacterium*, *Rhodococcus*, *Mycobacterium*) pikaajaline säilitamine sügavkülmutamise või veetustamise teel on näidanud, et tahkeks muudetud elumärkideta organismid jätkavad pärast soojendamist ja/või vee lisamist normaalset elutegevust. Need ei ärka ellu mitte surnud, vaid eluta olekust.

Organismide paljunemismvormid, näiteks taimede seemned ja eosed, on kuni idanema hakkamiseni samuti osa n-ö anabioosfäärist. Mõned bakteriliigid on võimelised spooride moodustades ebasobivaid keskkonnaolusid üle elama. Nii on teadlased elustanud bakteri spoorid, mis leiti 25–40 miljonit aastat tagasi vedelasse merevaiku vangi jäänud mesilase seedetraktist (Klyce 2013). Näiteid pikka aega anabioosis olnud organismide elluärkamisest on veelgi. Täielik eluilmingute puudumine on omane vaid ainuraksetele ja mõnele lihtsamale hulkraksele olendile. Kuid osa anabioosi viidutest ei ärka uuesti ellu. Seega pole teada, kui paljud neist on elumärkideta elusorganismid ja kui paljud muistsete biosfääride koostisosad.

Veekogude setetes leidub piir, kust alates keskkonda mõjutavaid elusorganisme enam ei ole, on vaid anabioosis olevad organismid. Üha sügavamale mattudes pole neil tagavarateed ellu. Kui settes pole ellu ärkavaid organisme, kujutavad need endast surnud ainet — muistset biosfääri. Maapinnal ja pinnases on tavaline, et ilmastikutingimuste halvenedes läheb osa organisme anabioosi ja ärkab uuesti ellu, kui tingimused paranevad.

ELU, ELUTUS JA SURM

Juri Lotman (1922–1993) on öelnud: “Millel ei ole lõppu, sellel ei ole ka tähendust” (Lotman 2001: 181). Lotman on mulle esmajoones oluline semioosfääri mõiste tuletajana Vernadski biosfääri mõistest. Kalevi Kull ja Mihhail Lotman arutavad ühes oma artiklis, mis on pühendatud Tartust pärit semiootikutele, surma mitmeti mõistetavuse üle: see tähendab nii mitteelamist pärast elu lõppu kui ka kulgu surma suunas: “Surm on elu puudumine. Ent ta on rohkemat, kui elu puudumine — elu loob surma, surm kuulub elule” (Kull, Lotman 1995: 2476). Juttu on ka inimese kliinilisest,

bioloogilisest ja ajusurmast. Kuid elu puudumine — elutus — ei tähenda kõige algelisematele elusorganismidele sugugi surma.

Anabioos on omamoodi teekond surma poole: organism muutub elutuks, kuid see pole surm, sest elutul on evolutsiooni käigus välja kujunenud võime mõnikord elusaks muutuda. Olles oma kirjatükki lõpetamas kahe kristliku kiriku ülestõusmispuhade vahepeal, tundub elutuse mõiste väärt edasiarendamist. See, mida uskusid kunagi zoroastriidid ning üksteise järel judaistid, kristlased ja muhameedlased, on teadusliku tõestuse saanud lihtsamate organismide “ülestõusmisega”. Evolutsiooniliselt hilisemates organismirühmades see võime taandarenes.

Vana Testamendi kohaselt puhus Jumal (niiskest) savist vormitud inimese ninna eluõhu, ja oligi Maal saadavast lähtematerjalist — veest, tahkest aimest ja gaasifaasist — elusorganism loodud. Kui meenutame Empedoklese (u 495 – u 435 eKr) arvamust universumi neljast elemendist — maast, veest, õhust ja tulest —, pidades tuleks ka kauget Päikest, olid meil samuti elu tekkeks ja püsimiseks vajalikud lähteained olemas. Aatomiõpetuse rajaja Demokritose (u 460 – u 370 eKr) ettekujutuse järgi tekkisid elusorganismid jagamatute aatomite juhusliku liikumise käigus, kui märja maapinna osakesed ühinesid tule aatomitega — mõte, mida filosoofid võiksid edasi arendada, pidades silmas, et vanaaja mõtlejad ei teadnud viirustest ega mikroorganismidest veel midagi. Selline alateadlik arusaam elu tekkeks vajalikest lähteainetest on muljet avaldav.

Kujutagem ette olukorda eelbioloogilisel planeedil Maa, kus temperatuuritingimused olid muutumas soodsaks rakulise ehitusega moodustiste tekkeks. Need võisid koolitarkuse kohaselt tekkida n-ö elu-eelsetes Darwini lompides. Selle idee tuntuimad toetajad Vene biokeemik Aleksandr Oparin (1894–1980) ja Inglise geneetik John Burdon Sanderson Haldane (1892–1964) arvasid, et elu tekke selgitamiseks piisab füüsika- ja keemiaseadustest. Tegelikult ei piisa. On vaja arvestada füsikogeokeemilisi seaduspärasusi. Selle pika sõna keskmise osaga “geo” (“maa-, maakoo-re-, Maa-”) rõhutatakse, et vaid tahket ainet sisaldaval taevakehal said võimalikuks keemilised reaktsioonid, mis võimaldasid elul tekkida. Elutu raku tekkimise eeltingimuseks ei tohi pidada elus-

organismide eluks vajalikke tingimusi. Kui sellest eksiarvamusest loobuda, saadakse vabamad käed mõtlemiseks ja katsetamiseks.

USA biokeemik Sidney W. Fox (1912–1998) võttiski ette ja kuivatas laboris valmistatud orgaaniliste mono- ja polümeeridega rikastatud “kuuma eelbioloogilise supi”, saades moodustised, mis nägid välja nagu tsüanobakterid. Need ei sisaldanud nukleiinhappeid, kuid jagunesid mittesuguliselt ja moodustasid membraane. Tema katses oli oluline roll kuivatamisel. Kuivamine, samuti külmumine, mis võib ainuraksete organismide siseehitust muuta ja osa neist tappa, võis elueelses arengus aidata seda hoopiski elukõlblikuks muuta. Kahtlemata oli mehaanilistel ja füüsikalistel mõjuritel oma koht keemilise evolutsiooni kujundamisel.

Elu enda mõistmiseks on vaja tunda biofüsikogeokeemia seaduspärasusi, ükskõik mida nende all ka mõelda. Üks on kindel: mehaanika-, füüsika-, keemia- või geoloogiateadmised eraldivõetult meid sihile ei vii. Samuti tuleb uuritavat objekti vaadelda suurema süsteemi osana. Elusorganismidele on selleks biosfäär, millega ta on vastastiktoimes. Eelistaksin loomulikult mõistet “biosüsteem”, sest sel juhul oleksid mõlemad toimes olevad pooled — elusorganismid ja nende keskkond (biosfäär) — üheselt määratud.

Universumi evolutsioonist on lihtsam aru saada, kui kujutada endale ette, et eelmised arengujärgud pole kuhugi kadunud. Toon näite elusorganismide kohta. Inimese embrüo sarnaneb algul kala ning seejärel kahepaikse ja roomaja embrüoga, omandades arengu lõppfaasis imetajatele omased tunnused. Teisalt on kõikide kunagi tekkinud üherakuliste tuumata ja tuumaga organismide esindajad, samuti viiruste ja terve hulga lihtsamate hulkraksete organismide esindajad tänini alles ja elavad nii meie maos kui ka seedekulglas, nii kehapinnal kui ka paljudes organites üle kogu keha. Osa neist on meile eluliselt vajalikud, nii nagu näiteks metaanibakterid mäletsejatele. Sellega tahan ma öelda, et peaaegu kogu varasem elurikkus, mis sobis inimese kehamõõtudega, elab meis edasi. Mikroobseid rakke on meie keharakkudest 10 korda ja neis olevaid geene 200 korda rohkem. Bakterite, seente ja protistide kogumass koos viirustega on inimese sees ja välispinnal kokku umbes 200 grammi. Ühiselt nimetatakse neid kunagise

tava kohaselt ka mikroflooraks ehk mikrotaimestikuks, kuid sobivam nimetus on nende süstemaatilist kirevust silmas pidades “mikrobioom”.

JÄRELEMÕTLEMISEKS

Olen eespool selgitanud oma ettekujutust sündmustest, mis võisid toimuda meile olulisimal universumi arenguperioodil — üleminekul bioloogilise arengu etappi. Need, keda see sügavamalt huvitab, võiksid siit kaasa võtta mõned mõtted, millele on raske vastu vaielda.

- Keemiliste orgaaniliste ühendite teke universumis sai võimalikuks pärast molekulide teket aatomitest. See tegi võimalikuks erifaasiliste keemiliste reaktsioonide tekke. Alates universumi geoloogilisest arengujärgust on keemiline evolutsioon olnud osa geokeemilisest ja pärast elu tekkimist ka biogeokeemilisest evolutsioonist.⁷ Temperatuuri alanemine tegi võimalikuks eluks vajalike ühendite tekke.
- Orgaaniliste ühendite hulk molekuarpilvedes on elu tekkeks vajalike lätemolekulide poolest vaene ja tekkinud ühendid madalmolekulaarsed. Meteoriidid sisaldavad rohkem elusorganismidele omaseid monomeere. Nende tekke eeltingimuseks pidi olema vee olemasolu.
- Maa-väliste objektide uurimise tulemused ei toeta ettekujutust elusorganismide tekkest ainuüksi tahkefaasiliste keemiliste reaktsioonide tulemusena, isegi kui selles osaleksid ka gaasilised ühendid. See-eest võimaldab kosmiline külmus lihtsamate elusorganismide säilimist anabioosis.
- Planeet Maa on seni ainus teadaolev kosmiline objekt, mille tingimused on olnud soodsad orgaaniliste ühendite ja elu tekkeks.

⁷Keemiliste reaktsioonide kohta universumi eri arengujärgkudes vt lähemalt Veski 1988.

- Pole korrektne rääkida universumi esimese elusorganismi sünnist, sest sündimine või muu viis järglaste saamiseks sai võimalikuks pärast esimese elusorganismi teket.
- Surm kui sündmus sai universumis aset leida pärast esimeste elusorganismide teket.
- Anabioosis olev eluilminguteta organism on elusorganism seni, kuni ta on võimeline uuesti ellu ärkama.
- Elutusest rääkides tuleks hoolikalt vahet teha elutul, mis pole kunagi elus olnud (abiogeenne, kosmiline aine), elutul, mis pärineb elusorganismist (surnud aine), ja elutul (eluprotsessideta), mis viibib ajutiselt anabioosis. Eesti kirjakeele seletussõnaraamatus on “elusa” vastandiks sõnad “elutu” ja “surnud”. “Elutu” on meie siinse teema tähenduses “ilma eluta, eluprotsessita, elu tunnusteta”. “Surnud” tähendab muu hulgas “eluavaldusteta, elutu”, kus “elutu” niisiis erineb siin kasutatud “elutust”, mis võib ellu ärgata.
- Elusorganismid tekkisid abiogeensete keemiliste reaktsioonide tulemusena abiogeensest lähtematerjalist, mida nad kasutasid pärast teket seni, kuni nende lähikeskkond küllastus nende põhitoodangust — surnud ja elus ainest.

LÕPETUSEKS

Seniste teadmiste põhjal kosmoses leiduvate orgaaniliste molekulide kohta on väga ebatõepärane viiruste teke abiogeensest lähtematerjalist väljapool Maad.

Viirused ja neist veelgi väiksemad elusorganisme tugevasti mõjutavad keemilised ühendid pole juba seetõttu elusolendid, et on tahkefaasilised moodustised, mis saavad oma molekuli kopeerida vaid elava raku ressursse kasutades. Kellel on tahtmist elu ümber nurga defineerida, sel on selleks lisavõimalus: elusorganismi tunneme võime järgi pakkuda viirusmolekulile kopeerimisteenust. Sama võib öelda kõigi teiste molekulide kohta, mida organism kopeerib.

Viiruste abil on võimalik ümber nurga defineerida ka anabioosis olevaid elutunnusteta elusorganisme: anabioosis olev or-

ganism pole võimeline pakkuma viirusmolekulile kopeerimistuge, kuid on selleks võimeline pärast elluärkamist. Surnud rakus puudub kopeerimiseks see miski, mis iseloomustab elusorganisme. Seda miskiit pole ka suurtes molekulides.

Võiks küsida: mis juhtuks, kui kõik viirused ja teised “kopeerivad” molekulid kaoksid? Kopeerimine kui selline ei kao. Ka lihtsaim bakterirakk paljuneb peamiselt kopeerimise teel. Pooldumise puhul on raske hinnata, kumb on originaal ja kumb koopia. Omamoodi koopiad on ka 279-st lameussi tükist arenenud uued tegusad ussid, millest USA geneetik Thomas Hunt Morgan (1866–1945) kirjutas oma 1901. aastal avaldatud raamatus *Regeneration*. Kuna bakterid sisaldavad oma elutalitlust toetavaid plasmide, on väga tõenäoline, et need tekkisid koos esimeste elusorganismidega, viirused vahest teatud nihkega. Need on eluga kaasnevad molekulid, mis toetavad nii elu kui ka surma.

Lõpetuseks inimesest: teaduse populariseerijad kirjutavad inimeses olevast 380 triljonist viirusest (allikad leiab, kui guugeldada “380 trillion viruses”), 60 triljonist bakterist (*versus* inimese enda kuus triljonit rakku) ja sellest, et me hingame päevas sisse 100 000 000 viirust. Mõni neist juhtub olema surmav. Värske seisukoha elu ja surma kohta leidsin veebilehelt Naked Science: kui kõik rakud peaksid järsku planeedilt kaduma, osutuksid viirused mõttetuteks valkude ja DNAGA täidetud mullideks, mis poleks võimelised täitma mitte mingisuguseid bioloogilisi funktsioone (Voprosõ... 2020). Sellega on kaudselt öeldud, et viirused nagu viroidid ja plasmiididki on olulised, ehkki nende toime pole meile alati meelt mööda.

Kirjandus

- A c h e s o n, Nicholas H. 2011. *Fundamentals of Molecular Virology*. 2nd ed. Hoboken, NJ: Wiley
- A r e Viruses Alive? 2016. Microbiology Society. <https://microbiology.society.org/publication/past-issues/what-is-life/article/are-viruses-alive-what-is-life.html>

- Bar-On, Yinon M., Rob Phillips, Ron Milo 2018. The biomass distribution on Earth. — *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, Vol. 115, No. 25, pp. 1–6; www.pnas.org/content/115/25/6506
- Carter, John B., Venetia A. Saunders 2013. *Virology: Principles and Applications*. 2nd ed. Hoboken, NJ: Wiley
- Hadraoui, Katia, Hervé Cottin, Stavro Ivanovski, Pascal Zapf, Kathrin Altwegg, Yves Bénilan, Nicolas Biver, Vincenzo Della Corte, Nicolas Fray, Jeremie Lasseue, Sihane Merouane, Alessandra Rotundi, Vladimir Zakharov 2019. Distributed glycine in comet 67P/Churyumov-Gerasimenko. — *Astronomy and Astrophysics*, Vol. 630, No. A32, pp. 1–8; <https://doi.org/10.1051/0004-6361/201935018>
- Kartavtsev, Yuri Ph. 2016. *Molecular Evolution and Population Genetics for Marine Biologists*. Edited by M. S. Johnson. Boca Raton, Fla.: CRC Press
- Klyce, Brig 2013. Bacteria: The space colonists. www.panspermia.org/bacteria.htm#whatsnew
- Koonin, Eugene V. 2012. *The Logic of Chance: The Nature and Origin of Biological Evolution*. Upper Saddle River, NJ: Financial Times — Prentice Hall. www.evolocus.com/Textbooks/Koonin2011.pdf
- Kull, Kalevi, Mihhail Lotman 1995. *Semiotica Tartuensisa*: Jakob von Uexküll ja Juri Lotman. — *Akadeemia*, nr 12, lk 2467–2483
- Lotman, Juri 2001. *Kultuur ja plahvatus*. Tlk Piret Lotman. Järel sõna: Mihhail Lotman. Tallinn: Varrak
- Marine Virology and Microbiology. 2009. Suttle Laboratory. www.ocgy.ubc.ca/suttle/
- Oidermaa, Jaan-Juhan 2018. Taevast sajab kümneid miljoneid viiruseid. <https://novaator.err.ee/681883/taevast-sajab-kumneid-miljoneid-viiruseid>
- Reche, Isabel, Gaetano D'Orta, Natalie Mladenov, Danielle M. Winget, Curtis A. Suttle 2018. Deposition rates of viruses and bacteria above the atmospheric boundary layer. — *The ISME Journal*, Vol. 12, pp. 1154–1162
- Rogers, Nala 2020. How Viruses Secretly Control the Planet. www.insidescience.org/news/how-viruses-secretly-control-planet
- Suttle, Curtis A. 2005. Viruses in the sea. — *Nature*, Vol. 437, pp. 356–361; <https://doi.org/10.1038/nature04160>
- Suttle, Curtis A. 2007. Marine viruses: Major players in the global ecosystem. — *Nature Reviews Microbiology*, No. 5, pp. 801–812

- Suttl e, Curtis A. 2018. Deposition rates of viruses and bacteria above the atmospheric boundary layer. — *The ISME Journal*, Vol. 12, pp. 1154–1162; doi: 10.1038/s41396-017-0042-4
- Veski 1983a = Вески, Рэйн. О косном, живом и мертвом веществах биосферы, по В. И. Вернадскому и представлениям биогеологии. — *Известия АН ЭССР. Химия*, Но. 1, с. 70–77
- Veski 1983b = Вески, Рэйн. Об органических образованиях земной коры, с точки зрения почвоведения и органической геохимии. — *Известия АН ЭССР. Химия*, Но. 1, с. 64–69
- Veski 1988 = Вески, Рэйн. Об естественных и искусственных органических реакциях в биосфере и ноосфере. — *Известия АН ЭССР. Химия*, Но. 2, с. 136–139
- Veski, Rein 2012. *Vulkaanid. Elu. Inimene*. Tallinn: Turbateabe OÜ
- Veski, Rein 2017. *Tappev mõistus: Elus- ja surnud aine, bio- ja noosfäär, inimkonna autotroofsus Vernadskiga ja Vernadskita*. Tallinn: Turbateabe OÜ
- Veski, Rein 2018. Vernadski bio- ja noosfääriõpetus eestlaste meelel ja keelel — *Akadeemia*, nr 12, lk 2115–2138
- Virosphere. 2008. World Wide Words. www.worldwidewords.org/turnsofphrase/tp-vir2.htm
- Vopro s d... 2020 = Вопросы жизни и смерти. Naked Science, No. 49. <https://naked-science.ru/article/nakedscience/bilogy5>
- Wit z a n y, Guenther (ed.) 2012. *Viruses: Essential Agents of Life*. Dordrecht: Springer

REIN VESKI (1933) on lõpetanud Tallinna Polütehnilise Instituudi kü-
tuste keemilise tehnoloogia erialal (1957); tehnikakandidaat (1969, Ees-
ti NSV Teaduste Akadeemia keemia instituut). Töötanud 1959–1994
TA keemia instituudis (1970–1994 vanemteadur), Tallinna Tehnikaüli-
kooli põlevkivi instituudis (2002–2005 vanemteadur) jm. 1980. aasta-
tel juhendanud keemia instituudi kõrgema astme teaduse metodolo-
giaseminari. Erialaste publikatsioonide kõrval avaldanud töid keemia,
geoloogia, geograafia ja mullateaduse metodoloogia alal ning Vladimir
Vernadski biosfääriõpetuse kohta, samuti koduloolisi raamatuid. *Aka-
deemias* on temalt varem ilmunud artikkel “Vernadski bio- ja noosfää-
riõpetus eestlaste meelel ja keelel” (2018, nr 12, lk 2115–2138).

FLO KASEARU. Sõda (2014)

MÖTTEID KRIISIDEST

Jüri Engelbrecht, Robert Kitt

*Ükski inimene ei ole Saar, täiesti omaette:
iga inimene on tükk Mandrist, osa Maismaast;
kui Meri Mullakamaka minema uhub, jääb
Euroopa väiksemaks, samuti ka siis,
kui ta Maanina upitab või
sinu sõprade või sinu enda Lossi purustab;
iga inimese surm kahandab mind, sest mina
kuulun Inimkonda; ja sellepärast ära iialgi
päri, kellele lüüakse hingekeha: seda
lüüakse sinule.*

John Donne (1572–1631),
tlk Enn Soosaar.

Küsimus, kuidas kulgeb igapäevane elu homme, on inimkonda ajaloo algusest peale huvitanud. Ajalugu aga näitab ilmekalt, et ikka ja jälle tekivad olukorrad, kus kõik pea peale pöördub, põhjuseks nii looduse tujukus kui ka — eriti viimastel aastatuhandetel — suuresti inimtegevus. Selle tagajärjel hukkub hulk inimesi või tuleb põhjalikult muuta eluviisi, sest endistviisi on jätkata võimatu. Alljärgnevalt proovime selliseid pöördelisi olukordi analüüsida, võttes abiks teadmised kompleksüsteemidest.

MILLINE NÄEB VÄLJA MAAILM

Inimkond on loonud tugevalt seostatud maailma, kus väga mitmesugused võrgustikud seovad tervikusse nii looduse, inimesed kui ka inimtegevuse. See, et ilmaolusid määrab Antarktika jäämasi käitumine, Amazonase vihmametsade mõju või siis mõjutavad

El Niño ja La Niña Lõuna-Ameerika eluolu nii nagu Golfi hoo-
vus Euroopat, on ju inimtahtest sõltumatu. Jääliustike sulamine
või happevihmade laastav tegevus on aga juba inimtegevusega
seotud. Inimühiskonna kui sotsiaalse süsteemi heaolu ja käitu-
mist kujundavad inimtekkelised protsessid ja inimtegevus veel-
gi rohkem. Maakera on kaetud info- ja transpordivõrgustikega
ning energia jaotamiseks kasutatakse nii elektriline kui ka naf-
tatransporti. Kogu maailmamajandus püsib üleilmsetel tarneahe-
latel (Kitt 2020). Majandusseosed on olulised ja tekitavad pide-
valt ebavõrdsust, kuigi tehakse katseid ajada demokraatlikult as-
ju Prantsuse revolutsiooni lipukirja “vabadus, võrdsus, vendlus”
järgi. Ülimalt globaliseerunud majandussuhted kiirendavad erine-
va kiirusega kulgevat arengut veelgi. Inimkond on silmitsi prob-
leemidega, kuidas saada hakkama hävitavate loodusnähtustega,
energia tootmise ja jaotamisega, vaesusega, vajadusega toidu ja
joogivee järele ning inimtegevuse mõjudega maakerale. Kõik see
osutab, et tegemist on kompleksüsteemiga (vt Engelbrecht 2010,
2018b).

Kompleksüsteemide mõistet kasutades saab ühiskonda kir-
jeldada võrgustike abil, kus moodustunud struktuurid ja kooslus-
ed (grupid, kogukonnad, riigid, riikide liidud jne) on ruumili-
selt ja ajaliselt diferentseeritud. Ühiskonna toimimisele on pea-
le nende struktuuride tähtsad ka ühiskonna liikmete, füüsilises
mõttes seega üksikelementide käitumine ja nende seosed (vas-
tastikmõju füüsilises mõistes). Füüsiliste süsteemide käitu-
mine (vt Engelbrecht 2010) allub füüsika seadustele ja interakt-
sioonid on teatud täpsusega mõõdetavad. Sotsiaalsetes kompleks-
süsteemides on olukord palju keerulisem (Kitt 2011), sest seosed
põhinevad kehtestatud reeglitel (kokkulepitud seadustel), tradit-
sioonidel, keelel, valitsemiskommetel, majanduslikel tingimustel,
keskkonnal ja kindlasti ka kujunenud väärtustel. Oleme harjunud
elama kultuuriruumis, kus väikseimaks teguriks on indiviid. Olu-
line küsimus sotsiaalsetes süsteemides ongi seotud sellega, kui-
das tema liikmed, s.o üksikisikud tõlgendavad sotsiaalseid prob-
leeme (Kitt 2018a, 2018b). Sellise maailma iseloomustamiseks
sobib *globaliseerumise* ehk *üleilmastumise* mõiste.

Tavaarusaama järgi on üleilmastumine inimühiskonna sidemetete suurenemine rahvusvahelise kaubanduse ja investeringute kaudu. Nii seostatakse üleilmastumine majandusega ja unustatakse sageli, et see tähendab ka ideede levimist ja kultuurisidemetete kasvu ehk teisisõnu, protsessi sotsiaalset poolt. Rahvusvaheline Valuutafond sätestab neli üleilmastumise aspekti: kaubandus koos vastavate tehingutega, kapitalimahutused, ränne ja inimeste liikumine ning viimasena teadmise levik. Kõik need protsessid on seotud kultuuridevaheliste probleemidega ja difusiooniga (segunemisega). Üks oluline küsimus on seotud difusiooni mõjuga kultuuride mitmekesisusele, sest halvemal juhul on selle mõju negatiivne ja tulemiks on Aldous Huxley hea uus ilm kui inimkonna masinlik olmeaparadiis ilma sügavamate tunneteta.

Teiselt poolt on rahvuslus ehk natsionalism seotud ühe rahvuse ühiskondliku hoiaku ja tegemistega, pidades silmas vaid selle rahvuse huve. On igati loomulik hoida identiteeti ning ainulaadsust, kuid see võib viia ka suletuse ja eraldatuseni, ning ajaloost on teada hoiatavaid negatiivseid näiteid destruktiivsuseni välja. Inimkonna ees seisvaid probleeme saab aga lahendada vaid ühiste jõududega maailmas kui tervikus. Üksiku ja terviku suhted võivad paraku tekitada teravaid konflikte, nagu teame näidetest mitmel pool maailmas. Sellised agressiivsete liikumiste põhjustatud konfliktid on ohuks kogu inimkonnale.

Jättes kõrvale üleilmastumise majandusliku külje ja kaubavahetuse, pöörame pilgu nn pehmele poolele, s.t vaatame, kuidas inimkond saab hakkama üleilmastumisest tulenevate mõjudega. On ilmne, et selles on oluline osa ühiskondade väärtustel.

Väärtused on kindlasti seotud kultuuriga, kuid üksikisikute väärtusnormid ei pruugi alati kokku langeda ühiskonna üldiste normidega. Peale selle on ju ka ühiskonnad erinevad. Roland Inglehart ja Christian Welzel on konstrueerinud maailma kultuurikaardi (Inglehart jt 2004; Ott 2017), kus traditsionalismi on võrreldud ilmaliku ratsionaalsusega ja ellujäämisväärtusi eneseväljendusväärtustega. See kaart eristab kindlaid grupe: angloameerika maad, Ladina-Ameerika maad, katoliiklik Euroopa ja protestantlik Euroopa, konfutsiaanlikud maad, endised kommunistimaad, Aafrika. Teine võimalus kaardistamiseks on kasutada

sisemajanduse kogutoodangut (Inglehart jt 2008). Kui seda skaalat võrrelda õnnelikkuse indeksi ja subjektiivse heaoluindeksiga, siis selgub, et religioon, tolerantsus ja ühiskonna demokraatiatase mängivad olulist rolli õnnelikkuse indeksi kujunemisel. Religioon ja rahvuslik uhkus on suurema mõjuga vähem arenenud riikides kui arenenud riikides. Heaoluindeksit mõjutavad õnnelikkusest rohkem majandustingimused. See analüüs võtab arvesse ka ajalised muutused, mis on eriti ilmekad vaba valiku tunnetamisel ja subjektiivsel heaoluindeksil. Seega visandatakse (Inglehart jt 2008) arengutee, mis majandusarengu, demokratiseerumise ja sotsiaalse vabanemise kaudu viib vabadustunde ja subjektiivse heaolu kasvule.

Üleilmastumise puhul tekib hulk küsimusi. Mida kõik need väärtused ja indeksid tähendavad üleilmastumisele? Kas tuleks mõelda osalisele üleilmastumisele ja kui, siis millisel määral? Kuidas peaks majanduslik üleilmastumine olema seotud väärtustega? Kuidas saab hoida mitmekesisust kui tohutut rikkust üleilmsete suundumuste taustal? Küsimusi on loomulikult palju ja kõik nad nõuavad vastuseid.

Vastuste otsimisel tuleb kindlasti analüüsida ühiskonna toimimise seaduspärasusi ja väärtuste osa mitmel tasandil. Globaliseerumist silmas pidades tuleks aru saada, kuidas tekib usaldus ja arusaamine kultuuride kohtumisel. Umberto Eco (1998) määratles ajalooliste näidete varal mitu võimalikku stsenaariumi kahe kultuuri kohtumisel. Ta eristas järgmisi võimalusi: valutus (Euroopa tsivilisatsioon surus maha Ameerika põlisrahvad); kultuurirööv (kreeklased muutsid Egiptuse Helleeni kuningriigiks, kuid hoidsid egiptlaste teadmisi); vahetus (Euroopa ja Hiina vastastikused mõjud). Loomulikult on neil stsenaariumidel hulk teiseid. On omaette küsimus, milliseid pingeid sellised muutused põhjustavad ja eriti lühema ajaskaala ulatuses. Robert D. Putnam (2007) on analüüsinud ühiskonna mitmekesisust ja leidnud USA näitel, et rahvuslik mitmekesisus vähendab sotsiaalset sidusust ja sotsiaalset kapitali ning seda just lühemas ajaskaalas. Seega võib kultuuride konflikt olla tõsiseks ohuks salliva ühiskonna arengule. Paul Collier (2013) rõhutab, et rahvuslike või

keelebarjääride tõttu on tänapäeva ühiskonnas ilmselt vaja leida optimaalne mitmekesisus.

Ühiskond on seega sotsiaalne kompleksüsteem, kus väärtustel on oluline osa. Kui füüsilised kompleksüsteemid on allutatud termodünaamika seaduspärasustele, siis sotsiaalsetes süsteemides on otsustav osa täita väärtustel (Engelbrecht 2016). Selles mõttes määravad väärtused ühiskonna sidususe. Erinevalt füüsilistest süsteemidest on ühiskonnas peale materiaalsete sidemete oma osa ka mälul, ootustel, emotsioonidel, harjumustel ja kindlasti ka kommunikatsioonil.

Tulles nüüd üleilmastumise sotsiaalse poole juurde, siis siin on ilmselt võtmekohaks haridus. Ei tohi aga unustada, et üleilmastumise ja rahvusluse protsessid on pikaajalised ja tuginevad paljus pärandteadmistele. Selleks et ehitada ühtseid arusaamu ja jõuda sallivuseni, on vaja ka teadmisi kompleksüsteemidest koos terviku ja üksiku seostega. Just suure süsteemi koostisosade vastasmõjude ja seoste analüüs võimaldab aru saada terviku kui kompleksüsteemi käitumisest, struktuuride moodustumisest (iseorganiseerumine), võimalikust ennustamatusest, mittheaditiivsusest (mitme sündmuse kogumõju pole lihtne summa), tundlikkusest väikeste muutuste suhtes (tänapäevane väike muutus viib suurte muutusteni pikema aja jooksul) jne (Engelbrecht 2018a). Parem ühiskond tulevikus tekib vaid parema hariduse tulemusena, mis annab oskused siduda üksikosad tervikuks. Läänemaailmas on sõnastatud selged hariduspõhimõtted (Zucconi 2016), mis haaravad üldmõistetena ka teadlikkust, empaatiat, austust ja vastutust. Suured probleemid maailma ulatuses nõuavad kasvava rahvaarvu tõttu tähelepanu pööramist algharidusele, arvestades inimõigusi ja mitmekesisust. See on eriti oluline riikides, kus valitsevad ellujäämisväärtused ja traditsionalism (Inglehart jt 2008).

ASJAD LÄHEVAD UNTSU

Ülalvisandatud globaalses maailmas võivad aga asjad minna untsu. Ühel või teisel põhjusel võib tekkida kriisiolukord, kus võrgustikud purunevad, seosed lakkavad töötamast ja väljakujunenud harjumused osutuvad väärtusetuks. Just selline olukord tek-

kis maailmas 2020. aastal seoses COVID-19 pandeemiaga. On igati mõistlik küsida, kas siis tõesti sellist olukorda ei osatud ette näha ning võtta õigel ajal tarvitusele abinõusid kriisiolukorra vältimiseks ja inimelude päästmiseks.

Maailmas on olemas päris palju teadmisi selle kohta, kuidas kriisiolukorrad tekivad, kuidas neid analüüsida ja milliseid samme astuda, et nende mõju oleks võimalikult väike. Mõnes mõttes võib üldsuse silmis kriisi iseloomustada ka nn musta luige (Taleb 2011) nähtusega, mida peetakse harvaks sündmuseks (määratluse järgi on selle esinemise tõenäosus nullilähedane). Öeldakse ju, et harilikult pole keegi musta luike näinud (kuigi Austraalias on must luik üsna tavaline), kuid tagantjärele on imelihtne selgitada tema olemasolu. Eesti olude ja tulevikuvaadete seisukohast on võimalikke kriise seostatud eelkõige sõjaohuga.

Üks organisatsioon, mis tegeleb riskianalüüsiga, on Maailma Majandusfoorum (World Economic Forum, WEF). Nii ilmus 2020. aastal juba selle 15. raport üleilmsetest riskidest (WEF 2020). Nii nagu varasemateski raportites on selles loetletud kümme sündmust, mille tõenäosus on suur, ja kümme sündmust, mille mõju on suur. Kui võrrelda viimase viie aasta (2016–2020) suurima tõenäosusega riske, siis neli korda on esikohal kliimamuutustest tingitud probleemid ja mõjudest on kolm korda esikohal massihävitussrelvade probleemid. Mõjude nimekirja tagumises pooles on siiski neli korda esile toodud ka nakkushaigused. On igati loomulik, et maailma tähelepanu on olnud elurikkuse hävimisel, küberrünnakutel, loodusõnnetustel (sh inimtekkelistel loodusõnnetustel), toidukriisil, riikide konfliktidel jne. Ometi on üllatav, et nakkushaiguste leviku probleemidele on analüütikud pööranud vähe tähelepanu. Küllap on põhjuseks surmapõhjuste analüüs, mis näitab, et esikohal on südame- ja veresoonkonna haigused ning muret teeb ka inimeste vaimne tervis. Siiski juhitakse 2020. aasta raportis tähelepanu asjaolule, et tervishoiusüsteem üle kogu maailma on ajast maha jäämas, mis on tõsiseks ohuks heaolule. Praegu olemegi silmitsi selle probleemiga.

WEFi raportites on kõik riskid ja mõjud esitatud võrgustikuna, näidates vastastikuseid suhteid. Nii on nakkushaigused seotud üleilmse juhtimise võimaliku kollapsiga ja võimalike sotsiaalse-

te rahutustega. Samas on aga üllatav, et 2020. aasta võrgustik ei seo nakkushaiguste võimalikku mõju taristu kokkuvarisemise ja tööpuudusega. Ülevaates on aga mainitud nende võimalikku mõju majandusele. On huvitav vaadata, kuidas kajastab järgmine WEFi raport 2020. aastal juhtunut ja selle mõju.

Kui aga võtta eraldi vaatluse alla uuringud nakkushaiguste leviku kohta, siis on ju olemas teave varasemate viiruste kohta, nagu SARS 2003. aastal ja H1N1 2009. aastal. Dirk Brockmann ja Dirk Helbing (2013) on näidanud, milline on viiruse leviku võrgustik. Angela R. McLean (2013) on aga esitanud kõneka skeemi, kuidas jätkulennud on ühendatud suurema lennujaamaga (näites on selleks Heathrow), mis kujutab viiruste võimalikku teekonda.¹

Ühiskonnas toimuvaid protsesse analüüsides on sobiv meele pidada Seneca efekti (Bardi 2018), et “asjad kasvavad aeglaselt, kuid varisevad kokku kiiresti”. See mõte pärineb Vana-Rooma filosoofilt Lucius Annaeus Senecalt. Ugo Bardi kirjeldab oma raamatus tsivilisatsioonide kokkuvarisemist, finantskrahhe, maailma tabanud näljahädasid jm. Kõik sellised nähtused on selgelt iseloomulikud kompleksüsteemidele ja nende struktuuri iseloomustavatele võrgustikele. Praegune COVID-19 pandeemia mõju on hea näide Seneca efekti toimest: väga palju aegade jooksul ehitatud seoseid varises kiiresti kokku.

KAS ON ROHTU, MIS AVITAKS?

Eks alustada tuleb ikka põhimõtetest ja süsteemi analüüsist. Sobiv oleks alustada paarist mõistest: protsesside arengus on vaja teada, mis on singulaarsus ja mis katastroof.

Nendele mõistetele juhib võimalike ennustuste piires tähelepanu Jüri Engelbrecht (2019), sest just tulevikku vaadates oleks hea teada, miks miski juhtub kiiresti ja miski aeglaselt. Singulaarsuse mõiste pärineb John von Neumannilt juba 1950. aastast, kuid tänapäeval, pidades silmas tehnoloogiat, kasutatakse

¹Nendest probleemidest on olnud juttu ka Jüri Engelbrechti kursuses “Matemaatilise modelleerimise alused”, mida ta on õpetanud Tallinna Tehnikaülikoolis alates 2014. aastast.

Kurzweili (2006) määratlust: tehnoloogiline singulaarsus on “periood, mille jooksul tehnoloogia areng on nii kiire ja selle mõju sügav, nii et inimtegevus muutub pöördumatult. [...] muutuvad olulised kontseptsioonid, mis annavad tähenduse elule, ärimudelitele ja inimelu tsüklisusele, haarates ka surma”. Intuitiivselt on mõistetav, et järsk muutus, olgu see siis igapäevaelus näiteks hindades või looduslikes oludes, nagu pikaajaline kuumalaine, tekitab probleeme.

Matemaatiliselt tähendab singulaarsus katkevat muutust. Selliseid nähtusi käsitleb nn katastroofiteooria, mille loojateks on René Thom (1975) ja Erik C. Zeeman (1976). Katkev muutus (järsk muutuja väärtuse hüpe) tähendab, et mittelineaarses süsteemis tasakaaluasendid võivad muutuda mingi juhtparameetri väikesel muutmisel. Geomeetriliselt eristatakse katastroofe kontrollpinna kuju järgi (volt, pääsusaba, liblikas jt). Füüsikas on katastroofiteooria kasutusel faasiüleminekute kirjeldamisel, füsioloogias kirjeldavad katastroofid inimekäitumise mustreid. Börsiindeksite järsud muutused on ka intuitiivselt kirjeldatavad katastroofidena. Kontrollpinna geomeetriline analüüs näitab aga, et valides soodsalt juhtparameetrite muutusi, on võimalik ühelt tasakaaluasendilt üle minna teisele nii, et muutus on sujuv, s.t välditakse katastroofi ehk järsku muutust. Seega nõuavad sellised protsessid väga üksikasjalikku analüüsi, et aru saada juhtparameetrite dünaamikast. Ilmekas näide on sõja-rahu probleem, kus “pistrike” ja “tuvide” tasakaal nõuab hoolsaid läbirääkimisi, et vältida sõjaohtu ja eelistada rahumeelseid lahendusi. Samasugune olukord valitseb ka tänavarahutuste ohjeldamisel.

Tähtis on mõista ka doominoefekti ja kaskaadide mõisteid sotsiaalsetes süsteemides (Helbing, Kirman 2013). Doominoefekt (ka ahelreaktsioon) on kumulatiivne efekt, mille puhul üks muutus ahelas kutsub esile järjestikulised muutused teistes ahela elementides. Piltlikult on see kogu doominokivide rea kukkumine, mis saab alguse ühe doominokivi kukkumisest. Kaskaade seostatakse harilikult võrgustiku ühe elemendi rikkest leviva mõjuga, mis põhjustab teiste elementide rikked ja süsteemi töövõime halvatakse. Hea näide on rike energiasüsteemis, kus jaotusvõrgu ühe elemendi väljakukkumine võib põhjustada suure re-

giooni võrgutöö lakkamise. Näiteks 2006. aastal langes rivist üks Saksamaa ülekandeliini, mis hetkega mõjutas suurt osa Euroopast Poolast kuni Hispaaniani, haarates miljonite inimeste elektrivarustust. Selline kaskaad võib tabada ka arvutivõrke.

Neid mõisteid kasutatakse ka sotsiaalsete kompleksüsteemide analüüsis. Iseloomustades selliseid süsteeme rõhutab Dirk Helbing, et ennustatavuse kadu ja äärmuslike sündmuste sage esinemine teeb sotsiaalsed süsteemid haavatavaks ja põhjustab stabiilsuse kadu sotsiaalsetes, poliitilistes ja majanduslikes struktuurides. Ta toob ka rahalised hinnangud kahjudele hiljutises finantskriisis (u 20 triljonit USD), tagajärgedes gripiviirusest jagusaamisel, terrorismivastases võitluses jm (Helbing 2012).

Me oleme paljus harjumuste küüsis: majandus on tasakaalus süsteem, finantssüsteemid on tõhusad, otsused on mõistuspärasead, oluline on pidev majanduskasv, ettekirjutused on vajalikud igal pool jne (Helbing, Kirman 2013). Inimene on muutunud *homo economicus*'eks. Muuta neid harjumusi on raske ja tihti valitsevad igapäevaelus poliitikute populistlikud otsused. Samas oleme tunnustajaks, et hoolimata ilusatest sõnadest oleme silmitsi kriisidega, mis raputavad maailma harjumuspäraselt eluolu. Jah, me tõstame häält kliimamuutuste ohjeldamiseks, ookeani reostuse likvideerimiseks, kontrollimatu rände lõpetamiseks, roheline energia arendamiseks jne, kuid kas sellest kõigest piisab?

Kriisid näitavad, et tegelikult on lahti tehtud Pandora laegas, sest probleemid ju kuhjuvad. COVID-19 pandeemia näitab väga selgelt, kui haavatavad on inimesi, riike ja majandusi ühendavad võrgustikud. Näiteks on üleilmsetele tarneahelatele üles ehitatud majandusmudel olemuselt habras ja võib väiksemagi häirituse puhul paigast liikuda. Tarneahelad põhinevad kulude optimeerimisel nii mikro- (üks tehing, üks tarneahel, üks ettevõtte) kui ka makrotasandil (toodete, riikide ja majanduse kompleksus). Füüsiliselt on tarneahelad aga ebastabiilsed atraktorid, sest väikseimagi häirituse puhul võivad nad kokku kukkuda. Nii on madalate transpordikulude tõttu võimalikuks saanud toiduainete ja pudi-padi transport (kümnete) tuhandete kilomeetrite kauguselt, eirates mõju keskkonnale (Kitt 2020).

Võimalikud doominoefektid või kaskaadid on liiga jäikade võrgustike omapära, millest peame olema teadlikud. Põhiküsimuseks on see, kuidas selliseid olukordi ära hoida. Kasutades katastroofiteooria mõisteid, tuleks leida muutujate ruumis selline teekond, mis väldiks järsku hüpet. Dirk Helbing (2015) soovib mõelda, kuidas luua “planeedi närvivõrk”, mis kujutaks endast avalikku intelligentset tarkvarasüsteemi ühiskonna, s.t inimeste tegevuse koordineerimiseks. Seda ei maksa segi ajada totalitaarsete riikide sooviga luua süsteem inimeste kontrollimiseks. Helbingi idee kujutab endast “teadmiste kiirendit” ja vastav projekt FuturICT oli Euroopa Liidu tulevikutehnoloogiate programmi (Future Emerging Technologies, FET) kandidaadiks. Otsustati aga teisiti ning programmi võeti ajutegevust ja teadvust käsitlev uurimus. Tundub, et FuturICT oleks oma sotsiaalsete süsteemide ja IT-kombinatsiooniga andnud teadmisi just praegu maailma raputavate probleemide leevendamiseks, olgu selleks siis ränne või nakkushaiguste levik. Kuidas käitub sotsiaalne kompleksisüsteem, kas on võimalik koostada mudeleid, mis kirjeldavad võimalikke tulevikustsenaariume, kuidas on nende võimalike arengute piires lugu eetika ja väärtustega, milline on eneseregulatsiooni osa, millised on robustsete süsteemide eelised üksikasjadeni reguleeritud süsteemide ees — kõigi nende probleemide “anatomia” oleks meil olnud praegu palju selgem.

Kui käesoleva aastatuhande algul visandati tulevikumõtteid, siis kõigi selliste suurte proovikivide kõrval nagu kliimamuutustest jagusaamine, tehnoloogia arendamine koos energiaprobleemidega, rahvastikuprobleemid jne oli paljude teadlaste sõnum selline: kõige olulisem on, kuidas inimkond tervikuna hakkama saab (Griffiths 1999). Hiljuti rõhutas Loucas G. Christophorou (2018), et tehnoloogia arengus ja energeetiliste ressursside kasutamisel on eriline koht ühiskonnas kehtival väärtustel. See langeb kokku Dirk Helbingi (2015) hinnangutega sotsiaalsete süsteemide käekäigu kohta. Tundub, et praegune kriis peegeldab just vajakajäämisi ühtse väärtussüsteemi loomisel maailmas. Hiina keeles kriisi kohta kasutatavas kahes tähemärgis tähendab üks neist võimalust. Seega haarates kinni võimalusest, sõltub inimekonnast, kas edaspidi selle kogemuse võrra rikkamana saame pa-

remini hakkama. Seneca efekti analüüsi (Bardi 2018) järgi tuleb muutustega kohaneda, kasutades teadmisi ehk — “kasutage oma võimekust parimal viisil”.

Pole me ju keegi üksinda, nagu ütles John Donne, ja kirikukellade helin peaks meelde tuletama ühiskonna vajadust muutuda hoolivamaks ja ühtsemaks.

Kirjandus

- Bardi, Ugo 2018. *Seneca efekt: Miks kõik kasvab aeglaselt, aga variseb kokku kiiresti. Raport Rooma Klubile*. Tlk Toomas Hõbemägi. Tallinn: Hea Lugu
- Brockmann, Dirk, Dirk Helbing 2013. The hidden geometry of complex, network-driven contagion phenomena. — *Science*, Vol. 342, No. 6164, pp. 1337–1342
- Christophorou, Loucas G. 2018. *Emerging Dynamics: Science, Energy, Society and Values*. Cham, Switzerland: Springer
- Collier, Paul 2013. *Exodus: How Migration is Changing our World*. New York: Oxford University Press
- Eco, Umberto 1998. *Serendipity: Language and Lunacy*. (Italian Academy lectures.) Transl. by William Weaver. New York: Columbia University Press
- Engelbrecht, Jüri 2010. Komplekssüsteemid. — *Akadeemia*, nr 8, lk 1347–1362
- Engelbrecht, Jüri 2016. Complex society and values. — *Eruditio*, Vol. 2, No. 2, Part. 1, pp. 18–28
- Engelbrecht, Jüri 2018a. Tänapäeva haridusest ja komplekssüsteemidest. — *Akadeemia*, nr 11, lk 1936–1955
- Engelbrecht, Jüri 2018b. Ühiskond kui komplekssüsteem ja väärtused. — *Teadus ja ühiskond*. (Teadusmõtte Eestis IX.) Koost. ja toim. Jüri Engelbrecht. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, lk 113–124
- Engelbrecht, Jüri 2019. Teadmistest ja ennustustest. — *Akadeemia*, nr 7, lk 1169–1187
- Griffiths, Sian (ed.) 1999. *Predictions: 30 Great Minds on the Future*. Oxford — New York: Oxford University Press
- Helbing, Dirk 2012. New ways to promote sustainability and social well-being in a complex, strongly interdependent world: The fu-

- turICT approach. — Philip Ball with a contribution by Dirk Helbing. *Why Society is a Complex Matter: Meeting Twenty-First Century Challenges with a New Kind of Science*. Berlin—Heidelberg: Springer, pp. 55–60
- Helbing, Dirk 2015. *Thinking Ahead: Essays on Big Data, Digital Revolution, and Participatory Market Society*. Cham: Springer
- Helbing, Dirk, Alan Kirman 2013. Rethinking economics using complexity theory. — *Real-World Economics Review*, No. 64. Vt ssrn.com/abstract=2292370
- Inglehart, Ronald, Miguel Basáñez, Jaime Díez-Medrano, Loek Halman, Ruud Luijkx (eds.) 2004. *Human Beliefs and Values: A Cross-Cultural Sourcebook Based on 1999–2002 Value Surveys*. México City—Buenos Aires: Siglo XXI Editores
- Inglehart, Ronald, Roberto Foa, Christopher Peterson, Christian Welzel 2008. Development, freedom, and rising happiness: A global perspective (1981–2007). — *Perspectives on Psychological Science*, Vol. 3, No. 4, pp. 264–285
- Kitt, Robert 2011. Komplekssed sotsiaalsüsteemid. — *Akadeemia*, nr 10, lk 1787–1800
- Kitt, Robert 2018a. Vastutus komplekssüsteemis — teadmistepõhine majandusareng läbi individuaalse panuse. — *Teadus ja ühiskond*. (Teadusmõte Eestis IX.) Koost. ja toim. Jüri Engelbrecht. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, lk 28–41
- Kitt, Robert 2018b. Ise olemise ilu. — *Akadeemia*, nr 2, lk 205–230
- Kitt, Robert 2020. Kas majandusteooriad tuleks ümber kirjutada? — *Postimees*, 14. III
- Kurzweil, Ray 2006. *The Singularity is Near: When Humans Transcend Biology*. New York: Penguin Books
- McLean, Angela R. 2013. Coming to an airport near you. — *Science*, Vol. 342, No. 6164, pp. 1330–1331
- Ott, Margus 2017. Eneseväljendus kui väärtus. — *Sirp*, 9. VI
- Putnam, Robert D. 2007. *E Pluribus Unum: Diversity and community in the twenty-first century*. The 2006 Johan Skytte Prize Lecture. — *Scandinavian Political Studies*, Vol. 30, No. 2, pp. 137–174
- Zeman, Erik Christopher 1976. Catastrophe theory. — *Scientific American*, Vol. 234, No. 4, pp. 65–83
- Zucconi, Alberto 2016. The need for person-centered education. — *Cadmus*, Vol. 3, No. 1, pp. 1–26

- Talib, Nassim Nicholas 2011. *Juhuse narrid: Juhuse varjatud roll elus ja äris*. Tlk Kalle Hein. Tallinn: Menu Kirjastus
- Thom, René 1975. *Structural Stability and Morphogenesis: An Outline of a General Theory of Models*. Reading, MA: Addison-Wesley
- WEF = Global risks 2020: An unsettled world. — *World Economic Forum. The Global Risks Report 2020. Insight Report. 15th Edition. In partnership with Marsh & McLennan and Zurich Insurance Group*, pp. 8–17. Vt www.weforum.org/reports/the-global-risks-report-2020

JÜRI ENGELBRECHT (1939) on lõpetanud Tallinna Polütehnilise Instituudi 1962, tehnikakandidaat mehaanika erialal 1968, füüsika-matemaatikadoktor pideva keskkonna mehaanika alal 1981 (Ukraina TA Mehaanikainstituut), Eesti TA akadeemik mehaanika alal 1990. Eesti (NSV) Teaduste Akadeemia küberneetika instituudi vanemteadur 1969–1986, osakonnajuhataja 1986–1989, teadusala asedirektor 1989–1994; Tallinna Polütehnilise Instituudi (Tallinna Tehnikaülikooli) stažöör 1963–1965, aspirant 1965–1967, assistent 1967–1968, vanemõpetaja 1968–1969, ehitusteaduskonna mehaanikainstituudi rakendusmehaanika õppetooli professor 1984–2016; TTÜ küberneetika instituudi osakonnajuhataja 1994–2014, erakorraline juhtivteadur 2005–2008, juhtivteadur 2008–2016; Eesti Teaduste Akadeemia president 1994–2004, asepresident 2004–2014. *Akadeemias* on temalt varem ilmunud artiklid “Dünaamika ilu” (1997, nr 4, lk 735–753), “Teaduses on kord ja vaidlused korrast” (1999, nr 1, lk 107–112), “Teadusest uue sajandi künnisel” (2000, nr 6, lk 1204–1222), “Akadeemia ajas ja ruumis” (2008, nr 10, lk 2116–2130), “Komplekssüsteemid” (2010, nr 8, lk 1347–1362), “Akadeemiatest ja paradigmadest” (2014, nr 4, lk 723–732), “Kolm printsi Serendipist” (2018, nr 5, lk 771–782), “Tänapäeva haridusest ja komplekssüsteemidest” (2018, nr 11, lk 1936–1955) ja “Teadmistest ja ennustustest” (2019, nr 7, lk 1169–1187) ning Juhhan Aru, Kristjan Korjuse ja Elis Saare raamatu *Matemaatika õhtuõpik* arvustus (2014, nr 3, lk 539–541).

ROBERT KITT (1977) on lõpetanud Tallinna Tehnikaülikooli majandusteaduskonna rahvamajanduse erialal 1999, majandusteaduste magister 2001, tehnilise füüsika doktor 2005 (TTÜ küberneetika instituut). TTÜ küberneetika instituudi teadur 2002–2015 ja TTÜ komplekssüsteemide analüüsi kälalisprofessor 2014–2019. A-st 1994 tegev ettevõt-

luses ja panganduses: finantsturgude analüütik ja maakler 1994–1997, fondijuht ja varahaldustoodete divisjoni direktor 1998–2010, Swedbank ASi juhatuse liige ja ettevõtete panganduse juht 2010–2014, juhatuse esimees 2015–2019. A-st 2015 Eesti Kaubandus-Tööstuskoja juhatuse liige; Salv Technologies OÜ pangandusekspert ning ASi Kapitel nõukogu liige a-st 2019. *Akadeemias* avaldanud artiklid “Komplekssed sotsiaalsüsteemid” (2011, nr 10, lk 1787–1800), “Viiskümmend aastat kapitalismi ja vabadust” (2012, nr 10, lk 1831–1845), “Eesti majanduse visioon: Hajutatud riskide ja vähese vaesusega. Ideed sotsiaalsest liberalismist Eesti puhul” (2014, nr 3, lk 451–473) ning “Ise olemise ilu” (2018, nr 2, lk 205–229).

FLO KASEARU. Godzilla (2014)

“AGA MEIE TAHAME SELLE MAA KEELELE JA MEELELE IGAVIKKU”

Jaan Kross ja Eesti Üliõpilaste Selts

Toomas Hiio

Üks EÜS-lasi, geograaf, kohvikupidaja ja luuletaja Rauno Schults rääkis mõne aja eest loo, mille nüüd vahendan. 1998. aasta aprillis tähistas EÜS Tartus 128. aastapäeva. Schults oli sel ajal seltsi vanamees, seega kõrge EÜSi asjamees, ja istus parajasti seltsi raamatukogus. Sisenes auvilistlane Jaan Kross, üks saksakeelne raamat näpus, ja ütles: “Tead, ma laenutasin selle okupatsiooniaja alguses ja seni pole nagu olnud head võimalust seda tagastada. Aga nüüd tõin ma ta igal juhul tagasi.” Schults, juba kerges peomeeleolus, vastanud surmtõsisel ilmel: “Väga kena. Praegu on seltsi raamatukogu viiis viis krooni nädalas. Ma kutsun kohe raamatukogujuhataja ja ta arvutab summa kokku.” Kross olnud umbes poolteist sekundit vakka — me kujutame ette vabakutselise mu-relikku suhet rahaga ka veel siis, kui suurt muret enam polegi —, siis aga taipas vigurit ja mängis kaasa. “Suurepärane! Vaatame ehk seni, kuspool neid karastavaid jooke pakutakse.”

See lugu illustreerib kahte asja. Esiteks seda, et EÜS on tõepoolest — nii oma liikmete meelest tegevuse taastamise ajal Tartus kui ka tänapäeval — absoluutselt järjepidev organisatsioon, kus asi, Eesti asi, kui soovite, 1988. aastal ka Tartus enam-vähem

Jaan Krossile pühendatud ettekandepäeval ja arhiivinäituse avamisel 28. veebruaril 2020. aastal Eesti Kirjandusmuuseumis peetud ettekande põhjal.

sealtsamast jätkus, kus see 48 aastat varem pooleli oli jäänud. Üks vanimaid või isegi kõige vanem järjepidevalt tegutsenud eesti organisatsioon, pool sajandit vanem kui meie oma riik. Teiseks illustreerib see lugu aga Tartu, Balti ja Saksa tüüpi üliõpilasorganisatsiooni eluaegsust koos kõigi kohustuste ja privileegidega liikmetele ning sedagi, et liikmed on omavahelises suhtlemises üsna võrdsed, ole sa siis auvilistlane või esimese semestri lihtliige, seda mõistagi igapäevase kasvatuse ja viisakuse ning mitte kõige vähem tähtsana ka peomeeleolu astme mõodus.

Jaan Kross liitus EÜSiga 1938. aasta II semestril, kohe pärast Jakob Westholmi gümnaasiumi lõpetamist ja õigusteaduskonda astumist. Oma elu ja tegemisi EÜSi liikmena kirjeldas ta 1995. aastal ilmunud "romaniseeritud memuaarides nagu kõik memuaarid ja peaaegu iga romaan" pealkirja all *Mesmeri ring*. Seda teeb ta detailitäpselt ja sisemonoloogidega, nagu Krossil oli viisiks, kirjeldades EÜSi astumist ja kaaslasti ning kirjutades ka oma õpingutest, rebasteatrist ja Õnne tänava õkekestestki kuni Eesti okupeerimise, EÜSi vormilise likvideerimise, seltsi maja konfiskeerimise ning Teise maailmasõja alguseni välja. Raamatu ilmumisele on möödunud kakskümmend viis aastat, seetõttu nimetatagu neile, kes *Mesmeri ringi* lugenud pole, et see pole mitte ainult Jaak Sirkli *alias* Jaan Krossi, vaid palju rohkem Indrek Tarma *alias* Andres Raska ja *femme fatale*'i, Riina Laaguse *alias* Hella Tiiu Oinas-Mikiver-Halliku lugu. *Mesmeri ring* ei ole Krossi ainus teos, kus EÜSil, raamatutes Amicusel, on tähtis koht. Amicus on ka 1988. aastal ilmunud kogumiku *Silmade avamise päev* mitme novelli taustal, veelgi rohkem samal aastal ilmunud *Wikmani poistes*, aga ka 1998. aastal ilmunud *Paigallennus*.

Sel ajal kui Jaan Kross EÜSi astus, oli EÜS väga suur organisatsioon kokku umbes tuhande liht- ja tegevliikme, üliõpilasvilistlase, vilistlase ja auvilistlasega. 1936. aastal, kui pärast mitmeaastast segadust oli lõpuks asutatud Tallinna Tehnikaülikool, liitus seltsiga varem Tallinna Tehnikumi juures tegutsenud Tallinna Eesti Üliõpilaste Selts, mis sai aluseks EÜSi Tallinna koondusele. Vilistlaskoondus oli Tallinnas kokku tulnud kohe pärast Vabadussõda, sellised olid ka mitmes maakonnalinnas. Tol ajal oli üliõpilaste EÜS, n-ö selts ise, registreeritud ülikoolide seaduse alusel

ainult ülikooli juures. Vilistlaskogu oli kantud organisatsioonina kohturegistrisse.

Eesti Vabariigi ajal õppisid paljud EÜSi liikmed õigus- või majandusteadust ja veel mitut eriala, mis ei eeldanud pidevat Tartus olemist. Nad käisid õpingute kõrvalt tööl või teenisid riigiametis või sõjaväes. Need mehed iga päev seltsis ei liikunud, nii et ei maksa arvata, et iganädalastel üldkoosolekutel 200–300 meest EÜSi saalis tungles ja hiljem õlletauas kuni hommikuni lõbusasti aega veetis. Siiski oli seltsi maja juba 1920. aastatel kitsaks jäänud ning ehitati seetõttu 1930. aastate alguseks suuremaks. Kahesakümend aastat tagasi oli inimese isiklik ruumivajadus olude sunnil ja igas mõttes palju väiksem. Igas mõttes selleski tähenduses, et enamik mehi suitsetas ja igahommikune dušš oli pigem privileeg kui hea toon.

EÜSi elulugusid sirvides lugesin kokku: koos Jaan Krossiga astus 1938. aasta II semestril seltsi liikmeks 45 meest, ühtlasi koopteeriti mõni veel vilistlaseks. Suurem osa neist jäi, kes kuidas, aja hammasrataste vahele: langes ühes või teises sõjaväes, suri vangilaagris, oli sunnitud pärast sõda õpingud katkestama ja lihttöölisena leiba teenima; mitu meest, kes sõtta või Siberisse ei jäänud, suri enne pensioniikka jõudmist. Paremini läks nendel, kes sõja lõpul Läände pääsesid. Selle aasta septembris saab Ovid Avarmaa Montrealis 100-aastaseks, nagu oleks saanud Jaan Krosski veebruaris.

EÜSi tegevuse taasalgustamise Tartus nägid Eestis ära Krossi *concoetor*'id Eduard Kaljuste Viljandis, Hans Kargaja, Gunnar Kõpp ja Kalev Vaher Tallinnas ning Juss Äärma Tartus. Kogu *coetus*'est oli siis kogu maailmas elus veel neljandik, kõik 68–70-aastased mehed.

Teistest rohkemgi sai vintsutada Krossi lähedane sõber ja klassivend Ants Kargaja, kelle surmaotsus ainult tänu surmanuhtluse kaotamisele NSV Liidus 1947. aastal 25 + 5-ga asendati.¹ Tema isa oli Pikalaenu Panga direktor Viktor Kargaja, kes

¹Vt Ants Kargaja. *Vangina imedemaal: Meenutusi vangiajast*. Eesõna Jaan Kross. Toronto: Estonian Publishing, 1998 [2. tr Tallinn: Grevader, 2010].

1955. aastal paguluses auvilistlaseks valiti. Teine Krossi klassivend, Kaljo Kornel, Eesti Telegraafiagentuuri (ETA) direktori, samuti EÜSi liikme Karl Korneli poeg, invaliidistus vangilaagris ja suri Viljandimaal 42-aastaselt. 1934. aastal auvilistlaseks valitud rektori, piiskopi ja peapiiskopi Johan Kõpu poeg Gunnar oli metsavend kuni 1949. aastani, kui tabati ja 25 aastaks vangilaagrisse mõisteti. Juss Äärma oli 1944. aastal viimase kursuse arstitudengina 2. piirikaitserügemendi III pataljoni arst. 1945. aastal vahetas ta nime ja läks peitu. Mõni aasta pärast Eesti iseseisvuse taastamist ilmus ta ühel päeval seltsi ja rääkis oma loo. Seni oli ta EÜSi nimekirjas olnud kui sõjas teadmata kadunuks jäänud mees.

Krossi klassivennad Kornel ja Kargaja on prototüüpideks nii *Wikmani poistes* kui ka *Mesmeri ringis*. Esimene äratuntavalt — Jauram, hoiakuga skaut —, teine mitmes tegelaskujus. Äratuntavaid prototüüpe on teisigi, aga vist mitte enam Krossi *coetus*'est. Lõpuks on need ju “romaniseeritud mälestused”. Kross ei kirjutanud ajalugu. *Mesmeri ring* ja *Wikmani poisid* on ajaloo ja kirjanduse ühisosa, kus liiga tõsimeelne ajaloolane faktide järele küsides petta saab ja pettuma peabki. Praeguses uustõsimeelsuses võiks mõni lugeja isegi pahandada.

Selle perioodi lõpetuseks veel kaks fakti: Jaan Krossi akadeemiline isa ehk *pater* oligi Andres Raska *alias* Indrek Tarma, kellele *Mesmeri ring* on pühendatud, akadeemiline ema ehk *mater* aga Aleksander Ers, Tartu ülikooli ajaloo alal lõpetanud ning hiljem Tübingenis ja New Yorgi Columbia ülikoolis õppinud mees, kes tegutses aga New Yorgis majavalitsejana ning suri 1996. aastal. Enne astus ta korra-paar läbi ka EÜSist Tartus.

31. juulil 1940. aastal anti Vabariigi Presidendi dekreedina ülikoolide seaduse muutmise seadus, millega tühistati ülikoolide seaduse §-d 94–108 koos 2. lisaga. Sellega keelati korraga kõigi üliõpilasorganisatsioonide tegevkonventide tegevus. Kümme päeva varem oli Konstantin Päts lõplikult tagandatud ja tema kohustused nukuvallitsuse peaministrile Johannes Vares-Barbarusele pandud. Vares oli aga peagi Moskvasse käsutatud, et paluda Eesti liitmist NSV Liiduga, ja dekreedile kirjutas alla nukuvallitsuse siseminister Maksim Unt. Koos temaga kirjutasid alla ka valitsemisalade ministrid, kes ajaloo sarkasmina olid mõlemad EÜSi vi-

listlased. Hans Kruus kui nukuvalitsuse peaministri asetäitja, kelle alla kuulus endine riikliku propaganda talitus, mis 1940. aasta algul oli nimetatud informatsiooni keskuseks; ja haridusminister Johannes Semper. Lisatagu ainult, et Kruus oli allkirja andes EÜSi vilistlaskogu eestseisuse liige.

*

Jaan Krossi elukäik pärast EÜSi sulgemist on kõigile tema loomingu tundjatele üksikasjadeni teada nii tema romaanidest kui ka mälestustest. Või õieti teada sedavõrd, kuivõrd Kross ja tema lähikondsed kuni tänavu veebruarikuise *Loomingu* numbrini² on sellest teada anda tahtnud. Seetõttu astutagu nüüd peaaegu pool sajandit edasi — või siis tänase poole tagasi — ja jätkatagu EÜSi tegevuse taasalgustamisega Tartus 1988. aasta sügissemestril. Selle aja kohta on mul mõni isiklik mälestuskatke, aga raamatukogudes on leitav ka Eesti Üliõpilaste Seltsi XVI album (1990). Teiste hulgas on albumis Tartus tegevuse taastanud EÜSi esimese esimehe Eerik Krossi artikkel, milles ta oma semestriaruande vormis kirjutab sellest, kuidas EÜS Tartus taastati.³

Korraks tagasi EÜSi järjepidevuse juurde. Hoolimata ärakeelamisest tegutses selts, niivõrd-kuivõrd see võimalik oli, 1940. aasta sügissemestriks valitud eestseisuse juhtimisel põranda all edasi. Põranda all võeti vastu mõni uus liige. Põrandaaluse tegevuse suurim saavutus oli 1884. aastal pühitsetud esimese sinimustvalge lipu peitmine. Lippu suudeti ju Eesti iseseisvuse taastamiseni säilitada. See saavutus, Eesti reliikviate seast ühe vähese kaitsmine, on väga suur isegi siis, kui ta välja puhastada sellele viimase ligi kolmekümne aasta jooksul ladestunud legendide, tseremooniade, rituaalide ja lihtsalt lugude alt.

²Vt Maarja Undusk. Jaan Kross, kõigutamatu kese. — *Looming* 2020, nr 2, lk 269–277.

³Eerik Kross. EÜS-i ametliku tegevuse taastamiskäik ja 1989. a. tegevus Tartus. — *Eesti Üliõpilaste Selts 1870–1990: Album XVI*. Tegevtoimetaja Leo Urm, toimetuse liikmed Harri Härm ja Vello Mänd. Stockholm: Eesti Üliõpilaste Seltsi Vanematekogu Kirjastus, 1990, lk 93–103.

EÜSi tegevus algas uuesti juba 1944. aasta kevadel. Seda Helsingis, kuhu oli Saksa sõjaväkke mobiliseerimise eest või muudel põhjustel põgenenud mõnisteist EÜS-last ja vilistlast. Peeti koosolekuid ja aeti Eesti asja, kuni väekõlblikud mehed Soome sõjaväe eesti rügementi astusid. Helsingi koondus vajus unustusehõlma, protokollid tulid juhuslikult välja alles selle sajandi algul. 1944. aasta sügisel alustati EÜSi tegevusega Rootsis Vikingshili põgenikelaagris. Hiljem avati Euroopas, Ameerika Ühendriikides, Kanadas ja Austraalias kokku paarkümmend EÜSi koondust vastavalt sellele, kuhu EÜS-lasi paguluses oli rohkem sattunud. Eesti diasporaa koondumisel USAsse, Kanadasse, Rootsi ja Austraaliasse vähenes ka koonduste arv, kuid 1988. aastal oli neid ikka veel kümnekond. Viiskümmend aastat tagasi tähistati suurejooneliselt EÜSi 100. aastapäeva. Selts oli elujõuline ja oma traditsioonides kindel, sest nooremad Eestis seltsi astunud liikmed olid alles varastes viiekümnendates; järjepidevust aitasid veel kanda aga mitu 19. sajandi meest, näiteks peapiiskop *emeritus* ja auvilistlane Johan Köpp Rootsis, kes oli olnud seltsi esimees 1899. aastal.

EÜSi tegevuse Tartus taastamise ajal 1988. aasta sügisseimestril tuli silmas pidada sedagi, et tegu oleks sellesama organisatsiooniga, mis siinsamas Tartus 150 aastat tagasi asutati. Nõusolek taastamiseks saadi EÜSi liikmetelt paguluses ja Eestis. Ehkki laulev revolutsioon oli peetud nii nagu kaks noortefoorumitki, ja sinimustvalge oli välja toodud, püsis võimul endiselt kommunistlik partei, Eesti Kirjanduse Seltsi maja oli ikka veel KGB käes ja välismaaga suhtlemine oli võimalik enamasti ainult kirja teel, kusjuures suur osa välismaale saadetud ja sealt saadud kirju loeti vastavas asutuses läbi. Näib, et KGB eestlaste restitutsioonivaimustust kuigi tõsiselt ei võtnud. Või ei jätkunud neil selleks enam aega? Olnuks ju lihtne asutada mõned kehandid, mis võtnuks üle eestiaegete organisatsioonide järjepidevuse nõude ning pagulaskonna siinsete eestlastega aastateks tülli ajada. KGB provokatsioon kardeti paguluses rohkemgi ja põhjusega, nagu on hiljem selgunud. Seda hirmu oli EÜSi Tartus taastamise ajal ka mitmes pagulas-EÜS-lases.

EÜS-lased nagu teistegi üliõpilasorganisatsioonide liikmed olid sovetiajal omakeski koos käinud sünnipäevadel, matustel ja seltsi tähtpäevadel. Oli olemas võrgustik. EÜSi liikmeid oli 1980. aastate lõpuks Eestis elus veel sadakond meest. Koos käidi Tartus, Tallinnas, Viljandis, Pärnus ja mujalgi ning Tallinna ja Tartu meeste vahel oli vist veidi nügimistki, nagu Eesti haritlaskonnas ikka kombeks on olnud juba alates ajalehe *Teataja* asutamisest Tallinnas 1901. aastal. Olid ka kontaktid seltsi- ja õpingukaaslaste ning sugulastega paguluses. EÜSi liikmete paguluse nimekirja koos aadressidega ilmus EÜSi Vanematekogu jätkväljaandena. Seltsi Eesti aadressiraamatu kokkuseadmine oli palju raskem, kuigi igaüks teadis kedagi. Siin oli Jaan Krossil oma osa. Teda teati, tema teadis ja temal olid suhted. Teda usaldati ka pagulas-EÜSis, mida ei saanud väita mitte iga Eesti NSVs endale nime teinud EÜS-lase kohta. Aga oli ka mehi, kelle sovetiaeg oli nõnda ära vintsutanud, et nad ka pärast Eesti iseseisvuse taastamist EÜSi kontaktiotsingutele ei vastanud. Üks niisugune mees elas Tartus üsna EÜSi maja lähedal. Seltsi aastapäeva ajal olevat ta akna lahti teinud, et kuulda, kuidas poisid laulavad.

EÜSi taastas rühm üliõpilasi, kes olid alates 1986. ja 1987. aastast katsetanud mitmesuguseid ühinemismorme väljaspool komsomoliorganisatsiooni. Ühendusjoone võiks viia isegi Noor-Tartu liikumiseni 1980. aastate esimesel poolel, kuid üliõpilasaeg kestis viis aastat ja need mehed olid selleks ajaks enamasti ülikooli lõpetanud. Mitu Noor-Tartu aktivisti — Mart Laar, Lauri Vahtre ja Tõnis Lukas — koopteeriti 1988. aasta 1. detsembril EÜSi vilistlasteks.

Üks tähiseid oli 1986. aasta sügissemester sügaval rektor Arnold Koobi ajal, kui II kursuse ajalooüliõpilane Eerik Kross algatas väikese meelevaalduse, et meenutada poole sajandi tagust kodanikuallumatuse akti, mille seltsid ja mõne korporatsiooni liikmed olid ülikooli peahoone ees korraldanud protestiks ülikooli tasalülitamise ja Pätsi “vaikiva ajastu” vastu. Mõistagi ei protesteeritud 1986. aastal enam Pätsi vastu. . . 1984. aastast alates oli tegutsenud üliõpilaste omaalgatuslik luuleteater Valhalla, mis oli “organitega” korduvalt pahuksisse sattunud “liigse rahvuslikkuse ja ajaloo vääritlemisest tõttu”. Hulk EÜSi taastajaid kuulus

Valhalla truppi. Mõni mees — esimesena meenub Toomas Kiho — oli 1988. aastaks juba ülikooli lõpetanud ja koopteeriti Tartus tegevuse taasalgustamisel vilistlaseks. 1987. aastal oli osa Valhalla liikmeid asutanud väitlusklubi Alternatiiv, millest 1988. aasta kevadsemestril kasvas välja esimene ülikooli juures registreeritud mitteformaalne üliõpilasselts EÜS Sodalicium. Selle esimeheks valiti Jüri Luik. Kõik see toimus rööbiti sovetivõimu jõu hääbumisega. Lisatagu veel üks asjaolu. Alates 1982. aastast ülikooli astumine Nõukogude sõjaväest enam ei vabastanud ja enamik asjaosalisi oli kas oma kaks aastat sõjaväes ära olnud või siis sellest ühel või teisel ametivõime rohkem või vähem veennud põhjusel vabastatud. Oli kadunud eksmatrikuleerimise ja sõjaväkke saatmise hirm, mis varem oli nii mõnelegi hoogsale ettevõtmisele päitsed pähe ja kammitsad jalgu pannud.

1988. aasta sügissemestril hakkas EÜS Sodalicium sihikindlalt EÜSi Tartus taastama. Abiks kutsuti veel käputäis samameel-seid — mina olin üks nendest ja sellest alates on mul ka isiklikke mälestusi. 1. detsembril 1988. aastal saidki kakskümmend meest Tartus EÜSi värvid, nagu ka mõnisteist vilistlaseks koopteeritud, kes olid selleks ajaks ülikooli lõpetanud. Seltsi taasavamise ettevalmistamise periood arvestati lihtliikme (rebase-)ajaks. EÜSi esimeheks valiti Eerik Kross, vilistlaskogu esimeheks praost Otto Tallinn. Vanameheks sai Indrek Tarand.

Jaan Krossil oli EÜSi taasavamisel Tartus “otsustava soovitaja” roll. Nii luuleteater Valhalla tegemised kui ka vaidlusklubi Alternatiiv ettevõtmised osutunuks rohkemgi lähedusele EÜS Veljesto tüüpi aadetega; mitme taasasutaja vanavanemadki olid kuulunud Veljestosse. Valik langes aga EÜSi kasuks ja juba Sodaliciumi põhikirja koostamisel võeti eeskujuks EÜSi kodukord. EÜSi taastamist soovitas ka Jaan Kross.⁴ Kolmkümmend aastat tagasi kirjutas Eerik Kross:

EÜS-i ajalooline maine ja tema ideoloogiline positsioon Tartu üliõpilaskonnas tundus “Sodaliciumi” liikmetele kõige omasem. Lisaks olid endised “Valhalla” liikmed juba 1987. a. alustanud

⁴Vt Eerik-Niiles Kross. Jaan Kross ja EÜS. — *Eesti Üliõpilaste Seltsi XX album*. Tartu: Eesti Üliõpilaste Selts, 2020, lk 59.

n.ö. EÜS-i maja päästeaktsiooni, mistõttu nüüd tundus EÜS neile isiklikult lähedasem kui muud organisatsioonid. Kindlasti mängis valiku tegemisel oma osa ka pisut auahne teadmine, et on võimalik omandada Eesti vanima ja kaalukaima ning meile rahvusvärvide andnud seltsi taastamise au.⁵

Kogumik *Silmade avamise päev* ja romaan *Wikmani poisid* ilmusid 1988. aastal. EÜSi taastamine oli justkui õhuski. Nii siis oli iseenesestmõistetav, et EÜSi tegevuse Tartus taasalgustamise vilistlaste ja kaasvõitlejate ühise koosoleku pidukõne pidas vil! Jaan Kross. Ta ütles muu hulgas:

EÜS pole kunagi olnud poliitiline partei. Ega taha selleks arvata-vasti kunagi saada. [...] Aga kultuurimõjur ja — miks mitte — sellisena ka kultuuripoliitiline mõjur on ta sealjuures olnud väga pikka aega ja üsna kõrge suurusjärgu tasemel. Ja selleks peaks ta minu arvates tahtma uuesti saada. Saada rühmaks, kes on otsustanud osutada Eesti elus taas kultuurimõjuriks, ja selleks saanult selleks jääda.

Mis tal, EÜSil tähendab, tuleb selleks teha?

Kõigepealt: püüda tuua oma perre eesti rahvuslikult mõtleva ja tundva akadeemilise noorsoo parim osa. Kõige andekamad, kõige sihiteadlikumad, kõige töökamad, kõige eetilised noored. Ja koopteerimise korras sobiv määr vastavaid vanemaid kultuuriisiksusi.

Et nad meiega liituksid, peab meil olema neile midagi anda. Mille tõmbel võiksid nad meiega ühineda?

Loodan, et see pole skleroos, kui ma arvan: üsna tähelepandaval määral võiks see toimuda nendesamade tõmbetegurite toimel, tänu peamiselt millele omal ajal paljud EÜSiga ühinesid, mina kaasa arvatud:

selle tõmbel, et EÜS kehastas eesti vanimat ja auväärseimat akadeemilist traditsiooni, et see traditsioon, kasvõi meie arhiivis esemestunud kujul pakkus peaaegu et füüsilist käesurvetunnet ütleme Kreutzwaldini ja Faehlmannini välja;

edasi selle tõmbel, et EÜS oli oma maailmavaatelise sisemise mitmekesisuse tõttu — aga see ulatus ju rahvaerakondliku tuuma üm-

⁵E. Kross. EÜS-i ametliku tegevuse taastamiskäik ja 1989. a. tegevus Tartus, lk 95.

ber isamaaliitlusest sotsiaaldemokraatiani — ainulaadseks parlamentarismi kooliks.

Kolmandaks — võibolla polnud EÜSi keskmine akadeemiline tase meie üliõpilasorganisatsioonide ja vastavate vilistlaskogude seas vaieldamatult kõige kõrgem — ma arvan, et omas suhteliselt ahtas filoloogilises valdkonnas oli “Veljesto” oma kõrgem kui meil —, aga tänu arvukusele ja nimelt mitmekesisusele pakkus EÜS noortele akadeemilistele inimestele igatahes kõige huvitavat ja kvaliteetsemat keskkonda. Ta osutus meile kõige arendavaks gravitatsiooniväljaks.

See kolmas on muidugi tõmbetegur, mille saavutamiseks meie algav taasmodelleerumine nõuab esialgu omajagu aega.

Mida me peaksime seltsivälise kultuuritöö vallas praegu esmajoones tegema?

Noorte jaoks peaks see olema ilmselge: oma akadeemilist tööd. Esmajoones seda. Sest selles asjas ei tohi ühegi EÜSlase sihiseade piirduda püüuga saada k u i d a g i m o o d i ülikoolist läbi. Siht peab olema — teha oma parim. Esiteks erialase eneseperfektsiooni, aga teiseks ka, ütleme, rahvavalgustuse mõttes. Iga noor EÜSlane peab seadma endale eesmärgiks jõuda oma erialal vähemalt Eesti eliiti. Aga miks mitte — jaa: ütelge, mis kuradi pärast siis mitte maailma eliiti?! Nii teadusliku kapatsiteedi kui ka seltskondliku suhtlemisnõtkuse mõttes.⁶

Järgnenud 1989. aastal pääses EÜS korduvalt avaliku valguse paistele. Uuesti avati sinimustvalgele lipule pühendatud bareljee-fid Otepää kiriku seinal, mis olid sovetiajal lõhutud, kuid taastati EÜSi eestvõttel korraldatud üle-eestilise korjandusega kogutud raha eest. Restitutsiooniasastul pööratigi üliõpilasorganisatsioonidele teenitult ja teenimatult palju tähelepanu.

1989. aastal aga sattus EÜSiga seoses tähelepanu, et mitte öelda löögi alla ka Jaan Kross. Nimelt avaldas selts 1989. aasta veebruaris Tartu ülikooli ajalehe selle aja kohta küllaltki radi-kaalseid artikleid sisaldava erinumbri, mille avaartikkel oli Jaan Krossi pidukõne EÜSi tegevuse Tartus taastamisel. Märtsi lõpul

⁶Vilistlase Jaan Krossi sõnavõtt EÜS-i taastamiskoosolekul EÜS-i majas 1. detsembril 1988. — *TRÜ: Tartu Riiklik Ülikool*, nr 4, 10. II 1989, lk 1 (EÜSi erinumber).

järgnes “vastulöökk” Eesti NSV venekeelses keskajalehes *Советская Эстония*, milles filosoofiakandidaat — erinevalt praegustest PhD-dest teenisid selle akadeemilise tiitli kandjad toona üldjuhul leiba nn punastes kateedrites — Igor Rosenfeld avaldas artikli “Rahvuslik idee ja “uusvapsid””.⁷ Autori keerulistesse mõttekäikudesse süvenemata süüdistas Rosenfeld end kolmevärvilisena, s.o sini-must-valgelt esitlevat EÜSi seltskonda mustvalges kahevärvilisuses, osutades sellega vabadussõjalaste liikumise värvidele, ning Jaan Krossi selle vaimne liider olemises. Ei ole põhjust arvata, et parteilise juhtimise ja ikka veel enam-vähem toimiva tsensuuri ajastul oli see artikkel *fil. kand.* Rosenfeldi haaranud loomingulise palangu tulemus. Mida talle selle eest lubati või millest vabastati, jäägu pärimuse kogujate selgitada.

*

Jaan Krossi ajaloolised romaanid ilmusid mu keskkooliajal ja olid mitmekümnetuhandelistele tiraažidele vaatamata defitsiitsed. Nii siis lugesin *Kolme katku vahel* läbi järjekorras esimese, kolmanda, neljanda ja teise köite, sest teist köidet, hiljem minu jaoks kõige huvitavamat, ei õnnestunud vanematel õigel ajal soetada. Peale ajaloo ja kaasahaarava loo läks mulle juba teismelisena korda Krossi keelekasutus, peaaegu et matkima kutsuvalt.

1990. aastal tähistati suurejooneliselt Jaan Krossi 70. sünnipäeva. Olin valitud 1990. aasta I semestriks EÜSi esimeheks ja Eesti Televisioon tegi Krossi juubeli tähistamisest telesaate.⁸ Üks osa sellest oli episood kirjaniku õnnitlemisest tema seltsi poolt. Üliõpilasorganisatsioonid olid sel ajal, nagu nimetasin, nii teenitud kui teenimatu tähelepanu keskpunktis. Semester oli just alanud ja tähtis ülesanne oli justkui vastse esimehe sellitöö. Mu oma vanaisad olid sõtta jäänud ning pelgus kaks põlvkonda vanemate

⁷И. Розенфельд. Национальная идея и “новые вавсы”? — *Советская Эстония*, 28. III 1989. Tänan Mart Oravat ja Rahvusraamatukogu abi eest artikli ülesotsimisel.

⁸Vt “Sünnipäevasaade: Jaan Kross”, 17. II 1990. Režissöör Tiina Mägi. — [arhiiv.err.ee/guid/20100513055712001001000\[-\]2081001517C41A040000005020B00000D0F121204](http://arhiiv.err.ee/guid/20100513055712001001000[-]2081001517C41A040000005020B00000D0F121204) (EÜSi osa alates 27:26). *Toim.*

ja auväärsemate ees ehk suuremgi kui eakaaslastel. Mäletan tänapäevani, kuidas süda puperdas.

1990. aastate esimesel poolel oli eestiaegseid mehi seltsi iganeljapäevastel üldkoosolekutel nii Tartus kui ka Tallinnas sageli näha. Tartus olid nendeks tuntud arst Ülo Lepp, kes noorematele seltsiliikmetele oma Eesti kunstiga täidetud Rüütli tänava korteris uhketelt serviisidelt aeg-ajalt õhtusööki pakkus, praost Otto Tallinn, Mihkel Tomson, Richard Muiste, Elmar Lani, praost Harald Tammur jt; Põltsamaa kirikuõpetaja Herbert Kuurme oli kaugel, aga korra käisime tema juures teadusliku ateismi arvestuseks valmistumas, rohkem viguri kui ateismi pärast, aga ennekõike tutvumas vilistlasega, kes selleks ajaks oli pool sajandit Põltsamaa kogudust teeninud. Seltsi kombe kohaselt kuulus tegevliikmete külaskäigu juurde ka lõuna- või õhtusöögilauda kutsumine, kus lauakommetelegi kinnitust saadi. Tallinna koosolekutel meenuvad Ants Kargaja, Georg Loogna, Ilo Aasa, Herman Karolin ja Felix Lill, aga ka Ilmar Truus, Albert Alajaan, Hendrik Juhkam ja teised. Tallinnas oli rohkem neid mehi, kes olid olnud Punaarmeesse mobiliseeritud. Saksa sõjaväe meestega mingit probleemi neil ei näinud olevat ja vastupidi, kui mõnda sooja peaga aasimist mitte arvesse võtta.

1944. aastal saadeti Patarei vanglast Stutthofi koonduslaagrisse rühm mehi, kes istusid Patareis rahvusliku vastupanuliikumise pärast. Jaan Kross, nagu me ta lugudest teame, lasti enne sakslaste lahkumist vabaks. Harald Tammur, Enn Sarv ja Aleksander Takkel saadeti edasi Stutthofi koonduslaagrisse. Pärast vabanemist ja Eestisse naasmist võttis NKGB nad peagi kinni, ka Jaan Krossi. Ainsana pääses Takkell, kes läks peitu Penza linna, kus ta oli sündinud, ja elas seal surmani 1989. aasta veebruaris. Tema matusekombe kohaselt oma kohust täitsid. Nüüdseks oleme matnud kõik need rohkem kui sada eestiaegset meest.

Jaan Krossil ja Enn Sarvel, samuti Westholmi poisil, kes astus EÜSi 1939. aasta teisel semestril, on suur teene selles, et massirepressioone Eestis 1990. aastatel ja selle sajandi algul ajaloo- ja õigusteaduslikult mõtestama hakati. Ma pean silmas nende artikleid ajakirjades *Akadeemia* ja *Tuna* ning ka represseeritute

ja vabadusvõitlejate väljaannetes. Jaan Kross oli Okupatsiooni-de Repressiivpoliitika Uurimise Riikliku Komisjoni esimene esimees.

Üks populaarsemaid EÜSi liikmeid Tartus oli 1990. aastatel ja selle sajandi algul röntgenoloog ja literaat Nils B. Sachris. Krossi kolm aastat noorema koolivennana ta enne 1940. aastat EÜSi astuda ei saanud, kuid koopteeriti ühena vähestest põranda all Tartus 1960. aastal. Nooremad seltsi liikmed käisid tema pool Jaama tänaval ikka juttu vestmas. Pärast *Mesmeri ringi* ilmunist 1995. aastal oli teos põhiliseks jututeemaks. Arutati, kes on kes või kelle prototüüp. Sachrise äi oli Evald Tekkel, kes oli olnud EÜSi vanamees 1919. aasta II semestril; Sachris, küll Tallinna poiss, oli alates sõja ajast kogu aeg Tartus elanud ja teadis vist kõiki tartlasi, keda oli mõtet tunda. Nendest vestlustest ajendatuna kirjutasime ajakirjale *Luup* artikli *Mesmeri ringi* kangelaste prototüüpidest, mis põhjustas tormikese veeklaasis. Nimelt olime justkui ära arvatud prototüübil, tuntud vandeadvokaadil ja hilisemal auvilistlasel Heino Riomaril lasknud pidada advokaadiametit ka esimesel punasel aastal, mis mõne lugeja nõrdimuse esile kutsus. 89-aastane Riomar Göteborgis ei teinud asjast suuremat numbrit. Mida Kross kogu sellest artiklist arvas, ei tea. Küllap muigas.⁹

Kross ise seltsis tihti ei käinud. Erinevalt pensionipõlve pidavaist eakaaslastest ja vanematest meestest oli ta ju täiskohaga kirjanik ning veel ka kultuuri- ja ühiskonnategelane koos kõigi kaasnevate kohustustega. EÜSi aastapäevaks tuli ta ikka Tartusse, kui teised asjatoimetused ei seganud. Tartus ei piirdunud ta üksnes pidukoosolekutega, vaid istus vanade sõprade, aga ka nooremate vilistlaste ja kaasvõitlejatega üheskoos lõbuõhtu õllelauas. Kord, mäletan, mõnda kannu oli juba vaadatud, küsis keegi Krossilt, kas tema *Wikmani poiste* kangelaste prototüübid ka päris elus nõnda keerulisi mõtteid mõtlesid ja nii tarka juttu ajasid, nagu raamatus on kirjutatud, pidades silmas võrdlust viiskümmend aastat hili-

⁹Nils B. Sachris, Karl Wilhelmson. Prototüübid Mesmeri ringis. — *Luup* 1996, nr 11 (mai), lk 44–47; Nils B. Sachris, Karl Wilhelmson. Õiendus. — *Luup* 1996, nr 23 (november), lk 4 (kirjad).

sema ajaga. “Aga loomulikult,” vastas Kross hetkegi kõhklemata, nii et kõhklusetke puudumine kõik arusaamise võimalused krossilikult avatuks jättis.

Viimast korda kõneles Kross EÜSis 2004. aasta juunis, kui tähistati esimese sinimustvalge lipu pühitsemise 120. aastapäeva. Ta lõpetas oma kõne nii:

Kui palju on teil veel juhust mind, nagu täna, Seltsi ette kõnelema kutsuda? Noh, vaevalt väga palju. Lubage seetõttu selle pärast esitada siinsamas veel üks pisikene arutlus Seltsi tulevikuga seoses.

Mina olen päritolult põhjaeestlane, 50 aastat Põhja-Eestis elanud. Saksa okupatsiooni ajal minust soomepoissi siiski ei saanud, sest sakslased võtsid mu enne kinni, aga Soome on olnud minu jaoks lapsepõlvest saadik maa number kaks. Ja mõnikord on mult küsitud, kummal maal tekitavad su raamatud õieti suuremat lugejahuvi, kas Eestis või siiski Soomes. Ja mõnigi kord olen olnud vastusega kahevahel.

Aga kui ma oma Tallinna asendist jälgin Soome asurkonna aeglast nihkumist Uusimaa ja Turu alade poole ja Eesti elanikkonna nihkumist Soome lahe lõunakaldale, viirastub mulle üsna varsti soome-eesti miljonilise ühislinnastu tekkimine. Eriti kui samal ajal lehest lugeda, et umbes 250 tuhat Soome pensionäri kaaluvad nüüdisajal Eestisse siirdumist, mitte lausa südame sunnil, vaid pigem maksunduslikel kaalutlustel, aga ikkagi.

Arvesse võttes, et kahesaja aasta tagune tulevik on möödapääsmatu niisama kui homme päev ning et soomlased on meile, võibolla mitte niivõrd etniliselt, siis vähemalt keeleliselt kaugelt kõige vastuvõetavam rahvas sulandumiseks, siis tekib tahtmine öelda: ma soovin tungivalt, et mu vana EÜS vastavas tulevikus ei alustaks võitlust selle loomuliku parema vastu, vaid leiaks vahendeid toetada niisugust arengut, et see sünniks võimalikult valutult ja sujuvalt.

Sest Eesti-Soome ühisriigi ideel on ju vähemalt kaks esiisa, see on Gustav Suitsu idee 1917. aastast, aga pole põhjust vaikida, et ka Konstantin Pätsi idee enam-vähem samast ajast ja vist veel 1940. aastastki.

Aga täna, praegu, pühitsegem auga oma identsust, aina sügavam, hoolivamat, aina kõrksemat identsust riigiga ja mäletagem Eesti Üliõpilaste Seltsi lipu õnnistamist kogu päev.¹⁰

TOOMAS HIIO (1965) on lõpetanud Tartu Ülikooli ajalooteaduskonna ajaloo erialal 1991, olnud samas magistrant 1991–1993, praegu doktorant. Eesti Teadusfondi, TÜ ja Eesti Ajalooarhiivi ühisprojekti “Album Academicum Universitatis Tartuenssis 1918–1944” abijuhataja 1993–1994, ühtlasi TÜ teadur 1993–1994, TÜ peaarhivaar 1995–1996, Tartu linnavalitsuse linnasekretäri kohusetäitja 1996–1997, TÜ kantselei spetsialist ülikooli ajaloo 1997–1998, Vabariigi Presidendi koosseisuväline nõunik 1998–2001, ametist lahkunud Vabariigi Presidendi nõunik 2001–2003, Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Rahvusvahelise Komisjoni tegevsekretär ja uurimisrühma juht 1998–2009, Eesti Mälu Instituudi juhatuse liige 2008–2017, uurimisjuht a-st 2017, Eesti sõjamuuseumi — kindral Laidoneri muuseumi direktori asetäitja teadusalal a-st 2005. *Akadeemias* on temalt ilmunud artikkel “Üliõpilasorganisatsioonid Tartus” (2003, nr 4, lk 691–728) ning arvustused *Eesti Entsüklopeedia* 8. köite (1996, nr 4, lk 819–827), raamatu *Valitud ja valitsevad* (1999, nr 11, lk 2425–2431; ps Karl Wilhelmson), Mai Kriki raamatu *Eesti poliitiline politsei 1920–1940* (2002, nr 10, lk 2197–2205) ning Martti Turtola raamatu *President Konstantin Päts: Eesti ja Soome teed* (2006, nr 5, lk 1111–1122) kohta, väitlus “Repliik kommunismist, natsismist, fašismist ja totalitarismist” (2002, nr 9, lk 1979–1981), samuti Joachim Gaucki ettekande “Mõistmine ja toimetulek” (2001, nr 5, lk 932–954) tõlge.

¹⁰Jaan Kross. Kaks korda kasutatud võimalus: Konverentsi avakõne. — *Eesti lipp 120: 5. juunil 2004 Tartus peetud teadusliku konverentsi materjalid*. Koostanud ja toimetanud Meelis Burget ja Toomas Hiio. Tartu: EÜSi Kirjastus, 2007, lk 13–17 (siin 17) [vt teksti ka epl.delfi.ee/arvamus/jaan-kross-kaks-korda-kasutatud-voimalus?id=50985855].

FLO KASEARU. Tartu Kunstimuseum Raadile (2014)

LUULET

Indrek Hirv

*

Taevas näeb täna
väga üksildane välja
mul on ta pärast mure

ta on läinud ära
pilvede taha
istub seal
nagu pimedas keldris

taevas mina olen ka
vahel tume —
tume ja tühjust täis

*

Sa tuled läbi pargi
ja läbid naeratades
ikka veel mu verd

kuigi puud me kohal
kannavad juba
oma tuleviku põrmu

ning põõsaste varjud
võitlevad juba
me hingede eest

*

Oleviku tulevārgist pime
pūūan tundliku käega
kombata oma minevikku

konarlikku ja krobelist
ent elusooja —
karastunud mehe karedat peopesa

tõekssaanud saatusejoont —
möödunud aastasaja raskust
ning uue ärevust

olen igaviku poeg
järjest vähem on mu pulss
möödetav ajaga

*

Mu juured ulatuvad
külmade kivide vahele
kus mustad sitikad
kesk tukke ja tuhka
närivad möödunud aegu

mööda mu tüve
ronivad oravad —
nad peidavad
külma talve eest
uute aegade seemneid

nad vajutavad lumme
veel sündimata põlvedele
oma väikeste jälgedele salakirja

*

Kui Jaani kiriku kell
on kogu igatsuse
endast välja prõmminud
jääb ta tühjalt ootama
minu katusekamber
jääb ka tühjaks
kui ma ära alla tulen
hakid passivad
kirikuukse ees
ja tuvid
minu akna taga
kärstitud hinged
kogunevad pilvedesse
ümber lagedaks põlenud maa

*

Vihm toomel jääb üle
lombid teevad silmad lahti
et kuulda esimesena
kurbi uudiseid
magavad puud
seisavad tardunult
ja väristavad oma
unesegaseid sõrmi
hommikuni on jäänud
veel õige natuke aega

*

Tüdrukud tulevad
üle inglisilla
raskete sammudega
nagu saatust

neil on taevalik kohustus
sünniga antud vanne
püüda kinni iga
vastutulija pilk

mina astun kergelt
mööda laulvaid lompe —
ei mitte enam mind
mind enam mitte

*

Mälestused kukuvad
mu jalgade ette
nagu kastanid
nähtamatult puult

näe koer on peitnud
oma mälestused maasse
ja nuusib nüüd
põõsaste all

roosikaare roosid
sirutavad end
nagu oleks nemadki
kellegi mälestused

*

Igavikuerutus ikka veel veres
taevateede tolmu
ikka veel magamata silmades
kuni taevas hommikul pöördub
ja võtab mind
mere kohale kaasa
mu vere kohin ei vaibu —
see peksab nüüd paatide vahel
ja painutab kadakaid

*

Uni loksab sadamas
ei päikest ei kuud —
tume meri
ja tähtu öö
mu raske päev
nagu lootusetu maleseis
on oodanud kaua
pealesunnitud lõppu
pehme une
lõhnav suletekk
peidab endas
öö sügavat mõtet
ning kui ükski kell
enam aega ei näita
leiab öö helendav mõte
tee mustavale merele

*

Tühjusetunne
mis hoovab täna
pimeduse soigumisest
lõpeb alles sadamas
kus unetud lained
maailma- ja valgusejanus
nuuksuvad
mahasurutud igatsuse
märgade kivide vahelt vabaks

*

Kuuvalguse varjud
kui ma mõtlen nende peale nüüd
tundusid hõbedaselt säravad
aga eks kuu oli muidugi sama
ilus möödanik on nüüd
tumm nagu luik — ainult pildid
ainult helendav vari tiikidel
millest kuu jõi tookord
oma ilusat olematust

*

Tuhanded putukad
lendavad lõkkesse
otsima oma tuhka
hilissuvi laskub maale
et koristada põldudelt
meie taltsutamatu õnne

seened lõhnavad
kõrgete puude all
nagu uni su juustes

sa tõused et astuda vette
ning su selg läigatab
nagu teine kuu

*

Sa oled nagu
kuum teetass
lõkke ääres

plekk-kruus
lõhnava sidruni
ja rummiga

hoian su kuumavaid põski
pihkude vahel
ja sa täidad mind

oma nooruse
oma lootuste ja
valudega

FLO KASEARU. Džungel (2014)

HABERLER *VERSUS* NURKSE

Paindlike vahetuskursside juhtum kui üks alternatiive Bretton Woodsile

Harold James, Michael D. Bordo

Tõlkinud Kalev Kukk

1. SISSEJUHATUS

1930. aastate lõpul ja 1940. aastatel valitses arusaam, et sõdadevaheline valuutakogemus oli rahanduslik katastroof. See vaade on täiuslikult kokku võetud Rahvasteliidu trükises *The International Currency Experience* (Rahvusvaheline valuutakogemus), mille põhiosa on kirjutanud Ragnar Nurkse ja mis avaldati 1944. aastal,

Harold James, Michael D. Bordo. Haberler versus Nurkse: The Case for Floating Exchange Rates as an Alternative to Bretton Woods? June 2001. Discussion paper no. 2001-08. University of St. Gallen. Department of Economics. Vt papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=286132. Avaldame autorite loal.

2017. aastal avaldati “Eesti mõtteloo” sarjas Ragnar Nurkse Rahvasteliidu-aegade olulisemate trükiste tõlkekogumikus *Meie mees Rahvasteliidus* (Tartu: Ilmamaa) tema klassikaks saanud uurimus, 1944. aastal ilmunud *International Currency Experience: Lessons of the Inter-War Period* ehk *Rahvusvaheline valuutakogemus: Õppetunde sõdadevahelisest perioodist* (lk 9–323). Alljärgnev Harold Jamesi ja Michael D. Bordo kirjutis annab ülevaate selle uurimuse sünniloost ja sellega seotud omaaegsetest valikutest. Olgu öeldud, et Ragnar Nurkse ja Gottfried Haberleri sidus pikaajne, 1930. aastate algul Viinis

ning 1945. aasta paralleelses trükises *Economic Stability in the Post-War World* (Majanduslik stabiilsus sõjajärgses maailmas).¹ See arusaam oli ka taustaks Keynesi ja White'i rahvusvahelise valuutareformi plaanidele, mis tipnesid Bretton Woodsi konverentsiga.²

alanud ja kuni Nurkse varase surmani 1959. aastal kestnud sõprus. Haberler oli ka koos Robert M. Sterniga Ragnar Nurkse 1961. aastal ilmunud kirjutiste mälestuskogumiku *Equilibrium and Growth in the World Economy: Economic Essays by Ragnar Nurkse* (Nurkse 1961) koostaja ja toimetaja. Göttingeni Ülikooli professorite Hans-Joachim Jarchow ja Peter Rühmanni sõnutsi avas just Ragnar Nurkse oma kriitikaga paindlike vahetuskursside kohta kõnealuses uurimuses igavese väitluse teemal “fikseeritud versus vabad vahetuskursid” (*Monetäre Außenwirtschaft. II. Internationale Währungspolitik*. 3. Aufl. 1993. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, lk 198).

Siinkohal tuleks nentida, et mõisted *floating* ‘ujuvus’ ja *floating exchange rate* ‘ujuv vahetuskurss, ujuvkurss’ on võrdlemisi hiljutised, Ragnar Nurkse ega Gottfried Haberler ei kasuta neid oma toonastes uurimustes. Nurkse kasutab oma raamatus muutlike vahetuskursside tähistamiseks mõisteid (*freely*) *fluctuating exchange rate* ‘(vabalt) kõikum vahetuskurss’ ja *flexible exchange* ‘paindlik valuuta, paindlik vahetuskurss’, Haberler aga põhiliselt mõistet *free exchanges* ‘vabad valuutad, vabad vahetuskursid’. *Tlk*.

¹Ka selle trükise üks autoreid on Ragnar Nurkse. Vt Kalev Kukk, Kalle Kukk. Ragnar Nurkse ja tema aeg. — Ragnar Nurkse. *Meie mees Rahvasteliidus*. (Eesti mõttelugu 138.) Tlk Kalev ja Kalle Kukk. Tartu: Ilmamaa, 2017, lk 519–520 ja 565. *Tlk*.

²Ühinenud Rahvaste monetaar- ja rahanduskonverents (*United Nations Monetary and Financial Conference*) peeti 1.–22. juulil 1944 USA idarannikul New Hampshire'i osariigi kuurortlinna Bretton Woodsi hotellis Mount Washington. Osalenud 44 liitlasriigi esindajad leppisid seal kokku tulevase rahvusvahelise valuuta- ja rahandussüsteemi korralduslikes põhimõtetes. Ühtlasi lepidi kokku Rahvusvahelise Valuutafondi (International Monetary Fund, IMF) ning Rahvusvahelise Rekonstrueerimis- ja Arengupanga (nn Maailmapank; International Bank for Reconstruction and Development) tegevuspõhimõtetes ning parafeeriti nende asutamiskokkulepped. Konverentsil kokkulepitu kujutas endast kompromissi inglaste (majandusteadlase John Maynard Keynesi) ja ameeriklaste (rahandusministeeriumi tippametniku Harry Dexter White'i) tulevikuplaanide vahel. Sellel konverentsil osales ametli-

Selle arusaama järgi:

- markeeris 1920. aastate ujuvkursside kogemust destabilliseeriv spekulatsioon ja ebastabiilsus;

- kuldvaluuta standard ei toiminud, sest see surus maksebilansi defitsiidiga riikidele ühepoolset peale deflatsioonilise kohandumise, samas kui ülejäägiga riigid steriliseerisid kulla sissevoolu inflatsioonilise mõju; samuti vahetuskursi vale valiku tõttu pärast Esimest maailmasõda ja ka kulla üldise nappuse tõttu;

- toimusid 1930. aastatel destruktiivsed lühiajalise kapitali liikumised (“kuuma raha liikumised”);

- 1930. aastate konkureerivad devalveerimised (“püga-oma-naabrit-poliitika” [*beggar-thy-neighbor*]) lõppesid tulemuselt;

- kõik need tegurid hävitasid mitmepoolsete maksete süsteemi, kusjuures liikumine kahepoolsuse ja autarkia poole (“schachtianism”³) ning rahvusvahelise kaubanduse kokkuvarisemine mängisid olulist rolli Teise maailmasõja puhkemisel.

Selline arusaamine sündmustest viis kapitalikontrolli ja vahetuskursside kohanduva seotuseni [*adjustable peg*] ehk pariteetide ni, mida pooled võisid muuta fundamentaalse tasakaalustamatuse korral. See, mida nüüd tuntakse kullastandardi jäiga fikseerituse või vabade vahetuskursside “nurklahendusena”, heideti kõrvale. Kullastandardit kritiseeriti, sest see pidas sisemisi eesmäärke, nagu täishõive või hinnastabiilsus, võrreldes välisstabiilsusega teisejärguliseks. Kapitalikontrolli vajati, et hoida ära destabiliseerivat spekulatsiooni ja lubada teataval määral sisemise majanduspoliitika autonoomsust. Vajati mingit rahvusvahelist rahandusinstituuti, et vältida riikide sisemise majanduspoliitika laastavat vastastikmõju või et soodustada majanduspoliitika koordineerimist.

kult ka Ragnar Nurkse, kes oli n-ö vaatleja staatuses olnud Rahvasteliidu sekretariaadi majandus-, rahandus- ja transiidiosakonna delegatsiooni juhi Alexander Loveday asendusliige. *Tlk.*

³Ka “schachtism”; rahandus- ja kaubanduspoliitiline suundumus, mis on saanud nime toonase *Deutsche Reichsbank*’i presidendi (1933–1939) ja Saksamaa majandusministri (1934–1937) Hjalmar Schachti nime järgi. *Tlk.*

Loodi Bretton Woodsi süsteem, kuid alles 1950. aastate päris lõpul ja 1960. aastate algul pöördusid peamised tööstusriigid jooksevkonto konverteeritavuse juurde. See ettevõtmine nurjus kiiresti, sest riikidel osutus raskeks tuvastada fundamentaalset tasakaalustamatust või muuta vahetuskurssi. Vahepeal pakkus aga vahetuskurss meeldivat sihtmärki spekulatsioonile, mida kapitalikontroll ei suutnud praktikas kontrollida. Kuna USA tagas süsteemile reservikeskuse ja suurenesid nõuded USA enda vastu, muutus USA võimalike spekulatiivsete rünnakute objektiks. Bretton Woodsi süsteemi läbinähtavad puudused tõid kaasa laialdase toetuse vahetuskursside üldisele ujuvusele, millega oli tegelikult juba 1953. aastal tulnud välja Milton Friedman (1953).⁴ 1973. aastal sai vahetuskursside üldine ujuvus aluseks uuele süsteemile ehk siis süsteemitusele rahvusvahelistes valuutasuhetes.

Tänapäeva majandusajaloolased näevad 1920. ja 1930. aastate kogemust erinevalt. Barry Eichengreen ja Jeffrey Sachs (1985), Ben Bernanke ja Harold James (1991) ning Eichengreen (1992) näitasid, et kullastandardi kitsendused piirasid monetaarpoliitika manööverdamisruumi ja järelikult ka surutisest taastumise ulatust. Tänapäeva majandusajaloolased on seevastu pakkunud midagi konsensuselaadset sõdadevahelise aja kohta:⁵ destabiliseeriv monetaar- ja fiskaalpoliitika peegeldus vahetuskursside ebastabiilsuses. Konkureerivad devalveerimised häirisid kaubandust vähem kui oletati, ning põhiprobleemid johtusid hoopiski tollitariifide kõrgest tasemest ja eelkõige kvootidest. Prantsuse fran-

⁴Friedmani *The Case for Flexible Exchange Rates* (Paindlike vahetuskursside juhtum) ilmus esimest korda 1950. aastal Pariisis kirjutatud memorandumina. Teised, kes tol ajal samuti propageerisid vahetuskursi ujuvust, olid näiteks Otmar Emminger, Egon Sohmen ja nn ROBOT-plaani esitanud Briti ametnikud 1950. aastatel. Viimased esitasid plaani, mis nägi ette naelsterlingi vaba kõikumise. 1960. aastatel aga kaitses Emminger lojaalselt Bretton Woodsi süsteemi. Kanada edukas üleminek ujuvusele 1950. aastal sai nende seisukoha keskseks toeks. [ROBOT-plaan oli Ühendkuningriigi varakantsleri Richard Austen Butleri algatatud plaan, mis sai nime seda toetanud ametnike nimede järgi: Leslie Rowan, George Bolton ja Otto Clark. *Tlk.*]

⁵Vt ka Bordo 1993: 30–31.

gi ujumine 1920. aastatel oli rahanduspoliitiliste lahkavuste tagajärg, samal ajal oli Briti naela 1930. aastate ujumine ilmselge edulugu. Kapitalivood peegeldasid neid aluseid, millele toetudes poliitiline ebajärjekindlus tõi kaasa uskumatuid poliitilisi otsuseid, mis muutsid valuuta haavatavaks spekulatiivsete rünnakute poolt. Vahetuskursisüsteem pakkus mehhanismi valuutašokkide ülekandumiseks.

Mõnes mõttes ei ole see uus ja optimistlik vaade paindlikele vahetuskurssidele mitte niivõrd ajaloolise analüüsi tulemus, vaid pigem 20. sajandi viimase veerandi tegelik kogemus, mis on saadud pärast pariteetsüsteemi kokkuvarisemisest. Kas olnuks võimalik ka alternatiivne tee 1973. aastasse? Soliidne intellektuaalne toetuslugu vahetuskursside ujuvusele pärineb juba 1953. aasta eelsest ajast, nimelt Gottfried Haberlerilt. Ta väitis, et ujuvkurssid saaksid kaitsta riike buumide ja surutiste ülekandumisest. Tema seisukoht on ilmselgelt Flemingi-Mundelli avatud majanduse mudeli eelkäija.

Miks ei võetud Haberleri analüüsi tõsisemalt sõjaaegsetes vaidlustes sõjajärgse valuutasüsteemi üle? Osalt on vastus selles, et Haberler oli analüütik, mitte aga eestkostja, pealegi uskus ta, et sõdadevaheline kogemus devalveerimise ja vahetuskursi ujuvusega oli ebapiisav, sest ujuvus oli seotud destabiliseeriva spekulatsiooniga. Osalt peitub vastus ka selles, et tema lähenemist peeti anakronistlikuks, sest ta ei järginud keinslikku eeskujut, ja ka selles, et 1930. aastatel oli kapitali liikumine tegeliku hirmu haardes, sest see oli olnud nii läbinähtavalt ja lähedalt seotud poliitiliste kriisidega. Igatahes liitus isegi Haberler 1945. aastal Nurkse ja Bretton Woodsi konsensusega.

Käesoleva artikli 2. osa uurib Nurkse vaateid ja Bretton Woodsi peavoolu. 3. osa arendab edasi Haberleri 1930. aastate majandustsüklite ülekandumise analüüsi fikseeritud ja ujuvate vahetuskursside korral ning vaeb, miks, ehkki ta pakkus välja vahetuskursside ujuvuse juhtumi, polnud ta selle eestkostja. 4. osa vaatleb vastuseisu Haberleri valuuta ujuvuse analüüsile Rahvasteliidus ja mujalgi. 5. osa uurib Haberleri sõjajärgset eestkostet vahetuskursi üldisele ujuvusele, tema kriitikat vahetuskursside koostamise seotuse kohta ja tema arusaama sõdadevahelistest sünd-

mustest ning võtab lõpuks mõningase vaatluse alla majandusmõt-
te rolli rahvusvahelise valuutarežiimi kujundamisel.

2. RAGNAR NURKSE JA BRETTON WOODSI KONSENSUS

Rahvasteliidul, täpsemalt selle majandus- ja rahandusorganisat-
sioonil, oli 1920. aastatel olnud tähtis roll rahvusvahelistes ma-
jandussuhetes. Seevastu 1930. aastatel sattus Rahvasteliit kriitika
alla. Tema kui rahuvalvuri positsiooni õõnestasid läbikukkumine
Jaapani Mandžuuria-invasiooni ja Itaalia Abessiinia-invasiooniga
seoses, Ameerika Ühendriikide ja Nõukogude Liidu puudumi-
ne ning Natsi-Saksamaa otsus lahkuda Rahvasteliidust ja jätkata
ühepoolset taasrelvastumist. Majanduslikes küsimustes õõnestas
Rahvasteliitu 1933. aasta Londoni maailma majanduskonverentsi
läbikukkumine (Clavin 1996). Ühelgi vahevahetepanekul tolli-
tariifide tõstmise või valuutade stabiliseerimise kohta ei näinud
olevat kuigi palju eduvõimalusi.

Rahvasteliit taandus seetõttu vaidlustesse poliitika üle, mis
võinuks olla omal kohal riiklikul tasandil. 1937. aasta oktoobris
algatati ulatuslik uuring abinõude kohta, “mida võiks kasutada si-
higa hoida ära ja leevendada majanduslikku surutist”. Selle üles-
ande üks osa, mis juhatas sisse rea arutelusid paljude silmapaist-
vate majandusteadlaste osalusel, andis lõpptulemuseks trükiseks
vormistatud kava uuele majanduskorrale pealkirjaga *Majanduslik
stabiilsus sõjajärgses maailmas* (1945).

Neist vaidlustest enamiku ja Haberleri varem Rahvasteliidu
jaoks kirjutatud raamatu *Prosperity and Depression* (Õitseng ja
surutis) peamine rõhuasetus oli siseriiklikul poliitikal, mitte aga
rahvusvahelisel valuutakokkuleppel. Rahvasteliidu ametnik Piet-
ro Stoppani kirjutas:

Rahvasteliidu majandus- ja rahandusorganisatsiooni viimaste aas-
tate tegutsemislaad on läbi teinud üsna hämmastava arengu. Polii-
tilised ja majanduslikud asjaolud on muutnud raskeks konvent-
sioonide või mitmepoolsete kokkulepete sõlmimise. [...] Asjade
käik on ajendanud majandus- ja rahandusorganisatsiooni koonda-
ma oma uuringuid üha rohkem probleemide uurimisele, mis on

ühised kõigile riikidele, erinevalt rahvusvaheliste majandussuhete probleemidest. Meetod, mida rakendati, on olnud ekspertiisil põhinev konkreetsete probleemide teaduslik uurimine, millega riigid on silmitsi nii kodus kui ka suhetes teiste riikidega.⁶

Sõja ajal sai igatahes selgeks, et rahvusvaheliste monetaarprobleemide uurimine on otsustav sõjajärgse kokkuleppe saavutamisel, ning Rahvasteliidu majandus- ja rahandusorganisatsioon hakkas ette valmistama ülevaadet sõdadevahelisest valuutakogemusest. Selle uurimuse kirjutas suures osas Ragnar Nurkse.

Siinkohal tasub mõelda Nurkse elukäigule.⁷ Nurkse sündis Eestis eestlasest isa ja rootslasest ema pojana, kuid tema perekond emigreerus Kanadasse. Ta õppis Edinburghis ja seejärel Viinis, kus töötas koos Austria koolkonna suurkujude Haberleri, Hayeki, Machlupi, Misese ja Morgensterniga. Viin polnud mitte üksnes ülioluline majandusteaduse traditsioonide keskus, vaid osutus Creditanstalti krahhi⁸ järel 1931. aasta mais ka maailma rahanduskriisi epitsentriks. Sel Nurkse jaoks otsustaval ajal, seda koos 1931. aasta pangandus- ja valuutakriisi kogemusega, osutus kapitali põgenemine pakiliseks probleemiks omaaegsele majandusteadusele. Fritz Machlup avaldas 1932. aastal *Welt-*

⁶League of Nations archive (LoN) R4459, Stoppani, "Note Regarding the Possibilities of International Action in Economic Matters".

⁷Põhjalikumalt ülevaadet Ragnar Nurkse elust ja tegevusest vt Kalev Kukk, Kalle Kukk, "Ragnar Nurkse ja tema aeg". *Tlk.*

⁸1820. aastal asutatud Creditanstalt oli Austria kõige tugevam ja mõjukam äripank ning Austria, aga suuresti ka kogu Kesk-Euroopa panganduse sümbol. New Yorgi börsimulli lõhkemine 24. oktoobril 1929. aastal, mis vallandas ülemaailmse majanduskriisi, puudutas ka Euroopa pangandust. 11. mail 1931 kuulutati välja Creditanstalti maksejõuetus, mis tekitas Kesk-Euroopa panganduses ahelreaktsiooni ja kutsus esile sügava kriisi. See kandus kiiresti üle ka reaalmajandusse. Austria riik, Austria Rahvuspank ja suuraktsionär Bankhaus S. M. v. Rothschild pidid nüüd päästma seni pankade päästjaks olnud Creditanstalti ennast. Eesti pangandust puudutas Creditanstalti juhtum õnneks vaid riivamisi. Pärast hilisemaid korduvaid liitumisi on Creditanstalt nüüdseks sulandunud UniCredit Bank Austriasse (Bank Austria), mis on hargmaise Itaalia panganduskontserni UniCredit tütarpank. *Tlk.*

wirtschaftliches Archiv'is artikli, kus ta uuris, kuidas kapitali põgenemine aitas kaasa nii panganduse kokkuvarisemisele kui ka ilmselgete maksebilansi raskuste tekkele. Selleks et teha tehinguid välisvaluutaga, võtsid spekulandid oma pangahoiused välja ja ohustasid niiviisi pangandussüsteemi. Kui keskpangad püüdsid korvata sedalaadi väljavõtmist suurema likviidsuse pakkumisega, kaotasid nad reserve ja nende vahetuskurss sattus ohtu. Valitsused reageerisid sellele valuutakontrolliga ning "politseilike abinõude, karistusaktsioonide ja konfiskeerimisega", mis vähendasid säästmis- ja investeerimiskalduvust ning lisandusid "kapitali põgenemise psühholoogilistele põhjustele".⁹

Nurkse esimene artikkel oli "Causes and Effects of Capital Movements"¹⁰ (Kapitali liikumise põhjused ja mõjud), mis sai aluseks tema 1935. aastal ilmunud raamatule.¹¹ Vahepeal oli ta asunud Genfi, saades töökoha Rahvasteliidu rahandusosakonnas, mis siirdus sõja ajal Genfist Princetoni. Algul töötas ta Genfis tihedalt koos Gottfried Haberleriga, aga ka mainekas majandusteadlaste töörühmas, kuhu kuulusid veel John Bell Condliffe, Marcus Fleming, Folke Hilgerdt, James Meade, Jacques Polak, Louis Rasminsky ja Jan Tinbergen. Princetonis kuulusid sellesse meeskonda Kenneth Boulding, Hilgerdt ja Polak.

Nurkse põhitöö Princetonis hõlmas Rahvasteliidu trükise ettevalmistamist, mida rotaatorpaljunduses levitati delegatsioonidele, kes saabusid 1944. aasta suvel Atlantic Citysse osalemaks eelistungitel, mis valmistasid ette päevakorra Ühinenud Rahvaste monetaarkonverentsile Bretton Woodsis. Selle raamatu, mis kannab pealkirja *Rahvusvaheline valuutakogemus: Õppetunde sõdadevahelisest perioodist*, on kirjutanud Ragnar Nurkse (1944/2017), v.a VI peatüki (valuuta stabiliseerimisfondidest), kuid sellele on ulatuslikult teinud märkusi inimesed, kellest moo-

⁹Machlup 1932: 527.

¹⁰Siinkohal on mõeldud artiklit "Ursachen und Wirkungen der Kapitalbewegungen", mis ilmus ajakirjas *Zeitschrift für Nationalökonomie* (1934, Jg. 5, Nr. 1, lk 78–96). *Tlk.*

¹¹Ragnar Nurkse. *Internationale Kapitalbewegungen*. Wien: Verlag von Julius Springer, 1935. 248 lk. *Tlk.*

dustus Rahvasteliidu majandus-, rahandus- ja transiidiosakond, ning eriti osakonna direktor Alexander Loveday.

See raamat võttis kokku hulga õpetlikke kogemusi sõdadevahelisest ajast, mis ajaloolise analüüsi vormis väljendasid Bretton Woodsi otsuste taga olevat filosoofiat. Nurkse vaatenurk oli sama, mis Bretton Woodsi konverentsi ettevalmistamise peaosalistel John Maynard Keynesil ja Harry Dexter White'il.

Tegelikult on olemas tugev isiklik seos Rahvasteliidu, tema õppetundide ja uue korra vahel. Ehkki Ragnar Nurksele pakuti kõrget kohta Bretton Woodsis loodud institutsioonides — täpselt Rahvusvahelises Valuutafondis —, lükkas ta pakkumise tagasi, et võtta vastu õppetool Columbia Ülikoolis, ehkki mitmed tema Rahvasteliidu-aegsed kolleegid läksid tööle Rahvusvahelisse Valuutafondi. Mõni neist — eriti Polak — nägi Rahvusvahelises Valuutafondis sõdadevahelise Rahvasteliidu kogemuse ja töö jätkajat ning laiendust. Nurkse ise liikus rahvusvahelistelt valuutasuhetelt edasi arenguökonomikasse: uurimuses *Problems of Capital Formation in Underdeveloped Countries* (Kapitali moodustumise probleeme vähearenenud riikides, 1953) esitas ta teooria, mis õigustab investeerimisressursside koordineeritud rakendamist arenguprotsessis. Ta oli vastu võtnud professori Princetoni Ülikoolis, kui ta 1959. aastal Genfi järve lähedal Mont Pèlerini mäel kokku varises ja suri. Pärast tema surma ilmunud kirjutiste kogumiku koostasid ja avaldasid Gottfried Haberler ja Robert M. Stern (Nurkse 1961).

Vastavalt Nurkse tõlgendusele sõdadevahelisest maailmast uurimuses *International Currency Experience* andsid Esimese maailmasõja järgse taastamise asjaolud mitu olulist õppetundi, mida tulnuks vältida pärast Teist maailmasõda. Eriti:

1. 1920. aastate majanduslik ebastabiilsus tulenes peamiselt kümneni alguse rahvusvaluutade vahetuskursside pidevast odavnemisest. Esialgu stimuleeris odavnemine Mandri-Euroopas majanduse arengut, luues eksportivatele harudele hinnaelise. Kuni odavnenud vahetuskursse peeti ajutisteks, virgutasid need kapitali sissevoolu. Kuid kui odavnemised jätkusid ning kui tagasipöördumine sõjaeelse kullapariiteedi juurde näis muutuvat üha vähem tõenäoliseks, need eelised kadusid. Palgad kohanesis kiires-

- ti odavnemisega ja lakkasid olemast ekspordi kulueeliseks. Käivitus “kapitali põgenemise kumulatiivne protsess”. Nurkse järel-
das, et “valuuta odavdamine oli väliskapitali ahvatlemise ajutine
ja mitte-usaldusväärne meetod rahvusliku käibekapitali täienda-
mise otstarbel; meetod, mis sõltus osaliste spekulatiivsetest ootus-
test” (1944/2017: 151, 153). 1920. aastate Prantsuse frank kaju-
tas endast iseäranis jõulist näidet sellest, kuidas vabalt kõikuvaid
kursse pole võimalik hoida “loodis” (*on an even keel*; samas: 157),
vaid need kanduvad liialdustesse.
2. Kui valuutad 1920. aastate keskel lõpuks stabiliseerusid, stabili-
seerusid need valel tasemel. Ja jällegi jõuti selleni kapitali lii-
kumise loomuvastase toime tõttu. “Vahetuskursini, mille juures
need valuutad fikseeriti, jõuti sageli lühiajalise kapitali ebanor-
maalse liikumise juures, mille tagajärjel mõned valuutad olid üle-
ja teised alaväärtustatud. [...] Kaks kõige tuntumat, kuid kindlas-
ti mitte ainukest tasakaalustamatuse allikat tekkis naelsterlingi ja
Prantsuse frangi teineteisele järgnenud stabiliseerimisest vastavalt
1925. aasta algul ja 1926. aasta lõpus. Neist esimene stabiliseeri-
ti kodumaiste hindade ja kulude suhtes liiga kõrgel ja teine liiga
madalal tasemel” (samas: 154).
 3. 1920. aastatel puudus nõuetekohane koordineeriv süsteem saavu-
tamaks vahetuskursside stabiilset võrgustikku. “Osalt 1920. aasta-
te stabiliseerimisperioodi asjakohase koordineerimise puudumise
tõttu kukkuski kogu süsteem 1930. aastatel kokku” (samas: 155).
Osalt peegeldus selles koordineerimise puudumises hegemonist-
liku jõu puudumine. Siin visandab Nurkse ülikaaluka argumendi
lähtekoha, mis hiljem seostub Charles Kindlebergeriga (vt Kind-
leberger 1973): “Kuldvaluuta standard kannatas vähemalt kahe
keskuse üheaegse olemasolu pärast. Reservide nihkumine ühest
keskusest teise põhjustas kulla liikumist, ja seetõttu oli mõlema
keskuse likviidsus aldis pingetele” (samas: 282).
 4. 1930. aastatel rakendasid riigid konkureerivat devalveerimist osalt
selleks, et saavutada eeliseid väliskaubanduses — püga-oma-
naabrit-poliitikat —, kuid suuresti põhjustas seda ka “kapitali spe-
kulatiivne liikumine”. Asjaosalised riigid polnud tegelikult huvi-
tatud palju kõikuvaatest vahetuskurssidest, kuid sellele polnud al-
ternatiivi: “tasemele, kus võimud valuuta tasakaalustamisse ühe
või teise meetmega sekkusid, jõuti sageli üsna ebanormaalsetes
tingimustes” (samas: 162–163).
 5. Sagedased valuutakursside korrigeerimised oli üks peamisi põhju-
si rahvusvahelise kaubanduse süsteemi lagunemisel. “Mida sage-

dasem on valuutakursi korrigeerimine, seda tugevamad on tõenäoliselt destabiliseerivad tendentsid mitte üksnes kapitalivoogudes, vaid ka kaupade liikumises; mida sagedasemad ja häirivamad on siseriiklikud nihked tööjõu ja muude ressursside osas, seda tõsisemalt kammitsevad kursiriskid väliskaubandust” (samas: 184).

6. Sõdadevahelises süsteemis, kus rahvusvaheline valuutapoliitika oli üha enam allutatud siseriiklikele eesmärkidele, eriti tööpuuduse probleemile lahenduse leidmisele, kutsus see kahjuks esile valuutade odavnemiste ja kapitalivoogude ebastabiilsuse. Sõja järgse valuutakorra probleem seisneks seega “rahvusvaheliste valuutasuhete süsteemi leidmises, mis oleks ühitatav sisemise stabiilsuse nõuetega” (samas: 299).
7. Nurkse teeb sellest analüüsist järelduse, et esiteks “tuleks pärast esialgse süsteemi loomist vajalikuks osutuvat valuutade korrigeerimist viia läbi vastastikuste konsultatsioonide ja kokkulepetega”, ja teiseks, et hilisemad muutmised peaksid olema nii harvad kui vähegi võimalik, kuid ei tohiks samas olla võimatud. Neid “ei tohiks suvaliselt ühepoolse aktsioonina muuta” (samas: 185). “Juba ainuüksi sel põhjusel on muutused vahetuskursis tõenäoliselt seda mõjusamad, mida harvemini nad toimuvad. Valuuta stabiilsus peaks olema norm ja valuuta korrigeerimine erand” (samas: 292).¹²

On märkimisväärne, et on üks alatine peasüüdlane, mis selgitab, miks valuutade kumulatiivne odavnemine algas 1920. aastate algul, miks stabiliseerimine toimus vael tasemel ja miks konkureerivad devalveerimised piinasid 1930. aastaid. See peasüüdlane on kapitali liikumine. Ses suhtes näib olevat valitsenud üldine üksmeel Rahvasteliidu majandusteadlaste seas. Majandus- ja rahandusorganisatsiooni direktori Alexander Loveday seletuse järgi “oli rahvusvaheline laenamine halb meetod võitluseks majandusurutistega. Kui ajad olid halvad, siis lõpuks saabunud maksejõuetus võimendas senist surutist ja viis valuuta odavnemisele”. Ta soovitas eitavat hoiakut ses osas ja eelistas ise kapitali ekspordi omakapitali, mitte aga võlakirjade kujul.¹³

¹²Nende punktide tõlge pärineb artiklist Kalev Kukk, Kalle Kukk, “Ragnar Nurkse ja tema aeg”, lk 521–523. *Tlk*.

¹³LoN R4453, 30. juuni 1938, Minutes of Delegation on Economic Depressions.

Nurkse üksikasjalikult esitatud arutlus toetub tugevalt ideele, et kuuma raha vood, mis olid olnud poliitilise kriisi kaasnähtuseks eriti 1930. aastatel ning mida usuti õõnestavat demokraatiat, rahu ja rahvusvahelisi majandussuhteid, pääsesid valla eeskätt vahetuskursi odavnemise ootuste tõttu. Et teha asi lõplikult selgeks, osundab Nurkse teisi majandusteadlasi: “Kui [---] riikide poliitika lakkab pidamast valuuta stabiilsuse hoidmist millekski selliseks, millele tuleb anda prioriteet kõigi muude kaalutluste ees, [---] on spekulatsioonid valuutade võimaliku liikumise suhtes ning kapitali liikumised seoses selliste spekulatsioonidega normaalsed ja paratamatud” (samas: 171). See tsitaat on Gottfried Haberleri *Õitsengust ja surutisest* (1937/1941/1956: 431). Haberleri analüüs liigub aga tegelikult üsna teises suunas.

3. GOTTFRIED HABERLER JA MAJANDUSTSÜKLITE RAHVUSVAHELINE ÜLEKANDUMINE

Gottfried von Haberler, kes sündis 1900. aastal Purkersdorffis Austrias, oli üks Austria majandusteadusliku koolkonna juhtivatest tegelastest. Ta õppis 1920. aastate algul Viini Ülikoolis Friedrich von Wieseri ja Ludwig von Misesi käe all ning oli Friedrich von Hayeki, Oskar Morgensterni ja Fritz Machlupi õpingukaaslane. Pärast doktorikraadi saamist õigus- (1923) ja majandusteaduses (1925) õppis ta kaks aastat *Rockefeller Foundation*’i stipendiumiga Ameerika Ühendriikides ja Suurbritannias. Ta pöördus tagasi Viini ja õpetas seal aastatel 1928–1936. Sel ajal oli ta ka majandusteaduse külalisprofessor Harvardi Ülikoolis (1931–1932) ja Rahvasteliidu ametnik Genfis (1934–1936), misjärel jõudis 1937. aastal ilmunud raamatuni *Õitseng ja surutis*. 1936. aastal asus Haberler Ameerika Ühendriikidesse ja sai majandusprofessoriks Harvardi Ülikoolis, kuhu jäi kuni pensionile minekuni 1971. aastal. Seejärel (1971–1995) oli ta vanemteadur Ameerika Ettevõtjluse Instituudis (*American Enterprise Institute*) Washingtonis.¹⁴

¹⁴Vt Chipman 1987; Ebeling 2000.

Suurima panuse majandusteadusesse andis Haberler majandustsükli, rahvusvahelise rahanduse (see oli ka kõnealuse trüki-se teema),¹⁵ indeksarvude teooria ja rahvusvahelise kaubanduse teooria uurimisega.¹⁶

Harvardis töötades osales ta Chicagos toimunud sümposiumil “Kuld ja monetaarne stabiliseerimine” (jaanuaris 1932). Sealne loeng võttis aluseks surutise standardse Austria koolkonna mudeli vastuseks monetaarpoliitika lõdvendamisele majandustsükli ekspansioonijärgus, laiendades seda teooriaga, et on toimunud nihe majanduse struktuuris üleinvesteeringutega sellesse, mida ta nimetas tootmise “vertikaalseks struktuuriks”. Teise metafoorina väitis ta, et “tootmisprotsess on pikenenud, see muutub rohkem ringteeks”. Kullastandard — selle sümposiumi tegelik teema — ilmub sellesse loengusse kui tagantjärele tekkinud mõte, kus Haberler näitab, et kuldvaluuta standard oli viinud suuremahulise krediittraha loomisele, muutes palju tõenäolisemaks selle, et toimub kiire deflatsioon, kui “seda õhku täis laenustruktuuri on juba kord kõigutatud ja kokku litsutud” (Haberler 1932: 52, 59).

Gottfried von Haberleri raamat *Õitseng ja surutis* alustas oma elu õhukese brošüürina (47 lk), mis valmis osana suuremast Rahvasteliidu tellimusel ja Rockefelleri Fondi rahastusel tehtud uurimusest *Causes of Recurrence of Periods of Economic Depression* (Majandusliku surutise perioodide kordumise põhjused). Seda levitati 1934. aasta augustis paljudele silmapaistvatele majandusteadlastele koos kutsega seda kommenteerida, pealkirjaks *Analysis of the Theories of the Business Cycle* (Majandustsükli teooriate analüüs). See kirjutis sisaldas üksnes mõningaid sissejuhatavaid ja üldisi märkusi majandustsükli rahvusvaheliste aspektide kohta, väites, et tsüklid on muutunud rahvusvaheliseks suure-

¹⁵Teda on tunnustatud kui esimest teadlast, kes võttis vaatluse alla rahatulude reaaljäägi mõju [*real balance effect*] raamatu *Õitseng ja surutis* 1941. aasta trükis kui tee, kuidas vältida hinnataseme määramatust keinslikus mudelis.

¹⁶John Chipmani (1987: 581) järgi “oli tema kõige olulisem panus suhteliste kulutuste teooria ümbersõnastamine, mis muutis põhjalikult kaubandusteooriat”.

nenud rahvusvahelise vastastiksõltuvuse tagajärjel. Konkreetselt saab tsükleid juhtida:

1. Muutustega teatavate kaupade nõudmises ja pakkumises.
2. Kapitali liikumise kaudu. Haberler lisas märkuse: "Siin pole taas *a priori* selge, et mõju on selline, nagu kalduks õitseng riigis A esile kutsuma õitsengut riigis B ja surutis riigis A surutist riigis B. On mõeldav, et õitseng riigis A toetub riigi B kapitali pakkumisele ja seetõttu on sellel ebasoodne mõju riigile B."
3. Rahvusvahelise valuutamehhanismi kaudu ("kõige tähtsam õitsengu ja surutise liigutaja riigist riiki, kõige tugevam jõud, mis kaldub põhjustama kaugele ulatuvat tsükliliste liikumiste vastastikust kohandumist eri riikides"). Haberler täheldas: "Riigid, kes on rakendanud sama väärtusstandardit (mis on kullastandard), või üldisemalt väljendudes, on rakendanud vahetuskursi fikseeritult hoidmise poliitikat (täpselt või enam-vähem täpselt) kalduvad paratamatult liikuma samas suunas, niivõrd kuivõrd see puudutab ringlusvahendi hulga suurenemist või kokkutõmbumist. Ekspansioon ühes riigis lihtsustab monetaarset olukorda teises riigis ja kaldub vedama seda samas suunas."¹⁷

Siinkohal ei vaeta monetaarpoliitika rolli ja kogu mõttelõik on tegelikult pigem ebapiisav. Väga üksikud majandusteadlaste pakutud kommentaarid pöörasid tähelepanu sellele aspektile ja enamik keskendus vaidlusele siseriikliku antitsüklilise poliitika üle, Keynesi käsitusviisile ning seosele säästu ja investeerimiste vahel (samuti nende mõistete küsitavale määratlemisele, mida Haberler kasutas Keynesi omast erinevas tähenduses). Vaid Alec Macfie kirjutas Haberlerile, et küsida rohkemat rahvusvahelise külje kohta: "Mulle näib, et Teie töö on kõige väärtuslikum, kui see keskendub süsteemi rahvusvahelistele aspektidele. Arvan, et meile Suurbritannias tundub, et kui tsüklid oleksid puhtalt siseasi, siis saaks meie pangandussüsteem seda kontrollida."¹⁸

Raamatu *Õitseng ja surutis* käsikirja, mis arenes välja 1934. aasta kirjutisest, levitati majandusteadlaste kitsas ringis:

¹⁷LoN R4539, Haberler, "Systematic Analysis of the Theories of Business Cycles" (Aug. 1934, Economic Intelligence Service), lk 3.

¹⁸LoN R4539, 5. jaanuar 1935, Alec Macfie Haberlerile.

H. D. Robertsonile, Tinbergenile, Robbinsile, Morgensternile, Bresciani-Turronile, Dupriezile, Ristile, Ohlinile, Hansenile, J. M. Clarkile ja Oskar Andersonile.¹⁹

3.1. Rahvusvahelised majandusüksikud fikseeritud vahetuskursside korral

Raamatu *Õitseng ja surutis* (1937 ja hilisemad väljaanded) 12. peatükis analüüsis Haberler majandusüksikute rahvusvahelisi tunnusoone. Tema kasutatud metodoloogia algab eeldusega, et maailm koosnes suveräänsetest rahvusriikidest, kes kasutasid ühist valuutat ning polnud tõkkeid kaupade ja tootmistegurite liikumisele. Sellest lihtsast vaatenurgast lähtudes lisas ta järgemööda tegeliku maailma komplikatsioone, nagu tollitariifid ja transpordikulud, tõkked kapitali liikuvusele, rahvuslikud vääringud ja teistsugused valuutastandardid. Neist igäihe puhul analüüsis ta šokkide (nii tegelike kui ka monetaarsete) rahvusvahelist ülekandumist.

Keskendume siinkohal valuutastandardite rollile.²⁰ Haberler analüüsib rahvusvahelist ülekandumist (1937/1941/1956: 425–427) esmalt käsitledes maailma kui ühtset valuutapiirkonda (kasutades valuutana nii kuldmünste kui ka pangaraha, mis on vahetatav müntideks) ilma ja seejärel koos riikide keskpankadega (nagu tänapäeval Euroopa Liit). Tõkete puudumisel kapitali liikumisele toimub reaalskokkide ülekandumine kullavoogude kaudu, mida võimendavad kapitalivood. Keskpankadel puudub neutraliseerimiseks mänguruum. Sõltumatu monetaarpoliitika ainus roll taandub olukorrale, kus “laen on lokaliseeritud” (samas: 428). Neil asjaoludel võivad keskpangad ajutiselt steriliseerida kullavoo, kuid nad on piiratud oma kullareservidega väljavoolu ja valitsuse väärtpaberite mahuga sissevoolu korral.

Seejärel eeldab Haberler klassikalisele kullastandardile lähedast maailma, kus igal riigil on oma valuuta, mis on täielikult

¹⁹LoN R4539, 10. veebruar 1936, Loveday märkus.

²⁰Vt ka Villett 1982, kes katab mõndagi samast valdkonnast.

konverteeritav kullaks (samas: 430). Ülekandumise ja isoleerituse analüüs on sama, mis ühtse valuutapiirkonna korral. Ometi toob ta siinkohal sisse destabiliseerivate kapitalivoogude võimaluse, kui seotus kullaga pole päris usaldusväärne. “Pelgalt vahetuskursside varieerumise ootusest või kartusest piisab, et algatada spekulatiivsed kapitali liikumised ühest valuutast teise” (samas: 430). Tõsi küll, siinkohal eristab ta selgelt lühiajalise kapitali stabiliseerivaid liikumisi, “kui usutakse, et muutusi vahetuskursis ei toimu” (samas: 430),²¹ ja destabiliseerivat spekulatsiooni juhul, kui

on oodata, et riigi A maksebilansi kaupade konto ebasoodne areng on piisavalt arvestatav ja piisavalt kestev, et põhjustada kulla ülekandeid riigist A riiki B mahus, et viia riik A kullastandardist loobumiseni; siis algab “põgenemine” riigi A valuutast riigi B valuutasse, mis suurendab kulla eksporti ja kas kiirendab päeva saabumist, mil kullastandard tuleb hüljata, või sunnib riigile A peale palju tõsisema deflatsiooni, kui oleks vastasel korral vajalik. Ootused välisvaluutadesse liikumise suhtes kipuvad iseenesest täituma (samas: 431).

3.2. Rahvusvahelised majandustsüklid ujuvkursside korral

Fikseeritud vahetuskursi standardit võrreldakse seejärel vabalt ujuvate vahetuskursside maailmaga. Enne vaba muutumise analüüsimist uurib Haberler devalveerimist fikseeritud vahetuskursi korral kui teadlikku majanduspoliitilist toimingut. Eristatud on kaht juhtumit. Stabiilne juhtum, kus usutakse, et devalveerimist nähakse pikaajalisena, ja ebastabiilne juhtum, kus usutakse, et devalveerimine pole piisav, et taastada maksebilansi tasakaalu. Esiimesel juhul on devalveerimine tulemuslik kaubandusbilansi parandamise ja tulutaseme tõusu seisukohast, mis toetub kaudse-

²¹Tema analüüs on lähedane viimaste aegade majanduskirjandusele, kus käsitatakse klassikalist kullastandardit kui usaldatava kursivahemiku [*credible target zone*] vormi. Vt Hallwood jt 1996; Bordo, MacDonald 1997.

le oletusele, et ekspordi- ja impordinõudlus on elastne.²² Pealegi kiirendab kapitali sissevool kohandumist. Vastupidine mõju ilmneb kallinevates riikides. Puhaskasu kogu maailmale sõltub sellest, kas devalveerimine “korrigeerib “üleväärtustatust” odavneva ja “alaväärtustatust” kallineva valuuta puhul” (samas: 439).

Teine juhtum, mida Haberler (samas: 440, samuti 1936/1971: 44) oletab, on palju lähemal sõdadevahelisele kogemusele; devalveerimine, mida ei usuta olevat piisav tasakaalu taastamiseks, viib kapitali põgenemisele ja valuutaturgude ebastabiilsusele. Sel juhul on kapitalivoogudel deflatsiooniline mõju kogu maailmale (Haberler 1937/1941/1956: 440).

Siis pöördub Haberler (samas: 441–451) ujuvkursside juurde (“vabad ujuvkursid” [*free floats*]).²³ Kuigi ta nendib, et “ei eeldata, et selline süsteem oleks kunagi puhtal kujul eksisteerinud” (samas: 441), vaatleb ta majandustsüklite analüüsi ujuvuse korral kasulikuna selle erinevuse tõttu kullastandardist. Vaba ujuvuse korral hoitakse maksebilansi tasakaalu muutustega vahetuskursis, samas kui kullastandardi korral nõuab tasakaal kullavoo- gusid (samas: 442).

Haberler võrdleb reaalsokkide ülekandumist (muutus eelises tuses või investeringunõudluses) ujuvuse ja kullastandardi korral, juhul kui kapital pole liikuv (samas: 443). Kui toimub nihe nõudluses riigi A toodetelt riigi B samadele toodetele, toimub ujuvuse korral järgmine protsess: riigi A valuuta väärtus langeb riigi B valuuta väärtuse suhtes. Eeldades elastse ekspordi- ja impordinõudluse olemasolu, tasakaalustab vahetuskurs täielikult väliskaubandusbilansi. See on võrreldav kullastandardiga, kus kullavoog on vajalik tasakaalu taastamiseks.

Kui eespool toodust mitte oluliselt erinevalt edasi minna, saab näidata, et vabade vahetuskursside korral ilma kapitali liikumise- ta puudub omavahel suhtlevate riikide puhul suundumus õitsengu või surutise kandumiseks ühest riigist teise (samas: 446).

²²Haberleril (1949) on tugevad argumendid “elastsuspessimismi” vastu.

²³Olgu öeldud, et Haberler kasutab siinkohal mõistet “free exchange” (s.t “vabad valuutad” ehk “vabad vahetuskursid”). *Tlk.*

Pärast investeerimisbuumi mõju uurimist riigis B riigile A nendib ta:

Vabade vahetuskursside süsteem kõrvaldab omavahel suhtlevate riikide vastastikmõjust kõige olulisema buume ja surutisi edasi kandva pisiku — nimelt raha voo üle piiride (samas: 446).

Niisiis seisneb Haberleri analüüsi võtmetähendus (ehkki ta tollal seda ei nendi) selles, et ujuvad vahetuskursid võinuksid ära hoida Suure Depressiooni levimise.

Hiljem Haberler kitsendab oma ujuvkursside isoleerivate omaduste analüüsi.

Mõttelõigus, mis kenasti kuulutab ette Mundelli analüüsi (1963/1968), näitab ta, et kui kapital on täiesti liikuv, kanduvad reaalsokid (sellised nagu investeerimisbuumid) rahvusvaheliselt üle nagu kullastandardi korral, ehkki muutused monetaarpoliitikas võivad viia moonutatud mõjudeni teistes riikides. Samal ajal on siseriiklikel rahaasutustel ometi vaba tegutsemisruum majanduse stimuleerimiseks, seda erinevalt kullastandardist.

Oletame, et riigis D lahvatab buum, sest seal on tekkinud uued investeerimisvõimalused. Kui see ahvatleb väliskapitali, kantakse ekspansiivne stiimul kohe teistesse (kapitali eksportivatesse) riikidesse, samas kui riigis D, kus stiimul esimesena tekkis, on ekspansioon tõkestatud. Teisalt, kui ekspansioon riigis D kutsuti esile või seda kannustati odava raha poliitikaga ja kui sellega viiakse riigist D välja kapitali (saamaks kasu kõrgematest intressidest välismaal), siis ekspansiooni riigis D intensiivistab veelgi kapitali täiendav väljavool. Välismaailm, selle asemel et soojendada end õitsengu kiirtes, mida saadab välja riik D, tunneb sellest maailmanurgast puhuva tuule külma hingust ning võib isegi sattuda deflatsiooni nõiaringi (samas: 448–449).

Võrrelgem seda analüüsi Robert A. Mundelli (1963/1968) ning ka James Meade'i (1951/1964) ja John M. Flemingi (1962) omaga, kus ujuvkursside korral koos kapitali täielikult vaba liikumisega, ehkki kodumaise rahapakkumise suurenemine kutsub esile tekkiva maksebilansi defitsiidi kodus ja ülejäägi välismaal, koduvaluuta odavneb ja samal ajal langevad intressimäärad, mis vallandab kapitali väljavoolu ja odavdab omakorda koduvaluu-

tat. See stimuleerib nõudlust kodumaiste kaupade järele ja päsib nõudlust välismaiste kaupade järele, suurendades niiviisi tulu kodus ja vähendades välismaal.²⁴ Koos kapitali liikuvusega viib monetaarne ekspansioon kodus langusele välismaal.

Ujuvate vahetuskursside korral suurendab valitsuse kulutuste kasv ühes riigis sealseid reaalkulusid, k.a impordinõudlust, odavdades seega vahetuskurssi. Kapitali liikuvuse tõttu kutsub intressimäärade tõus, mis on põhjustatud valitsuse kulutuste kasvust, esile kapitali sissevoolu, mis korvab jooksevkonto tasakaalustamatuse mõju vahetuskursile. Samas odavdab kapitali väljavool välisriigist tema vahetuskurssi, stimuleerides sellega nõudlust tema enda kaupade järele. Seetõttu suureneb reaaltoodang välismaal.²⁵

3.3. Mida Haberler tegelikult arvas ujuvatest vahetuskurssidest?

Õitsengu ja surutise 12. peatüki²⁶ lugemine viib Haberleri suhtumise ujuvatesse vahetuskurssidesse skisofreenilise tõlgendamiseni. Ühest küljest jätab tsitaat 431. leheküljelt, mida Nurkse kasutas oma rünnakutes ujuvate vahetuskursside vastu, mulje, et ka Haberler ise oli väga nende vastu. See kajastub samuti tema varasemas raamatus *The Theory of International Trade* (Rahvusvahelise kaubanduse teooria, 1936/1971),²⁷ kus ta väidab:

Nii ärilised kui ka rahanduslikud suhted välisriikidega on otsestest mõistlikult mõjutatavad valuutakõikumistest. Spekulatsioon välisvaluuta turul ilmneb siis, kui vahetuskursse pole hoitud täielikult stabiilsena, ja normaalset laadi rahvusvahelised laenutehingud on seeläbi tõsiselt pärsitud (Haberler 1936/1971: 44).

²⁴Negatiivne üleloksumise mõju [*spillover effect*] on seda väiksem, mida suurem on sisemajandus.

²⁵See üleloksumise mõju väheneb, mida suurem on sisemajanduse maht.

²⁶Esimeses väljaandes 11. peatükk. *Tlk.*

²⁷Selle raamatu nagu ka *Õitsengu ja surutise* neljanda, s.o 1958. aasta väljaande eessõnas tänab Haberler Ragnar Nurkset teose käsikirja lugemise ja paljude parandusettepanekute eest. *Tlk.*

Teisalt, lugedes vaidlust vaba ujuvuse üle *Õitsengu ja surutise* lehekülgedel 441–451, mida on käsitletud eespool paragrahvis 3.2, analüüsib Haberler lühidalt rolli, kus ujuvus *võiks* pakuda isolaatorina kaitset rahvusvaheliste segaduste vastu ja tuge monetaarse sõltumatuse tingimuste saavutamisel.

Kumba Haberleri seisukohta peaksime uskuma? Vastus peitub sõdadevahelise aja sündmuste mõistmises, kus Haberler ja üldse tema kaasaegsed tajusid, et lahkumine kullastandardilt toimus silmitsi tõsiste spekulatiivsete rünnakutega, et devalveerimisi saatis peaaegu alati kapitali põgenemine, ja Prantsusmaa kogemus ujuvusega oli vabalanguse kogemus. Nad ei vaagunud tõsiselt seost ebastabiilse fiskaal- ja monetaarpoliitika ning ebastabiilsete vahetuskursside vahel ega võimalust, et stabiilne rahanduspoliitika võiks soodustada stabiilset ujuvust.

Haberleri ennast mõjutasid tugevalt sündmused Kesk-Euroopas, mida ta oli varem kogenud. Uurimuses *Rahvusvahelise kaubanduse teooria* kirjutab ta:

Rahanduslikult nõrkades riikides — eriti seal, kus mälestus inflatsioonist on veel värske —, peab igasugune vahetuskursi kõrvalekaldumine kullapariteedist või sellise kõrvalekaldumise vähimgi tõenäosus viima usalduskriisini ja antud laenude väljatõmbamiseni. Seda näitasid taas kord Saksamaa 1931. ja 1932. aasta sündmused (1936/1971: 44–45).

Ta oli aga ka teadlik Inglismaa edukast kogemust ujuvusega pärast 1931. aasta septembrit:

Alates kullastandardilt lahkumisest 1931. aasta septembris järgis Inglismaa rohkemal või vähemal määral teadlikult ja paljude Inglise majandusteadlaste toetusel hinnataseme stabiliseerimise poliitikat. See poliitika võimaldas Skandinaavia maadel ja Briti dominiioonidel lõigata kasu stabiilsest vahetuskursist Inglismaaga — ikka veel maailmakaubanduse keskusega — ja teiste naelsterlingitsooni riikidega ning hoida vastastikku hinnastabiilsust (samas: 45).

Ometi ta jätkab ja kinnitab, et

vahetuskursi ebastabiilsus kuldvaluutade ja naelsterlingi-standardi valuutade vahel on viinud tõsiste taamusteni. Järeldus näib see-

tõttu õigustavat stabiilseid vahetuskursse ehk teiste sõnadega, üht või teist laadi rahvusvahelist standardit, mis on pikka aega hädavajalik igasuguseks ulatuslikuks kaupade vahetuseks ja laenude andmiseks individualistlikul alusel (samas: 45–46).

Niisiis oli Haberler nagu Nurksegi oma aja rahututest sündmustest johtuvate toleaeagsete arusaamade kütkes. Raamatus *Õitseng ja surutis* osutas tema analüüs teoreetilisele võimalusele, et ujuvad vahetuskursid võiksid katkestada Suure Depressiooni rahvusvahelise leviku, kuid ta ei väitnud seda. Ehkki Haberler rajas intellektuaalse vundamendi ujuvuse juhtumile, näib ebatõenäoline, et ta oleks olnud selle eestkostja enne Teist maailmasõda.

Tõepoolest, ühes Teise maailmasõja lõpul kirjutatud artiklis Ameerika Majanduse Assotsiatsiooni paneelistungile, mis käsitles sõjajärgseid poliitikaid, esitas Haberler tugeva argumendi ujuvuse vastu:

[O]n kindel, et “vabade vahetuskursside” süsteem viiks äärmiselt ebasoovitavate tagajärgedeni. See õhutaks kapitali põgenemist ja ägedaid kõikumisi. On väga vähe näiteid tõeliselt vabadest valuutadest raha ajaloos ja mitte ühtki neist ei saa pidada õnnestunuks. [...] selline vaba süsteem oleks seekord isegi halvem [võrreldes Prantsusmaa juhtumiga pärast Esimest maailmasõda], sest inimesed on igal pool palju teadlikumad inflatsioonist, kui nad olid 1919. aastal, ja seetõttu oleksid spekulatiivsed reageeringud väga kiired (1945: 209).

Kokkuvõttes, kuigi Haberler kahtlemata pakkus selget alternatiivi kohanduvale seotusele koos kapitali kontrolliga, mida maailm rakendas Bretton Woodsis 1944. aastal, näib olevat ebatõenäoline, et ta oleks võinud olla selle alternatiivi eestkostjaks.

4. KAASAEGNE VASTUS HABERLERILE

Õitsengus ja surutises kavatses Haberler sünteesida olemasolevat teooriat. Selle sünteesiva tööga taheti näidata, et Keynes polnud sugugi nii algupärane, kui tema toetajad väitsid, ja seetõttu oli ka varjatud poleemikat, mida keinslasedki möönsid. Richard Kahn kurtis ühes *Economic Journal*’i ülevaates (1937: 677) Ha-

berleri “alusideoloogia” üle, samas kui Haberleri parim Cambridge’i²⁸ kontakt oli Dennis Robertson, kes kirjeldas ennast kui Cambridge’i “musta lammast” oma skeptitsismi tõttu multiplikaatori²⁹ vastu.³⁰ Teisalt tunnustati üsna laialt sellise sünteesi kütkestavust. Arthur Burns reageeris 1934. aasta artiklile “sooviga õnnitleda Teid edu puhul, mis näitab, et erinevused erinevate teooriate vahel on palju vähem olulised kui üldiselt oletati”.³¹ Tõusev keinslane Roy Harrod rääkis “vahekohtu ideest” ja “lepitusest” ning lisas: “Ise olen ma sageli kostnud, et midagi sellist tuleks teha majandusteadlaste vaidluste korral.”³²

Osalt instrueeris Haberleri ka Rahvasteliidu majandus- ja rahandusorganisatsioon ning selle mõjukas direktor Alexander Loveday, et vältida poleemikat. Kui Haberler revideeris 1939. aastal [*Õitsengu ja surutise*] 8. peatükki antikeinslikumaks, tegi Loveday talle etteheiteid: “Te jätate mulje vaprast ja sõjas armistatud hõimupealikust, kes kogub enda ümber kokku pleede³³ ja endale järgijaid, selleks et võtta ette raevukas ja lõplik rünnak oma vastastele. Arvan, et see võib olla edukas kui diplomaatiline lähenemisviis eeldusel, et vaenlased on tegelikult detsimeeritud kuni viimse meheni. Kuid paraku, ükskõik millised võiksid olla detsimeerimise väljavaated, pole see toimimisviis, mille üle Rahvasteliit kui väljaandja saaks vahest mõelda. Me ei saa minna kutselisse poliitikasse.”³⁴ Tegelikult kätkes kogu Rahvasteliidu projekt nii palju kui võimalik silmapaistvate majandusteadlaste

²⁸Siinkohal on mõeldud Cambridge’i Ülikooli Inglismaal. *Tlk.*

²⁹Multiplikaator (kordisti, võimendi) on suhtarv, mis väljendab algtoimingu (sõltumatu muutuja) kvantitatiivset mõju mingile lõppnähtusele (sõltuval muutujale), ehk teisiti öeldes on see väljundi ja sisendi väärtuste muutuse kiiruse suhtarv. Antud juhul on peetud silmas nn Keynesi multiplikaatorit, mis kirjeldab protsessi, kus iga majandusse suunatud euro (dollar, nael jne) *n*-kordistab raharingluses kogutulu. *Tlk.*

³⁰LoN R4539, 16. aprill 1936, Robertson Keynesile.

³¹LoN R4539, 27. detsember 1934, Arthur F. Burns Haberlerile.

³²LoN R4539, 5. november 1934, Harrod Haberlerile.

³³Kuna Alexander Loveday oli šotlane, siis tõi ta selles kirjas võrdluse pleede kandvate sõjakate mägišotlastega. *Tlk.*

³⁴LoN R4540, 10. veebruar 1939, Loveday Haberlerile.

kaasamist, selleks et väidelda vastastikku ja kommenteerida üksteise töid ning tekitada midagi sellist, mida võiks arvestada uue konsensusena.

On hämmastav, kui vähe sai kommentaare raamatu rahvusvaheline osa, mida ajendas kirjutama 1930. aastate keskpaik: taas keskendus kogu vaidlus keinslikule diskussioonile ja Haberleri kasutatud ajaperioodile ning sellele, kas Haberler oli liiga palju “austerlane” (Einaudi kirjutas: “Raha näib olevat liikuma panev jumalus. Ja see on nii teatava punktini”).³⁵

Haberler oli endiselt keskne kuju Rahvasteliidu uues projektis, mis põhjalikult arendas edasi *Öitsengus ja surutises* uuritud küsimusi. Rahvasteliidu nõukogu otsustas 1938. aasta jaanuaris “korraldada uuringu abinõude üle, mida võiks rakendada eesmärgiga hoida ära või leevendada majandussurutisi”. See uus projekt ei tõmmanud ligi mitte üksnes majandusteadlasi; iga Rahvasteliidu liikmesriigi rahandusministeerium ja keskpank oli kutsutud esitama oma seisukoha. Kommenteerides vastuseid sellele kutsele, jõudis Rahvasteliidu majandus- ja rahandusorganisatsioon järeldusele, et “kõige märkimisväärsem joon, mis oli ühine pea-aegu kõigi valitsuste vastustele, oli kindla seisukoha puudumine ses suhtes, mis puudutab valuuta odavdamise rakendamist monetaripoliitika teadliku abinõuna”. Ainus erand oli Tšiili, kelle keskpank pakkus üsna selge seisukoha:

Poliitika, millel on oma teadlik eesmärk mitte üksnes valuuta ostujõu suhtelise stabiilsuse hoidmisena, vaid ka suurem stabiilsus majandusliku aktiivsuse arengu hoidmisel üldiselt, võib saavutada selle eesmärgi ainult tingimusel, et seadustatud stabiilne valuuta pariteet on *a priori* välistatud, ning tingimusel, et valitsus on volitatud muutma pariteeti, kui asjaolud antud olukorras võivad seda soovitada või dikteerida.³⁶

Tõsi, Tšiili seisukoht heideti kõrvale kui ekstsentriline; vastusena suurtele poliitiliselt tagant tõugatud kuuma raha liikumistele aastatel 1936–1938 kujundati järk-järgult uus akadeemiline

³⁵LoN R4539, 28. jaanuar 1935, Einaudi Haberlerile.

³⁶LoN D.D.E., 5. september 1938, Tšiili keskpanga seisukoht; 11. november 1938, valitsuse vastuste kokkuvõte.

seisukoht, mille Dennis Robertson võttis kokku sõnadega “konkureeriva devalveerimise relva surmavus”.³⁷

Kriiside ärahoidmise ja leevendamise projekt jätkus sõja ajal, kui Rahvasteliidu majandus- ja rahandusorganisatsioon kolis Princetoni. Haberler, kes oli juba ammu enne seda asunud Ameerika Ühendriikidesse (sai professuuri Harvardis), töötas sõja ajal Rahvuslikus Majandusuuringute Büroos (NBER — *National Bureau of Economic Research*). Ta jätkas tööd projekti kallal ja jälgis ühtlasi üsna lähedalt seda projekti, mis teostati Rahvasteliidu egiidi all ja mis pühendus sõdadevaheliste valuuta liikumiste uurimisele. Selle projekti peaautor, mis algselt oli pealkirjastatud *The total volume of international currency* (Rahvusvahelise valuuta kogumaht) oli Ragnar Nurkse, kellega Haberler oli pidevas kirjavahetuses, soovitades tungivalt kindlaid punkte (nagu õige seisukoht, et Briti nael POLNUD aastatel 1925–1931 üleväärtustatud, seisukoht, mida Nurkse oma lõppversioonis eiras³⁸).³⁹ Üldiselt oli Haberler aga äärmiselt toetav ja 1943. aasta detsembri lõpul kirjutas esimese, sissejuhatava peatüki lugemise järel:

Mulle näib, et see on suurepärase töö ja mul pole sõna otseses mõttes märkusi. Olen kindel, et see väljaanne kutsub esile suure

³⁷LoN D.D.E., 30. mai 1938, Robertson, “Note on Measures to Promote Recovery from Depression”.

³⁸Ses suhtes tuleb siiski pigem nõustuda Ragnar Nurkse seisukohaga. Ta kirjutab: “Tase, millel naelsterling 1925. aastal fikseeriti, osutus “üleväärtustatuks”. Pinged kasvasid hiljem välismaal aset leidnud sündmuste mõjul, eriti seoses Prantsuse frangi stabiliseerimisega liialt madalal tasemel, ning pärast 1929. aastat hindade ja tulude ränga deflatsiooni tõttu Ühendriikides. Seetõttu polnud naelsterling 1931. aasta suvel vähem “üleväärtustatud” kui 1925. aasta kevadel. Naelsterlingi langus pärast kullamaksete peatamist 1931. aasta septembris kõrvaldas üleväärtustatuse. [...] Kui maksebilansi tasakaal oleks valuuta tasakaalukursi ainuke kriteerium, oleks naelsterlingi aastatel 1925–30 üleväärtustatuks pidamisel vähe õigustust. Sest polnud kuigi palju märke Briti maksebilansi tasakaalustamatusest. [...] Välisarveldused hoiati enam-vähem tasakaalus, kuid seda muu maailmaga võrreldes suure töötuse ja loiu ärikliima hinnaga. Niisiis pole maksebilansi tasakaal üksinda piisav kriteerium” (Nurkse 1944/2017: 164–166). *Tlk.*

³⁹LoN C1738, 11. oktoober 1943, Haberler Nurksele.

huvi ja Sa võiksid olla veendunud, et see saab olema kättesaadav köidetud kujul, mitte üksnes brošüürina. Köites raamat müüb palju paremini kui brošüür.⁴⁰

Nurkse oli tugeva surve all, et ta ütleks lahti Haberleri seisukohast ja tuleks tagasi väga rõhutatult fikseeritud vahetuskursside režiimi juurde, seda vastusena konkureeriva devalveerimise paheledele. See surve lähtus eelkõige noorelt Hollandi majandusteadlase J. J. Polakilt, kes oli töötanud Rahvasteliidus Genfis ja Princetonis ning oli nüüd ametis Hollandi eksiiilvalitsuse juures (Hollandi majandus-, rahandus- ja laevandusmissioonis Washingtonis). Samal ajal olid Polakil Princetonis valminud mõned esialgsed ökonomeetrilised uurimused, mis olid avaldatud eraldi trükistena (Polak 1943a, 1943b). Polak kirjutas Nurksele, rõhutades oma kriitikat visandi vahetuskursside peatükile:

See tähendab, et on võetud pigem ebalev hoiak vahetuskursi odavdamise soovitatavuse suhtes. Pean ütlema, et isiklikult kiidan ma pigem heaks selle ebamäärase hoiaku; see peegeldab tegelikult majandusteooria ebamäärasust selles küsimuses. Lugeja huvides võiksid Sa mõelda sellele, et kallutada vaekaussi täiendavalt vahetuskursi odavdamise kahjuks, arvestades, et 1) rakendatakse vajalikke abinõusid surutiste ärahoidmiseks ja 2) on rahvusvaheline mehhanism välisvaluuta pakkumiseks, kui see on vajalik. Viimati nimetatu rakenduks maksebilansi raskuste korral, mida odavdamine peaks leevendama.⁴¹ Ses suhtes, mis puudutab hõive stimuleerimist, võiksid Sa taas jääda pigem investeerimispoliitika kui odavdamise juurde.

See on märkimisväärne argument (ehk mitteargument), sest tunnistab majandusteooria “ebamäärasust” vahetuskursside puhul, ent vihjab, et “lugeja” võiks kuidagi kasu saada selgest seisukoha võtmisest vahetuskursside liikumise vastu. Tõsi, Haberleri mõju tuli eemaldada: “Lehekülg 17 teine lõik, jätaksin välja kuus rida, mis osutavad Haberlerile, kuivõrd need a) ei puutu asjasse ega b) ole mitte õiged (see on vähemalt minu tõsine kahtlus).”⁴²

⁴⁰LoN C1738, 21. detsember 1943, Haberler Nurksele.

⁴¹See mehhanism oleks Rahvusvaheline Valuutafond. *Tlk.*

⁴²LoN C1738, 25. august 1943, Polak Nurksele.

Polak pöördus selle teema juurde tagasi oma hilisemas kirjavahetuses Nurksega. Tegeledes maksebilansi kohandumisega, sõnas ta: “Sa tead vastuseisu, mida ma tunnen Haberleri [*sic!*] ravimeetodi vastu *Õitsengus ja surutises* ning ma arvan, et oleks kahju, kui Rahvasteliit annaks taas välja selle teoreetilise uurimuse, mis liiga kaua tahtis olla standardkäsitlus ja mis praegu ei käsitleks küsimust adekvaatselt.”⁴³ Kindlustatuna sel moel, jätkas Nurkse autoriteetselt ja hiilgavalt vahetuskursi liikumistega seotud spekulatiivsete pahede seletamist.

5. KOKKUVÕTTEKS: HABERLER KUI UJUUVUSE HILINENUD EESKOSTJA

Kaks aastakümnet pärast *Rahvusvahelise kaubanduse teooria* ning *Õitsengu ja surutise* ilmumist tuli Haberler välja ujuvkurside tugeva eestkostjana ja tegi kannapöörde mitmes seisukohas, mida ta oli esitanud 1930. ja 1940. aastatel. Uurimuses *Currency Convertibility* (Valuuta konverteeritavus, 1954) agiteerib Haberler, et Euroopa riigid peaksid kaotama valuutakontrolli ja taastama jooksevkonto konverteeritavuse, kuid mitte Bretton Woodsi artiklite kohase kohanduva seotuse. Selle asemel peaksid nad rakendama ujuvkursse, nagu seda oli teinud Kanada 1950. aastal. Juhtum, mille ta esitab kohanduva seotuse vastu, on väga lähedane Milton Friedmani omale (1953):

“Kohanduva seotuse” süsteem, mille korral on tegemist valuuta vahetuskursi juhuslike järskude korrigeerimistega, sest kursid, mis on jäigalt seotud kindlal tasemel kogu interventsiooniperioodi jooksul [---], on toiminud ebarahuldaval ja tegelikult destabiliseerival moel (Haberler 1954: 24).

Nagu Friedman kritiseerib ka Haberler kohanduvat seotust, sest “fundamentaalse tasakaalustamatuse” kontseptsioon,⁴⁴

⁴³LoN C1738, 13. aprill 1943, Polak Nurksele.

⁴⁴Ragnar Nurkse on ka ise suure kahtlusega suhtunud “fundamentaalse tasakaalustamatuse” kui määratlemata mõiste kasutamisse Bretton Woodsi kokkulepetes. Vt Ragnar Nurkse, “Rahvusvahelise mone-

s.o kriteerium, mis suunab pariteedi korrigeerimist, on ebatäpne, ja rahaasutused, selleks et “vältida piinlikkust korduva toimingu pärast, kipuvad devalveerima pigem liiga palju kui liiga vähe. Seetõttu ei paku “kohanduva seotuse” meetod vajalikku paindlikkust” (samas); see on äärmiselt haavatav spekulatiivsete rünnakute poolt, sest spekulandid saavad üksnes võita kindla peale panusega seotuse vastu, sest “see paneb vastutavad isikud moraalselt küsitavasse positsiooni. Kuni viimase hetkeni, enne kui nad teevad oma otsuse odavdamise kasuks, peavad nad pühalikult protesteerima, et neil pole sellist kavatsust” (samas: 25). Peamise näitena Bretton Woodsi süsteemi nõrkusest osutab ta Briti 1947. ja 1949. aasta kriisidele:

Kui valuuta on surve all, nagu seda oli naelsterling 1949. aastal, kaotab riik kulla ja dollari reserve ning üha rohkem inimesi eeldab odavdamist. Kui valuuta on seotud, on spekulatsioonirisk selle vastu peaaegu täielikult kõrvaldatud, sest spekulant võib olla sama hästi kui kindel, et valuuta väärtus ei tõuse. Kui Suurbritannial oleks olnud ujuv vahetuskurss, oleks naelsterlingi dollarihind liikunud juba varem aeglaselt alla. Oleks olnud ka teatavaid spekulatsioonide naelsterlingi vastu. Varsti oleks aga jõutud punkti, kus osa spekulante oleks hakanud eeldama taastumist (samas).⁴⁵

Pealegi, kontrastina 1947. ja 1949. aasta kogemustele ja oma 1936. aasta seisukohtade osalise suunamuutusena kiidab ta Briti naela ujuvust pärast 1931. aastat kui “teist äärmiselt edukat eksperimenti vabalt ujuvate vahetuskurssidega”, ning teise erinevusena oma varasematest vaadetest nendib, et “[p]idevad ja massiivsed spekulatsioonid valuuta vastu (“kapitali põgenemine”) on alati inflatsioonilise poliitika, poliitilise ebastabiilsuse või sõjaohu tagajärg” ja mitte ujuvkursside tagajärg (samas: 24).

Lõpetuseks, nagu Friedman väidab ka Haberler, et tavaoludes kätkeks ujuvus endas väheseid muutusi vahetuskursis ja “kõiku-

taartasakaalu tingimused”. — Ragnar Nurkse. *Meie mees Rahvasteliidus*. Tartu: Ilmamaa, 2017, lk 328. *Tlk*.

⁴⁵Loomulikult kajab see vastu vaidlusalusest ROBOT-plaanist, mida levitati 1952. aastal Briti valitsuses ja mis ärgitas võime ujutama naela, muutma selle konverteeritavaks kulla ja dollari suhtes ning rahastama naelsterlingi saldosiid (vt Cairncross 1985: 9. ptk).

vate vahetuskursside tül kust saab oluliselt vähendada hästi toimivate välisvaluuta *forward*-turgude lubamise ja korraldamisega” (samas: 26).

Enne Ameerika Ettevõtluse Assotsiatsioonile kõnealuse brošüüri kirjutamist 1954. aastal oli tal kirjavahetus Friedmaniga, kus mõlemad majandusteadlased väljendasid üsna sarnaseid vaateid. Kommenteerides üht varasemat artiklit, kirjutas Friedman 1953. aasta algul Haberlerile:

Nii lähedalt, kui ma saan näha, seisneb ainus erinevus meie põhimõtetele seisukohtade vahel selles, et mina olen palju äärmuslikum ja vähem sallivam kui Teie — mina eelistan “sööstu konverteeritavuse poole” ja koos vabalt kõikuvate vahetuskurssidega, mitte aga rahvusvahelise stabiliseerimisfondi toel, Rahvusvahelise Valuutafondi kaotamist või kahjutuks muutmist. Ma oleksin ka äärmiselt kahtlev katsete soovitatavuse juures üritada kehtestada distsipliin siseriikliku poliitika üle mingi rahvusvahelise agentuuri kaudu või veelgi rohkem kahtleksin, et on võimalik teha midagi sellist vahetuskurssidega. Ja nagu Te ütlete, on see tarbetu paindlike vahetuskursside korral. Ma arvan, et ajend on siin nii poliitiline kui ka majanduslik. Miks allutada riikide poliitilised suhted pingutustele püüda midagi otsustada üksteise sisepoliitika üle, kui seda saab täielikult vältida paindlike vahetuskurssidega? Teie kirjutisest on aga selge ka see, et meie vahel pole põhimõttelisi erinevusi.⁴⁶

Haberleril oli tegelikult oma osa Bretton Woodsi süsteemi hingusele minekus. Ta juhtis USA 1968. aasta presidendivalimiste ajal vabariiklaste mõttekoda, mille ülesandeks oli nõustada presidendikandidaati Richard Nixonit (ja seda tehti edukalt) võimaluste osas, kuidas lahendada üleväärtustatud dollari probleem. Strateegia “benign neglect” (lahke kõrvalejätmine), mille ta sõnastas, sisaldas USA maksebilansi defitsiidi säilitamist koos sellest tuleneva dollarisaldode akumuleerimisega, mis olid praktiliselt mittekonverteeritavad. Need panid surve alla Ameerika Ühendriikide majanduspartnerid, kes pidid kas leppima kõrgema

⁴⁶Hoover Institute, Stanford, Friedman papers Box 27.30, 3. veebruar 1953, Friedman Haberlerile.

inflatsiooniga või nõustuma oma valuuta pariteedi korrigeerimisega ülespoole (s.o ekvivalentisena USA dollari devalveerimisega) (James 1996: 212).

Peatselt külastas Haberler taas “sündmuskohta” — sõdadevahelist perioodi. Algselt brošüürina ilmunud uurimuses *The World Economy, Money and Great Depression* (Maailmamajandus, raha ja Suur Depressioon, 1976/1985) nendib Haberler selgesti, et ujuvaid vahetuskursse ei saa süüdistada tolle ajastu ebastabiilsuses. Ta on äärmiselt kriitiline Nurkse seisukoha suhtes, et üksteisega põimunud ujuvad vahetuskursid koos konkureerivate devalveerimistega oli ülemaailmse surutise oluline põhjus:

Oli ühisarusaam, et valuutade konkureerivad odavdamised aitasid suuresti kaasa ülemaailmsele surutisele. See ühisarusaam leidis väljundi Rahvusvahelise Valuutafondi lepingu artiklites. [...] Kuid Rahvusvahelise Valuutafondi harta ei määratlenud mõistet. See on tõepoolest ebamäärane mõiste ning on olnud palju segadust selle tähenduse ja põhjustega. Konkureerivat odavdamist seostati ja seostatakse endiselt ujuvusega. [...] Mõned peavad juba ainuüksi vahetuskursi muutusi 1930. aastatel tõendiks konkureerivast odavdamisest. See ajab probleemi väga keeruliseks. Mitte iga devalveerimine polnud konkureerivat laadi. Devalveerimisel, mis pelgalt taastab tasakaalu või “puhta” mittejuhitud ujumise, [...] pole midagi pistmist konkureeriva devalveerimisega (Haberler 1976/1985: 385). Tõepoolest, deflatsioon või kaubanduse üleandmine riigile 1930. aastatel peegeldas “ülemäärase jääkusega kohanduva seotuse” loomuvastast toimimist (Haberler 1976/1985: 387).

Haberler kirjeldab 1930. aastate sündmusi järgmiselt:

Naelsterling odavnes 1931. aastal, dollar aastatel 1933–1934, kullabloki valuutad 1936. aastal. [...] Suurte muutuste vahelisel ajal oli mõningane vahetuskursside liikumine, kuid väga vähe vaba ujuvust. Enamik devalveerimisi oli peale sunnitud maksebilansi ägeda surve poolt, mida võimendasid ulatuslikud spekulatsioonid ja mida võis õigustada hädavajaliku tingimusena sisemiseks laienemiseks ja impordipiirangute leevendamiseks. Iga niisugune devalveerimine pani aga deflatsioonilise surve alla kõik teised riigid, kes säilitasid oma kullapariteedi, tõugates neid sügavamale surutisse, impordipiirangutesse ja valuutakontrolli. See halas-

tamatu järgnevus, [mis] sai tuntuks kui “konkureeriv odavdamine”, [...] omistati ujuvusele, kuid tegelikult oli see ülemäära jäikade vahetuskursside tagajärg, ehk teiste sõnadega, keeldumine korrigeerimistest, enne kui olukord muutus kriitiliseks (Haberler 1976/1985: 375).

Niisiis, “õppetundide peamises väärtõlgenduses heideti 1930. aastate konkureerivaid odavdamisi ette pigem paindlikele valuutadele kui nende kursside ülemäärasele jäikusele ja kohanduva seotuse meetodi puudustele. Tagajärjeks oli ujuvuse välistamine” (Haberler 1976/1985: 390).

Haberler (1936/1971) omistab Suure Depressiooni suuresti monetaarsetele jõududele ja spetsiifiliselt, toetades Milton Friedmani ja Anna Schwartzi (1963), monetaarsele kollapsile Ameerika Ühendriikides. “[E]i saa olla kahtlustki, et pangandussüsteemi kokkuvarisemine, tuhandete pankade pankrot ning saamatu ja ülemäära kartlik monetaarpoliitika, mis lasi rahahulgal umbes kolmandiku võrra kokku tõmbuda, oli suurel määral vastutav katastroofi eest” (Haberler 1976/1985: 384). Monetaarne kollaps USAs kanti seejärel kullastandardi fikseeritud vahetuskursi kaudu üle muule maailmale.

Monetaarse teguri tohutut tähtsust toonitab asjaolu, et riigid, kes rakendasid ekspansiivseid abinõusid avaliku või varjatud devalveerimise või siis ujuvuse varjus, said hakkama enda vabastamisega deflatsioonipöörisest aasta või kaks Ühendriikidest varem (Haberler 1976/1985: 385).⁴⁷

Haberler on kriitiline Nurkse seisukoha suhtes, mida ta oli samuti varem toetanud,⁴⁸ et rahvusvahelist surutist oleks võinud vältida, “kui juhtivad tööstusriigid oleksid käivitanud oma monetaarse ekspansiooni poliitika [...] üheaegselt, näiteks 1931. aasta kevadel” (Nurkse 1944/2017: 170). Vastavalt Haberlerile, on “tingimused, mis on vajalikud piisavaks poliitika koordineerimiseks, selleks et muuta tarbetuks vahetuskursi muutmised, väga nõudlikud — nii nõudlikud, et tõenäoliselt pole neid võima-

⁴⁷Tõenduseks vt Bernanke, James 1991.

⁴⁸See on samuti Barry Eichengreeni seisukoht (1992).

lik täita suveräänsetes riikides”. Haberleri (1976/1985) eelistatud lahendus on täpselt see, millele on osutatud tema varasemas töös (1937/1941/1956) lehekülgedel 441–445 vaidluses selle üle, kas Suure Depressiooni levikut oleks saanud vältida ujuvate vahetuskurssidega:

Võttes arvesse Ameerika surutist ja võimatust muuta kõiki puudutavalt kullapariiteeti, oleks kõige sobivam vahetuskursside reguleerimise meetod ulatuslik ujuvus. Kui 1931. aasta septembris Saksamaa ja kullabloki riigid, järgides Briti eeskuju, oleksid odavdanud oma valuuta dollari suhtes ja algatanud ekspansiivse poliitika, oleksid nad kõik saanud katkestada deflatsioonispiraali oma riigis, nii nagu naela devalveerimine katkestas deflatsioonispiraali naelsterlingi-tsoonis. See oleks olnud USA surutist süvendav kurss, kuid oleks võinud Ameerika Ühendriike sundida rakendama ekspansiivseid abinõusid (Haberler 1976/1985: 377).⁴⁹

Niisiis kulus Haberleril nelikümmend aastat, et asuda reklaamima ujuvkursse kui ravimit surutise rahvusvahelise leviku “pisi-ku” vastu, mida ta *Õitsengus ja surutises* oli soovitanud. Oleks ta seda järginud omal ajal lõpuni, võib küsida, kas siis oleks rahvusvaheline valuutasüsteem arenenud teisiti? Arvestades enamiku Haberleri kaasaegsete vastuseisu tema uurimusele, näib see kahtlane. Arutelu Haberleri ja Nurkse ümber toimuva vaidluse üle on aga selgesti näidanud, et majandusteadlased suudavad mõjutada institutsionaalset korraldust.

1930. aastate lõpul püüdis Rahvasteliit ümber mõtestada rahvusvaheliste valuuta- ja kaubandussuhete raamistikku. Reaalpoliitilised kaalutlused, 1930. aastate lõpu kogemused “kuuma raha” voogudega — need nurjasid Prantsusmaa jõupingutused taasrelvastumisel Natsi-Saksamaa ohus — ja keinslike lahenduste eelistamine ajendasid Rahvasteliidu ökonomiste liikuma sõja ajal hoiaku poole, mis sai aluseks ka Bretton Woodsi kokkuleppele: need kapitali liikumised olid haavavad. Haberleri ülevaadet palju-

⁴⁹Haberleri (1976) 29. allmärkuses väidetakse samuti, et USA oleks võinud võtta kasutusele vajaliku ekspansiivse monetaarpoliitika korvaks deflatsiooni, ilma et maksebilansi kitsendused seda oleksid takistanud. Hiljutisi toetavaid tõendeid vt Bordo jt 1999; Hsieh, Romer 2001.

dest poliitilistest valikutest eirasid reaalspoliitikut (väljaspool Kanadat) kuni 1970. aastate alguseni; Haberler oli aga kahtlemata osaline diskussioonis, mis muutis pärast 1973. aastat ujuvkursside süsteemi kiiresti vastuvõetavaks. Kui mõned kurtsid, et nüüd oli tegemist süsteemitusega, oli Haberler kiire nühvama, et nii räägivad need, “kelle kava ei järgitud” (Koo 1985: 215). Tema probleem oli selles, et 1930. aastatel ei õnnestunud tal pakkuda kava, mis olnuks piisavalt arusaadav.

Kirjandus

- B e r n a n k e, Ben, Harold J a m e s 1991. The Gold Standard, Deflation, and Financial Crisis in the Great Depression: An International Comparison. — R. Glenn Hubbard (ed.). *Financial Markets and Financial Crises*. Chicago: University of Chicago Press, pp. 33–68
- B o r d o, Michael D. 1993. The Bretton Woods International Monetary System: An Historical Overview. — Michael D. Bordo, Barry Eichengreen (eds.). *A Retrospective on the Bretton Woods System: Lessons for International Monetary Reform*. Chicago: University of Chicago Press, pp. 3–98
- B o r d o, Michael D., Anna J. S c h w a r t z 1990. Cyclical Effects of International Transmission of Real and Monetary Disturbances. — Philip A. Klein (ed.). *Analyzing Modern Business Cycles: Essays Honoring Geoffrey H. Moore*. Armonk N.Y.: M. E. Sharp, pp. 275–292
- B o r d o, Michael D., Ronald A. M a c D o n a l d 1997. Violations of the Rules of the Game and the Credibility of the Classical Gold Standard, 1880–1914. — *NBER Working Paper* No. 6111. July
- B o r d o, Michael D., Ehsan C h o u d h r i, Anna J. S c h w a r t z 1999. Was Expansionary Monetary Policy Feasible During the Great Contraction?: An Examination of the Gold Standard Constraint. — *NBER Working Paper* No. 7121. May
- C a i r n c r o s s, Alexander 1985. *Years of Recovery: British Economic Policy, 1945–1951*. London: Methuen
- C h i p m a n, John 1987. Gottfried Haberler. — *New Palgrave Dictionary of Economics*. London: MacMillan
- C l a v i n, Patricia 1996. *Failure of Economic Diplomacy: Britain, Germany, France and the United States 1933–1936*. New York: St. Martin's Press

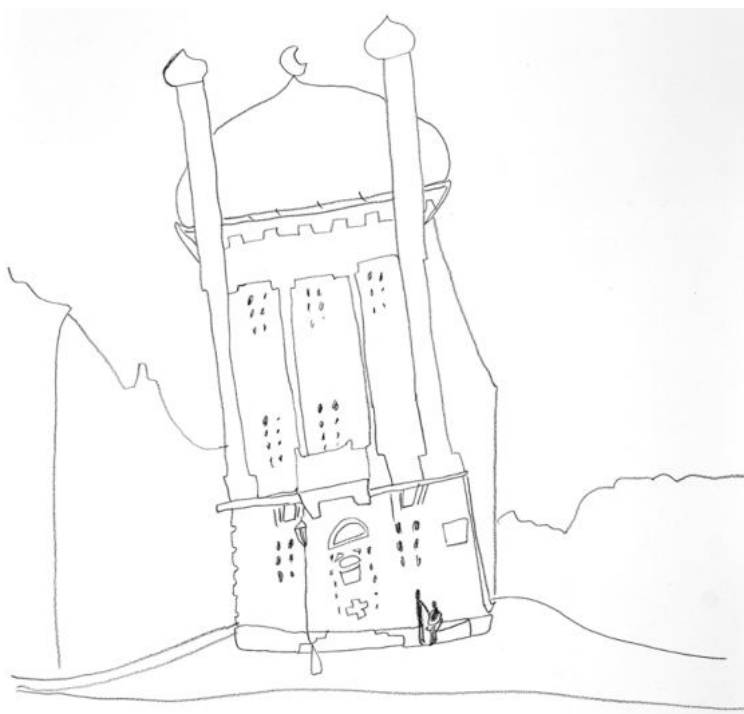
- Ebeling, Richard M. 2000. Gottfried Haberler: A Centenary Appreciation. — *The Freeman Foundation for Economic Education*, Vol. 50, No. 7
- Economic Stability in the Post-War World: The Conditions of Prosperity After the Transition from War to Peace. Report of the Delegation on Economic Depressions. 1945. Part II. Geneva: League of Nations
- Eichengreen, Barry, Jeffrey Sachs 1985. Exchange Rates and Economic Recovery in the 1930s. — *Journal of Economic History*, Vol. 45, pp. 925–946
- Eichengreen, Barry 1992. *Golden Fetters*. New York: Oxford University Press
- Fleming, John M. 1962. Domestic Financial Policies Under Fixed and Under Floating Exchange Rates. — *IMF Staff Papers*, 9 (November), pp. 369–379
- Friedman, Milton 1953. The Case for Flexible Exchange Rates. — *Essays in Positive Economics*. Chicago: University of Chicago Press, pp. 157–203
- Friedman, Milton, Anna Schwartz 1963. *A Monetary History of United States, 1867–1960*. Princeton: Princeton University Press
- Haberler, Gottfried 1932/1996. Money and the Business Cycle. — Richard M. Ebeling (ed.). *The Austrian Theory of Trade Cycle and Other Essays*. Auburn: Ludwig von Mises Institute, pp. 37–64
- Haberler, Gottfried 1936/1971. *The Theory of International Trade: With Its Application to Commercial Policy*. New York: Augustus M. Kelley.
- Haberler, Gottfried 1937/1941/1956. *Prosperity and Depression: A Theoretical Analysis of Cyclical Movements*. London: George Allen and Unwin
- Haberler, Gottfried 1945. The Choice of Exchange Rates after the War. — *American Economic Review*, Vol. 35, Issue 3 (June), pp. 308–318
- Haberler, Gottfried 1949. The Market for Foreign Exchange and the Stability of the Balance of Payments: A Theoretical Analysis. — *Kyklos*, III, pp. 193–318
- Haberler, Gottfried 1954. *Currency Convertibility*. Washington D.C.: American Enterprise Association
- Haberler, Gottfried 1976/1985. The World Economy, Money and the Great Depression. — Anthony Y. C. Koo (ed). *Selected Essays of Gottfried Haberler*. Cambridge MA: MIT Press, pp. 363–403

- Hallwood, C. Paul, Roland A. MacDonald, Ian Marsh 1996. Credibility and the Fundamentals: Were the Classical and Interwar Gold Standards Well Behaved Target Zones? — Tamim Bayoumi, Barry Eichengreen, Mark Taylor (eds.). *Modern Perspectives on the Gold Standard*. Cambridge: Cambridge University Press
- Hsieh, Chang-Tai, Christina Romer 2001. Was the Federal Reserve Fettered?: Devaluation Expectations in the 1932 Monetary Expansion. — *NBER Working Paper* No. 8113. February
- James, Harold 1996. *International Monetary Cooperation Since Bretton Woods*. New York: Oxford University Press
- Kahn, Richard 1937. Review of *Prosperity and Depression: A Theoretical Analysis of Cyclical Movements* by G. Haberler. — *Economic Journal*, December, pp. 670–679
- Kindleberger, Charles 1973. *The World in Depression 1929–1939*. London: Allen Lane
- Koo, Anthony Y. C. (ed.) 1985. *Selected Essays of Gottfried Haberler*. Cambridge MA: MIT Press
- Machlup, Fritz 1932. Die Theorie der Kapitalflucht. — *Weltwirtschaftliches Archiv*, 36. Bd., S. 512–529
- Meade, James 1951/1965. *The Theory of International Policy*. Vol. 1. *The Balance of Payments*. London: Oxford University Press
- Mundell, Robert A. 1963/1968. Capital Mobility and Stabilization Policy Under Fixed and Flexible Exchange Rates. — *International Economics*. New York: Macmillan, pp. 250–271
- Nurkse, Ragnar 1944/2017. *International Currency Experience: Lessons of the Inter-War Period*. Princeton: League of Nations. [Eesti k “Rahvusvaheline valuutakogemus: Õppetunde sõdadevahelisest perioodist”. — Ragnar Nurkse. *Meie mees Rahvasteliidus*. Tartu: Ilmamaa, 2017, lk 9–323]
- Nurkse, Ragnar 1953. *Problems of Capital Formation in Underdeveloped Countries*. Oxford: Basil Blackwell
- Nurkse, Ragnar 1961. *Equilibrium and Growth in the World Economy*. Gottfried Haberler, Robert M. Stern (eds.). Cambridge MA: Harvard University Press
- Pola, Jacques 1943a. Balance of Payments Problems in Countries Reconstructing with the Help of Foreign Loans. — *Quarterly Journal of Economics*, Vo. 57, No. 2, pp. 208–240
- Pola, Jacques 1943b. European Exchange Depreciation in the Early Twenties. — *Econometrica*, Vol. 11, No. 2, pp. 151–162

Wille tt, Thomas D. 1982. Gottfried Haberler on Inflation, Unemployment and International Monetary Economics: An Appreciation. — *Quarterly Journal of Economics*, Vol. 97, Issue 1 (February), pp. 161–169

HAROLD JAMES (1956 Bedfordis Inglismaal) on rahvusvaheliselt tunnustatud majandusajaloolane. Õppinud Cambridge'i Ülikoolis, PhD sama ülikooli Peterhouse'i kolledžist 1982. 1986. aastast töötab Princetoni Ülikoolis, ajalooprofessor, ja Princetoni Ülikoolis juures oleva Woodrow Wilson School of Public and International Affairs'i rahvusvahelise poliitika professorina. Uurinud peamiselt Esimese maailmasõja järgset Saksamaa ajalugu, Euroopa majandusajalugu ning rahvusvahelise rahanduse ja monetaarpoliitika arenguid.

MICHAEL DAVID BORDO (1942 Montréal) on maailma mõjukaima majandusajaloolasi. Õppinud majandust McGilli Ülikoolis (BC), London School of Economics'is (MSc) ja Chicago Ülikoolis (PhD Milton Friedmani juhendamisel, 1972). 1981–1989 Lõuna-Carolina Ülikooli majandusprofessor, 1989. aastast Rutgersi Ülikooli majandusprofessor. On olnud paljude ülikoolide külalisprofessor ja -uurija mitmes keskpangas ning rahvusvahelistes finantsinstitutsioonides. Uurinud peamiselt rahvusvahelise rahanduse, monetaarpoliitika ja finantskriiside arenguid.

FLO KASEARU. Mošee (2014)

FRIEDLÄNDER UUE PILGU LÄBI

Aleksandria judaism ja gnostitsismi päritolu

Birger A. Pearson

Tõlkinud Jaan Lahe

Nii mõneski inimtegevuse valdkonnas juhtub aeg-ajalt, et keegi tuleb välja pealtnäha äärmuslike teooriatega, misjärel tema töö heidetakse kas kergekäeliselt kõrvale või ehk koguni lükatakse kaalukalt ümber. Lõpuks aga paneb keegi neid aastate eest välja käidud ideid tähele ning varasem töö osutub uute tõendite valguses ning uue põlvkonna pilguga vaadatuna vägagi kasulikuks. Nii näiteks väitis Alfred Wegener¹ oma 1915. aastal avaldatud raamatus *Mandrite ja ookeanide teke*, et kunagi paiknes Lõuna-Ameerika Aafrika külje all. Ajastuid väldanud protsessi käigus eemaldusid aga kaks kontinenti teineteisest ning eraldusid maa-koore all peituvate jõudude mõjul. Ta jätkas tähelepanekuga, et kõik Maa kontinendid on tohutu ajavahemiku jooksul nihkunud ja murdunud omaette mandriteks ning et need on ikka veel triivi-

Friedländer Revisited: Alexandrian Judaism and Gnostic Origins. — Birger A. Pearson. *Gnosticism, Judaism, and Egyptian Christianity*. Minneapolis: Fortress Press, 1990, pp. 10–28. Esma-kordselt ilmunud: *Studia Philonica*, Vol. 2, 1973, pp. 23–39.

Avaldame kirjastuse Fortress Press (1517 Media) nõusolekul.

¹Alfred Lothar Wegener (1880–1930), Saksa meteoroloog ja polaaruuriija. *Siin ja edaspidi tõlkija ning Anu Põldsami kommentaarid, kui ei ole märgitud teisiti.*

misprotsessis. Wegeneri kaasaegsed geoloogid naersid ta pikema jututa välja ning ta suri 1930. a, ümbritsetuna umbusust ja pilgetest. Nagu me kõik teame, on nüüd saanud mandrite triivi teooriast peaaegu üldtunnustatud vaade.²

Religiooniloo valdkonnas on samuti olnud oma wegenerid ning Kreeka-Rooma maailma keerulisest ajaloost huvitatud teadlased võiksid heita pilgu varasemate aegade teadustööle, et näha praegu huvi keskpunktis olevaid teemasid seeläbi “uues” valguses. Praegusel ajal kirjutatakse palju gnostitsismi³ päritolu küsimusest⁴ ning gnostitsismi seostest judaismiga.⁵ Mulle näib, et edasise diskussiooni huvides oleks kasulik kaevata paljude aastakümnete tolmu alt välja mõned huvitavad ja provokatiivsed ideed, mille esitas Moritz Friedländer,⁶ kelle väited ei leidnud kaasaegsete heakskiitu, kuid praegu võiks neid võtta palju tõsisemalt. Raamatus *Eelkristlik juudi gnostitsism*⁷ väidab Friedländer, et gnostitsism on eelkristlik nähtus, mis pärines Aleksandria juu-

²Seda paeluvat teemat puudutava ja meile humanitaaridele kaunis arusaadava materjali kohta vt Wilson 1972 ja Matthews 1973. *Autor*.

³Gnostitsismi kohta on *Akadeemias* ilmunud katkend Kurt Rudolphi raamatust *Gnoosis: Ühe hilisantiikaegse usundi olemus ja ajalugu* (pealkirja all “Gnoosise olemus ja struktuur”; tlk Marju Lepajõe; 2001, nr 10, lk 2125–2140). Raamat on ilmunud tervikuna käesoleva tõlke autori, Jana Lahe ja Marju Lepajõe tõlkes 2014. a (Tallinn: TLÜ Kirjastus).

⁴Vt eriti Bianchi 1967. Alates 1948. aastast kirjutatud gnostitsismialaste uurimuste täielik bibliograafia on nüüd kättesaadav teoses Scholer, *Nag Hammadi Bibliography*, mis ilmub igal aastal ajakirja *Novum Testamentum* lisana. Vt samuti Kurt Rudolphi olulist tööd: Rudolph 1969/1971. *Aut*.

⁵Vt nt käesoleva raamatu (Pearson 1990a) mitut peatükki. *Aut*.

⁶Moritz Friedländer (1822–1911), juudi päritolu Saksa literaat ja kirjastaja.

⁷Friedländer 1898. Siinses artiklis viidatakse ka Friedländeri varasemale tööle: Friedländer 1882–1883. *Aut*.

di kogukonna⁸ antinomistlikest⁹ ringkondadest. See gnostitsism, millega polemiseerib Philon,¹⁰ jõudis Palestiinasse juba varakult. Ka rabiinlik poleemika hereetikutega¹¹ oli suunatud konkreetsetelt selliste gnostikute vastu. Kristlik gnostitsism oli lihtsalt sekundaarne versioon vanemast gnostitsismist, mis sidus end kujuneva kristliku sektiga ja võttis omaks Jeesuse Kristuse kuju.

FRIEDLÄNDERI ARGUMENDID

Friedländeri tees on väärt täpsemat vaagimist. Selles artiklis tahan ma kõigepealt tutvustada tema peamisi argumente, keskendudes sealjuures eeskätt neile, mida ta ammutab Philoni lugemisest. Seejärel kommenteerin Friedländeri tõstatatud küsimusi lühidalt praeguste teadmiste pinnalt ning materjali põhjal, mis oli Friedländerile ja tema kaasaegsetele tundmatu, ent mis on nüüd meie käsutuses.

Olgu öeldud, et Friedländer ei kirjutanud vaakumis. Ka teised autorid olid palju aastaid või koguni aastakümneid kirjutanud gnostitsismist ja just gnostitsismi seostest judaismiga. Kaks kõige

⁸Aleksandria juudi kogukond kujunes juba 4. sajandil eKr, mil Aleksander Suur rajas Aleksandria linna. Meie ajaarvamise alguses kuulus Aleksandria viiest linnaosast kaks juutidele. Aleksandrias tõlgiti kreeka keelde Vana Testament (tõlge on tuntud *Septuaginta* 'seitsekümmend' nime all) ning siin tekkis ka tähelepanuväärne kreekakeelne juudi kirjandus.

⁹Moosese seaduse kehtivuse eitajad.

¹⁰Aleksandria Philon (u 20 eKr – 50 pKr), Aleksandrias tegutsenud juudi filosoof, kes püüdis ühendada judaismi Kreeka filosoofiaga (keskmise platonismi ja stoaga). Kirjutas Kreeka filosoofiast mõjutatud allegoorilisi piiblikommentaare.

¹¹Hereetik, hbr k *min* (mitm. *minim*) — mõiste, mida varases judaismis, eriti Talmudis ja midrašides, kasutatakse juudi hereetikute kohta. Mõiste etümoloogia antud kontekstis on segane, kuid arvatavasti on see tuletatud piibliheebreakeelsest sõnast *min* 'liik', mis hilisemas heebrea keeles tähendab sekti. Üldjuhul on sellega silmas peetud juudi päritolu hereetikuid.

olulisemat neist olid H. Graetz¹² ja M. Joël¹³ (Graetz 1846; Joël 1880).¹⁴ Aga minu teada oli Friedländer esimene, kes pani ette, et gnostitsism *pärines* judaismist.

¹²Heinrich Graetz (1817–1891), juudi ajaloolane, kes kirjutas esimese uusaegse juutide ajaloo, mis vaatlleb käsitletavat teemat juudi perspektiivist.

¹³Manuel Joël (1826–1890), juudi mõtleja ja Breslau liberaalse juudikoguduse rabi. Tema religioonifilosoofia alased esseed on koondatud kaheköitelisse kogumikku *Blicke in die Religionsgeschichte* (1880–1883).

¹⁴Graetzi jaoks on gnoosis üks hellenistliku spekulatiivse metafüüsika variatsioone, mis mõjutas judaismi tugevalt niihästi Aleksandrias (nt Philon) kui ka Palestiinas. Tema raamat käsitleb gnostitsismi mõju judaismile tannaiitlikul perioodil, arutleb nelja olulise isiku üle Palestiinas, kes olid “gnostikud” või gnoosisest mõjutatud (neli, kes “jõudsid paradiisi”, *Hag.* 14b), ja oletab, et *Sefer Jetsira* (hbr k ‘loomise raamat’) on gnostikavastane teos, kuigi see on mõjutatud gnoosisest, ja et selle on kirjutanud rabi Akiva. Joëli jaoks ulatuvad gnoosise juured eelkõige platonistlikku-pütaagorlikku metafüüsikasse ning see jõudis judaismi ja kristlusesse mõjutatuna soovist lugeda Piiblist “välja” hellenistlikku metafüüsikat (tegelikult lugedes seda sinna “sisse”), mis Kreeka-Rooma maailmas nii levinud oli. Ta arutleb ka gnoosise tugevate mõjude üle Palestiina judaismile ning eriti oluline on ta teos selles leiduva arutluse tõttu juudi-gnostiliste elementide üle väljakujunenud gnostilistes süsteemides, mida me tunneme kirikuisade kirjutistest. Selles seoses tuleb mainida ka F. C. Bauri, kes oletas oma siiani olulises teoses *Die christliche Gnosis oder die christliche Religionsphilosophie in ihrer geschichtlichen Entwicklung* (Baur 1835), et gnostiline religioon võis areneda vaid olukorras, milles judaism oli astunud kontakti paganliku usundi ja filosoofiaga; vt eriti lk 36–68. *Aut.* [Tannaiitlik (hbr k *tanna*, pl *tannaim* ‘kordaja, suulise õpetuse edasikandja’) periood ehk mišna-ajastu (1.–3. sajand) on ajajärk varases judaismis, mil domineeris valdavalt suuline õpetus, mis koondati u aastal 200 Mišnasse. *Sefer Jetsira*, juudi müstikasse kuuluv teos (tekkinud 2.–6. sajandil), mida omistatakse juudi traditsioonis nii Aabrahamile kui ka rabi Akivale ning mida on aja jooksul kommenteerinud paljud juudi õpetlased. Raamatu temaatika kuulub *ma’ase berešit*’i ehk loomistegude kirjeldamise valdkonda ning selle kõige olulisemaks teesiks on, et maailm loodi varjatud tarkuse 32 tee abil, milleks on 22 heebrea tähestiku tähte ja 10 *sefira*’d, mis antud kontekstis tähistavad algseid arve.]

Friedländer alustab oma arutelu, vaadeldes juudi diasporaa kultuurilist ja usulist olukorda enne Jeesuse aega. See oli aeg, kui hellenistliku kultuuri ja filosoofia “värske vein” oli pandud juudiusu “vanadesse lähkritesse”.¹⁵ Selle üks avaldumisvorme oli pühakirja tõlgendamise allegooriline meetod. Juudid, kes olid läbi imbinud Kreeka filosoofiast, tõlgendasid Moosese seadust allegooriliselt ning seadus muudeti “jumaliku filosoofia” “ilmutuseks”. Tõepoolest, kuna Mooses oli palju vanem kui Kreeka filosoofid, oli loomulik oletada, et hilisemad olid õppinud varasemalt. Philon on selle suundumuse heaks näiteks, kuid tal oli olnud eelkäijaid, nagu Aristobulos,¹⁶ Pseudo-Aristeas¹⁷ ja Pseudo-Saalomon¹⁸ (1–3).¹⁹

Seaduse allegooriline tõlgendamine pidi olema põhjus, mis viis diasporaa juutluse jagunemisele “konservatiivseteks” juutideks, kes järgisid seaduse kirjatähte, ja “filosoofitsejateks”,²⁰ kes pidasid seaduse kirjatähte perifeerseks.²¹ Selline jagunemine ei

¹⁵Vihje Jeesuse sõnadele Mt 9:17.

¹⁶Juudi eksegeet (pühakirja seletaja), elas ja tegutses Aleksandrias kuningas Ptolemaios VI Philometri (180–145 eKr) valitsusajal. Oli teadaolevalt esimene juudi õpetlane, kes hakkas tõlgendama Piiblit allegooriliselt ja sünteesima judaismi Kreeka filosoofiaga. Selles võib teda pidada Aleksandria Philoni eelkäijaks.

¹⁷Pseudoepigraafide hulka kuuluva Aristease kirja meile tundmatu autor, kes elas 2. sajandil eKr ja tegutses Aleksandrias. Kiri räägib heebre Piibli vanima ja tähtsaima kreekakeelse tõlke, *Septuaginta* tekkimisest.

¹⁸Vana Testamendi apokrüüfide hulka kuuluva Saalomoni tarkuse- raamatu meile tundmatu autor, kes kirjutas 1. sajandil eKr (ilmselt Aleksandrias) kreeka keeles muistse Iisraeli ja Juuda kuninga Saalomoni (10. saj. eKr) nime all. Teos esindab juba heebrea Piibliski leiduvat tarkuskirjandust, ent teoses on tugevad Kreeka filosoofia ja kirjanduse mõjud.

¹⁹Pelgad leheküljenumbriid viitavad teosele Friedländer 1898. *Aut.*

²⁰Pearson kasutab nende kohta väljendit *philosophizers*.

²¹Neid ideid oli Friedländer väljendanud oma varasemas raamatus *Das Judentum in der vorchristlichen griechischen Welt* (Friedländer 1897), kuid tema kaasaegsed ei suhtunud neisse kuigi suure vaimustusega. *Aut.*

ole pelgalt hüpoteetiline rekonstruktsioon, vaid on ajaloolistes allikates hästi dokumenteeritud. Eusebios²² (*Praep. Ev.* 7.10) räägib selge sõnaga diasporaa juutluse kahest parteist, mille erinevused on visandatud täpselt nende joonte abil, mida siin on välja pakutud (3–4).

Ka Philon pakub selget tõendusmaterjali sellise jagunemise kohta. Friedländer toetub põhiliselt Philoni tekstile *Aabrahami väljarändamisest* 86–93,²³ mida ta tsiteerib täies mahus. Selles tekstis, milles Philon polemiseerib allegoriseerijatega, kes jätavad seaduse kirjatähe hooletusse ja tuletavad seadusest vaid vaimseid tõdesid, kajastub meile üks sügav lõhe juudi diasporaas. Siin viidatakse juutide “antinomistlikule” parteile. Nad erinevad terapeutidest, Palestiina esseenidest ja Philonist endast, aga mitte niivõrd oma allegooria kasutamise, vaid pigem selgete antinomistlike tendentside poolest (4–9).²⁴

Friedländer jätkab, et antiikajast on teada hulk judaistlike sekte, kelle vaated olid seadusest kinnihoidvate juutide silmis kahtlased. Nende hulgas on Origeneselegi²⁵ tuntud sibüllistid (*Contra Celsum* 5.61 jj), kes on ilmselt needsamad “teatud vagad”, kellele viidatakse *Sibüllioraaklite*²⁶ 4. raamatus. Justinus Märter²⁷ vihjab mõningatele eelkristlikele sektidele juutide

²²Eusebios Kaisareast (u 260–340), Kaisarea piiskop ning esimese kirikuajalugu käsitleva teose autor.

²³Viited Philonile on kogu selle artikli ulatuses esitatud LCL väljaande järgi, juhul kui ei ole märgitud teisiti. Friedländer ise on Philonile viidanud Mangey väljaande järgi aastast 1742. *Aut.*

²⁴Antinomistid — Moosese seaduse eitajad. Terapeutid — askeetlik juudi rühmitus Egiptuses, mida kirjeldas ja imetles Aleksandria Philon. Esseenid — judaistlik rühmitus Palestiinas.

²⁵Aleksandrias tegutsenud varakristlik teoloog, elas 184–253 pKr. Oli üks produktiivsemaid varakristlikke teolooge, kelle pärandist on arvestatav osa ka säilinud. Kirjutas rohkesti piiblikommentaare, milles kasutas allegoorilist kirjaseletust ning püüdis kristluse sisu selgitada oma kaasaegsetele platonistliku filosoofia abil.

²⁶Antiikne kreekakeelne ennustussõnade kogumik, mis on dateeritud ajavahemikku 2. saj. eKr – 3. saj. pKr. Seda kogumikku kasutasid ka juudid ja kristlased, eriti apologetilistel ja poleemilistel eesmärkidel.

²⁷Varakristlik apologet, elas u aastatel 100–165.

seas (*Dial.* 80), millest vähemalt üks, “hellenid”, osutab kindlasti ühele diasporaa rühmitusele. Hegesippos²⁸ tuletab kõik kristlikud hereesiad eelkristlikest juudi hereesiatest (Eusebios, *Hist. Eccl.* 4.22.7). Tema järgi tõstis gnostiline hereesia kirikus oma koledat pead varsti pärast apostlite surma (Eusebios, *Hist. Eccl.* 3.32.7 jj). Hegesippose väitest võib järeldada, et “väär” gnoosis oli olemas juba apostlikul ajal, ent apostlite võimas mõju hoidis ära selle õitsemise kirikus. Hegesippose tunnistuse järgi pärines see “väär gnoosis” eelkristlikust judaismist. Mõnede hilisemate kirikuisade seisukoht, et hereesia on tingimata hilisem kui ortodoksia (nt Clem. Alex., *Strom.* 7.17; Tertullianus, *Haer.* 29 jj), on ilmselgelt tendentslik (9–17).

Friedländer esitab järgmisena julge hüpoteesi, et sellised “kristlikud” hereetikud nagu ofiidid, kainiidid ja setiaanid, nagu ka melkisedeklased, on radikaalsete antinomistide järeltulijad, kellega polemiseeris Philon.²⁹ Vanimate patristiliste andmete kohaselt (Eirenaios, *Haer.* 1.30; Ps.-Tertullianus, *Haer.* 2.1; Filastrius 1; Epiphanius, *Haer.* 36) olid ofiidid, kes olid mõnede käsitluste kohaselt lähedaselt seotud setiaanidega (Theodoretos, *Haer.* 1.14), antinomistid ja austasid madu kui gnoosise ilmutajat ning jumaliku tarkuse kehastust. Neis ideedes peegeldub Aleksandria juutide hulgas levinud õpetus jumalikust *dynamis*’est.³⁰ Philon ja teised Aleksandria juudid pidasid Sophiat³¹ jumalikuks *dyna-*

²⁸Varakristlik kroonik, elas u aastatel 110–180 Palestiinas. Tõenäoliselt oli ta juudi konvertiit.

²⁹Ofiidid, kainiidid, setiaanid, melkisedeklased — kristlike autorite poolt eri gnostilistele rühmitustele antud nimetused. Ofiitide sümbolikas mängis olulist rolli madu (kr k *ophis*); setiaanide mütoloogias oli oluline tegelane Aadama järeltulija Sett; melkisedeklaste mütoloogias oli oluline tegelane Vanas Testamendis mainitud preesterkuningas Melkisedek.

³⁰Kr k ‘vägi, jõud’.

³¹Kr k ‘tarkus’. Juba Vana Testamendi tarkuskirjanduses (Õpetussõnad) esineb Tarkus omaette suurusena Jumala kõrval, osaledes loomises. Hilisemas kreekakeelses tarkuskirjanduses (Saalomoni tarkusraamat) saab temast jumalik jõud või vägi, mis toimib loomises ja Jumala ilmutuse vahendajana.

mis'eks. Ofiidid võtsid selle õpetuse lihtsalt üle ja tõlgendasid seda hereetiliselt (17–19).

Kainiidid (Eirenaios, *Haer.* 1.31; Ps.-Tertullianus, *Haer.* 2.5; Filastrius 2; Epiphanius, *Haer.* 37; Theodoretos, *Haer.* 1.15; Augustinus, *Haer.* 18) austasid Kaini kui jumalikku väge, hülgasid kõik moraalsed tavad ning heitsid kõrvale seaduse koos selle jumalaga. “Ja mis on selles “kristlikku”?”, küsib Friedländer. Kõige usutavamaks lüliks selle hereesia päritolu seisukohast on Aleksandria koolkond. Tõepoolest, kainiitide sekt oli hästi tuntud juba Philonile. Friedländer tsiteerib selles seoses Philoni teost *Kaini järeltulijatest ja pagendusest* 52–53. Selles tekstis on “Kain” hereesia sümbol ning tema esindatud hereesia eripärad lubavad üksnes järeldada, et Philon väitleb siin mingi filosoofitseva sekti vastu, mida ei iseloomusta ainult tõega vastuolus olevate müütide loomine, vaid ka jäme antinomism. Philon kõneleb nende hereetikute vastu täpselt samamoodi nagu Eirenaios³² gnostikute vastu (*Haer.* 2.30.1–2). Ei saa olla kahtlust, et hereetikud, kellega võitles Philon, on eelkäijajaks kristlikele gnostikutele, kellega hiljem võitlesid kirikuisad (19–23).

Setiaanid (Epiphanius, *Haer.* 39; Ps.-Tertullianus, *Haer.* 2.7; Filastrius 3) jagasid ofiitide ja kainiitide eksimusi, õpetades, et maailma on loonud inglid ja mitte kõrgeim Jumal. Setiaanide järgi laskus *dynamis* ülevalt alla ja sisenes Setti pärast Aabeli surma ning paljud pidasid Setti messiaks (24).

Ofiidid, kainiidid ja setiaanid — nad kõik pärinesid juudi diasporaast. Nende liikmed olid värvatud juudi radikaalide hulgast, kes on meile tuntud Philoni kaudu, ning filosoofiliselt meeletatud proselüütide³³ hulgast, kes olid liitunud sünagoogidega. Tõepoolest — Filastrius³⁴ loetleb ofiite, kainiite ja setiaane sektide hulgas, mis õitsesid judaismis “enne Jeesuse tulekut” (26).³⁵ Tõ-

³²Kirikuisade hulka kuuluv Lyoni piiskop, kes kirjutas 2. sajandi viimastel kümnenditel gnostikute vastu suunatud teose *Adversus haereses*.

³³Juudiusku pöördunud paganad.

³⁴Brescia (Põhja-Itaalias) piiskop, srn 397 pKr.

³⁵Vrd Friedländer 1882–1883, 5: 2. Friedländer ei viita kummaski kohas allikale ja seda fraasi ei leidu Filastriuse tänapäevastes väljaan-

siasja põhjal, et nende sektide peamised õpetused pärinevad pigem Vanast kui Uuest Testamendist, on ilmselge, et need sektid ei saanud pärineda kristluse seest. Nad nägid jumalikku väge asuvat sellistes Vana Testamendi kujudes nagu madu, Kain ja teised niisugused piiblitegelased, kes ei olnud seotud seadusega. Need Vana Testamendi tegelased jäid püsima isegi pärast seda, kui gnostikud puutusid kokku kristlusega. Lühidalt — nad pärinevad Aleksandria judaismi õhustikust, milles öitses seaduse al-legooriline seletamine ning arenes ka antinomism (25–27).

Järgmisena tuleb Friedländer melkisedeklaste juurde. See rühmitus pidas Melkisedekit “Suureks Väeks” (Epiphanius, *Haer.* 55; Ps.-Tertullianus, *Haer.* 8.3; Theodoretos, *Haer.* 2.6; Augustinus, *Haer.* 34; Filastrius 52), kõrgemaks kui messias, “Jumala pojaks”, kes hõivas koha taevaste inglite keskel. Selline usk ei saanud pärineda kristlusest. Melkisedeki kuju on loomulikult tuletatud Vanast Testamendist ja muutus antinomistlike Aleksandria juutide jaoks võimsaks seadusevaba usundi sümboliks. Kui melkisedeklased puutusid kokku kristlusega, lülitasid nad Jeesuse oma süsteemi, ent tema positsioon oli *madalam* kui Melkisedekil. Nii nagu Jeesus on inimeste eestkostja, on Melkisedek inglite eestkostja (Ps.-Tertullianus, *Haer.* 8.3) (28–30; vrd Friedländer 1882–1883, 5: 1–6).

Melkisedekluse Aleksandria päritolu kinnitab samuti Philoni enda viide, kelle jaoks Melkisedek ei ole üksnes taevane olend, vaid ta on samastatud Logosega³⁶ (*Leg. All.* 3.79–82). Sellest

netes. Selle teose kriitiline aparaat *Corpus Christianorum*’is (Eusebii... 1957) annab informatsiooni, et Sichardi 1528. aasta väljaandes oli lõigus 1.1, vahetult enne ofiite, kainiite, setiaane jt käsitlevat lõiku toodud ära pealkiri: *catalogus eorum qui ante adventum Christi haereseos arguuntur. Aut.*

³⁶Kr k ‘sõna, lause, arutus, seletus jm’. Oluline mõiste Kreeka filosoofias. Stoas käsitleti *logos*’t maailmale immanentselt omase, kõike juhtiva mõistusliku printsiibina, mida samastati jumalusega. Aleksandria Philoni filosoofias on *logos* jumalik hüpostaas, mis toimib loomise ja ilmutuse vahendajana. Philon kasutab temast rääkides mõisteid “teine jumal” ja “Jumala poeg”. Johannese evangeeliumis (Jh 1:1 jj) samastatakse *logos* preeksistentse Kristusega. Selle idee võtsid omaks 2. sajandi

hoolimata rõhutab Philon oma versioonis Melkisedeki müsteeriumist, et ei ole teist jumalat ülima Jumala kõrval ja et Tema on ainus (*Leg. All.* 3.82). Jumalikust kogudusest välja arvatud “ammonlaste” ja “moabiitide”³⁷ mainimine näitab samuti, et poleemika antud lõigus (*Leg. All.* 3.81) on suunatud just antinomistlike hereetikute vastu (30–33).

Friedländer jätkab kirjakohale Hb 7:1–3 viidates väitega, et “Kirja heebrealastele” Aleksandria autor ilmselt tundis Melkisedeki müsteeriumi ja esitas oma endistele usukaaslastele tõepoolest modifitseeritud melkisedeklust, püüdes neile tõestada, et Jeesus on tõesti kõrgem Melkisedekist. Hb 7:3 on Melkisedeki müsteerium kätketud fraasi ἁφωμοιωμένος δὲ τῷ υἱῷ τοῦ θεοῦ (33–35; vrd Friedländer 1882–1883, 5: 193–197).

Friedländer eristab melkisedekklasi ofitidest ja kainiitidest, leides, et esimesed ei olnud oma antinomismis nii agressiivsed kui viimased. Ta oletab koguni, et melkisedeklus on just see eelkristliku gnostitsismi vorm, mis iseloomustab kõige paremini *kristliku* gnostitsismi lähtepunkti (35–38; vrd Friedländer 1882–1883, 5: 8).

Eelkristliku juudi gnostitsismi päritolu kohta võtab Friedländer oma seisukoha kokku öeldes, et see sai alguse “judaismi helleniseerumisega diasporaas”.³⁸ Gnostitsism toimis meediumina, mille kaudu judaism pidanuks saama maailmausundiks. Ta jäi ortodoksseks niikaua, kui järgiti seadust, nagu seda tegi Philon, ja muutus hereetiliseks, kui seaduse kirjatäht hüljati, nagu seda tegid “radikaalid”, kelle vastu Philon võitles (44–45).

kristlikud apoloogeetid, eriti Justinus Märter, kes lõi *logos*’e mõiste abil silla kristluse ja Kreeka filosoofia vahele. Ta väitis, et sama *logos*, mis oli tegev maailma loomisel kui Jumala loov sõna ja mis toimis hiljem ilmutuse vahendajana (inspireerides nii Iisraeli prohveteid kui Kreeka filosoofe), sai viimaks Kristuses inimeseks.

³⁷Teineteisele lähedased semiidi hõimud Palestiinas, kellel 5Ms 23:4 järgi oli keelatud liituda Iisraeli kogudusega.

³⁸[D]ass derselbe mit der Hellenisierung des Judenthums in der Diaspora seinen Anfang nahm, 44. Vrd A. von Harnacki kuulsa ütlusega, et gnostitsism olevat “kristluse akuutne helleniseerumine”. *Aut.*

Oma monograafia teises pooles arutleb Friedländer edasi gnoosise sisu ja selle leviku üle Palestiina juutide hulgas. Vani- ma gnoosise põhisisu moodustab kosmogooniline ja teosoofiline spekulatsioon. Vahendiks, mille abil saavutati vana usundi segu- nemine uuemate filosoofiliste ideedega, oli allegooria. See gnoo- sisele iseloomulik joon, mis on ilmne vanima teadaoleva gnosti- lise sekti, ofiitide juures, esineb samuti vanimate Mišna³⁹ õpet- laste õpetustes nimetuste all *ma'ase berešit* ('loomise lugu')⁴⁰ ja *ma'ase merkava* ('troonvankri lugu')⁴¹ (45–46).

Et kosmogoonilised ja teosoofilised spekulatsioonid olid Pa- lestiinas väga varakult teinud läbi hereetilise murrangu, näitab Friedländeri meelest järgnev lõik Mišnast, mida esimesel krist- likul sajandil tegutsenud rabi Johanan ben Zakkai⁴² nimetab mõt- tetarkade traditsiooniks (*j.Hag. 77a järgi*):

Intestiseadusi ei tohi seletada kolmele isikule ega *loomise lugu* (*ma'ase berešit*) kahe isiku ees ega *troonvankri* (*merkava*) teemat ühe isiku ees eraldi, kui ta ei ole mõttetark ja omaenda tunnetuse mõistja. Kes iganes mõtleb nendele neljale asjale, sellele oleks parem, kui ta ei oleks kunagi tulnud ilmale: Mis on üleval? Mis on all? Mis on taga? Mis on (sellele) vastupidi? Ja kes iganes pole arvestanud oma Looja auga, sellele oleks olnud parem, kui ta ei oleks tulnud ilmale.⁴³

³⁹Mišna on Talmudi vanem, heebreakeelne osa (pärineb 2. sajandi lõpust), mis sisaldab selgitusi Moosese seaduse eri sätete kohta.

⁴⁰Juudi müstika varasesse etappi (rabiinlikusse ajastusse) kuuluv esoteeriline õpetus maailma loomisest (kosmogooniast). Osa nn *mer- kava* müstikast.

⁴¹Ka *ma'ase merkava*. *Merkava* müstika osaks olnud *hehalot*- kirjanduse olulisim teos. *Merkava* müstika oli juudi müstika varasesse etappi kuuluv esoteeriline ja teosoofiline õpetus Jumala troonvankri ja laiemalt taevaste paleede (*hehalot*) kohta.

⁴²1. sajandil tegutsenud juudi õpetlane. Oli oma aja üks olulisemaid ja mõjusamaid mõtlejaid rabi Akiva kõrval.

⁴³*Hag. 2.1* (Blackman 1963: 2.494). M. Joël (1880: 151 jj) oletab, et selle Mišna lõigu esimene osa on varasem kui teine osa ja et teine osa sõnastati 2. sajandi alguses, kui hereetiline gnoosis oli pead tõstmas. Friedländer vaidleb sellele vastu, ent on nõus Joëliga, et teine osa oli

Selles Mišna lõigus on selgelt kajastatud ja karmilt hukka mõistetud antinomistliku gnoosise vahetegemine kõrgeima Jumala ja madalama Looja vahel.⁴⁴ Kuid Friedländer oletab, et kriitikat sellise kõlvatu esoteerika aadressil võib leida juba teise eelkristliku sajandi teisel poolel Srk 3:21–24, kohas, mida Talmudis on hiljem osundatud antignostilises poleemikas (*Hag.* 11b).⁴⁵ Hereetiline gnoosis jõudis Palestiinasse hiljemalt 1. sajandi alguses. “Gnostilised” müstilised õpetused olid mõnedes ortodoksetes ringkondades sallitud ja neid toetati nii kaua, kui see teenis “Isa au, kes on taevastes” ja kuni säilitati Jumala ainulisus. See- ga tehti vahet “tõelise” gnoosise ja “vale” gnoosise vahel, mida hiljem iseloomustati kui ülbust Jumala suhtes (48–52).

Õige ja vale gnoosise eristamisele Palestiina juutide seas vastas ning sellele eelnes samasugune vahetegemine Aleksandria diasporaas. Philon teeb vahet õigel ja vael gnoosisel, väites, et õiget gnoosist iseloomustab Jumala järgimine ja seda kehastab õiglane Aabel (*Sacr.* 2), sellal kui vale gnoosist, mida kehastab Kain, iseloomustab kõigi asjade omistamine inimvaimule (*Sacr.* 2) ning enesearmastus, tõe hülgamine ja jumalatus (*Post.* 53) (52–53).

Friedländer oletab veel, et Palestiina esoteerilise spekulatsiooni sõltuvust Aleksandria judaismist võib näidata viitega Philonile, nii praktika seisukohast hoida kõrgem gnoosis asjassepühendatu- te päralt kui ka tolle gnoosise tõelise sisu seisukohast. Selles seos- ses on viidatud mitmele lõigule Philonilt (*Ebr.* 30–32; *Cher.* 42,

suunatud just hereetilise gnoosise vastu (46, märkus 3). Ta arvab, et hereetiline areng oli leidnud aset varem, kui arvas Joël. *Aut.*

⁴⁴Siin on tegu kirjakohaga, mis näitab, et judaismis tegeldi juba varakult esoteeriliste/müstiliste õpetustega, mida anti edasi vaid õpetajalt õpilastele väga väikeses ringis. Kaks võimalust — kas autor tahab öelda, et siin on juba vihje gnostikutele, kes selliseid ideid laiemalt levitasid, või siis seda, et need salaõpetused puudutavad siiski ainult ühte (ja ühtset) Jumalat, kelle olemuseni ei suuda inimene tungida, ning ta vastandab seda gnostikute õpetusele kõrgeimast Jumalast ja madalama- test loojatest.

⁴⁵Autor näeb siin poleemikat juudi “hereetikutega”, keda ta peab gnostikute eelkäijateks.

48; *Sacr.* 131–133, 59; *Cher.* 27 jj). Nendes Aleksandria spekulatsioonides peitub Palestiina *ma'ase berešit*⁴⁶ ja *ma'ase merkava* müsteeriumide allikas. Need spekulatsioonid, kui neid ei viljelnud just sellised vagad väärivad õpetlased nagu Philon või rabi Johanan ben Zakkai, võisid kergesti viia hereesiasse. Philon kirjeldab seda laadi hereesiat väga asjakohaselt, kui ta viitab “ennast armastavale ja jumalatule mõttele, mis peab end võrdseks Jumalaga” (*Leg. All.* 1.49) (53–58).

Friedländer väidab, et hereetiline gnostitsism oli oluline tegur Palestiinas juba Jeesuse ajal.⁴⁶ Kõige mõjukam hereetilise gnostitsismi liik oli ofiitlus, mis oli toodud Palestiinasse diasporaast. Talmudis kasutatakse gnostiliste hereetikute kohta sõna *minim* ja gnostilise hereesia kohta sõna *minut*⁴⁷. Need on terminid, mida ei saa võtta osutavana kristlastele ja kristlusele, nagu seda mõnikord on tehtud (59–69).

Üks konkreetne illustratsioon kirikuisade kirjeldatud ofiitide (kes tõlgendasid Vana Testamenti hereetiliselt ja needsid juutide Jumalat (Origenes, *Cels.* 6.27–29)) ja rabide vastustatud hereetikute vahelise seose — s.t identsuse — kohta on midraš⁴⁸ (*Gen. Rab.* 1.10), milles on öeldud, et maailm loodi *bêt*⁴⁹’iga (viitab Toora algustähele), mitte *’alef*’iga, kuna *bêt* seostub “õnnistusega” ja *’alef* “needusega”;⁴⁹ muidu leidvat hereetikud

⁴⁶Ta nimetab esimest sajandit “teogooniliste ja teosoofiliste uurin-gute tormi- ja tungiajastuks” (*Sturm- und Drangperiode der theogoni-schen und theosophischen Forschungen*) (60). *Aut.*

⁴⁷Termin, mida varane ehk rabiinlik judaism kasutas judaismi sees esinenud hereesia või hereetiliste vaadete kohta.

⁴⁸Midrašideks (heebrea verbist *daraš* ‘otsima, uurima, juurdlema’) nimetatakse heebrea Piibli seletavaid kommentaare.

⁴⁹Heebrea tähestik algab tähega *’alef* (א), millele järgneb täht *bêt* (ב). Heebrea piibel ehk Vana Testament algab heebrea keeles sõnaga *berešit*, mille esimeseks täheks on *bêt*. Rabiinlikus kirjanduses kerkib ikka ja jälle esile küsimus, miks ei alga pühakiri mitte tähestiku esimese, vaid teise tähega. Ühe seletuse kohaselt, mis ka siin ära on toodud, on see nii seetõttu, et tähega *bêt* algab ka sõna “õnnistus” (*beraha*), samas kui sõna “needus” (*arura*) algab *’alef*’iga ja loomise algust tuleks seostada pigem õnnistuse kui needusega.

õigustuse oma blasfeemilisele mõttele, et maailm loodi needmise keele abil (69).

Friedländer jätkab, andes detailseid seletusi Talmudi *aggada*'dele,⁵⁰ mis viitavad hereetikutele, väites, et need osutavad konkreetsetelt gnostikutele. Näiteks on lugu rabi Jonatani õpilasest, kes jooksis ära sektantide juurde Kapernauma⁵¹ (sellest jutustab *Eccl. Rab.* 1.8.4), selge viide antinomistlikele ofiitidele, kes praktiseerisid vabaarmastust. Sellise libertinismi, nagu seda praktiseerisid gnostilised hereetikud, hülgas rabi Jonatan hüüatusega "Kas see on juudi käitumisviis!?" (samas). Kristlikud kirikuisad on omistanud vabaarmastust ofiitliku gnostitsismi karpokratiaanlikule ja kainiitlikule harule (Eirenaios, *Haer.* 1.31.2; Epiphanius, *Haer.* 26.4, 27.2, 38.1–2; Clem. Alex., *Strom.* 3.2.5); ka Philoni poleemika antinomistidest allegoriseerijatega (*Migr.* 90; *Post.* 52–53) peegeldab sedasama praktikat nende gnostikute seas (70–79).

Edasist tõendusmaterjali ofiitlike gnostikute kohta Palestiinas pakub Friedländeri järgi Talmudi eeskiri, et *giljonim*'e⁵² ja "hereetikute raamatuid" ei tohi säästa tulest, vaid tuleb põletada kohapeal, koos neis leiduvate jumalanimedega (*azkarot*)⁵³ (*Šabb.* 116a; *Yal. Isa.* 57; *Num. Rab.* 9). Vastupidiselt mõnede talmudistide arvamusele ei saa *giljonim* viidata kristlikele "evangeeliumidele", mis loomulikult ei sisalda jumalanimesid. *Giljonim* on "tahvlikesed" ja see viitab erilisel "ofiitide diagrammile"⁵⁴,

⁵⁰Pl *aggadot*; aramea k 'lugu, pärimus' (heebreapäraselt *haggada*, *haggadot*). Rabiinliku kirjanduse osa, mis ei tegele religiooniseadusega (*halaha*). Need on tekstid, millesse on kätetud folkloor, ajaloolised anekdootid, praktilised nõuanded, manitsused jms.

⁵¹Asula Galileas, kus tegutses ka Jeesus.

⁵²Hbr k 'kirjarullid'. Mõiste, mida mõned 2. sajandil tegutsenud juudi õpetlased kasutasid evangeeliumide kohta. Tugineb sõnamängule kreeka keelse *evangelion*'i ja heebreakeelse *avon giljon*'i vahel. Viimane tähendab 'tühisust [mis on kirja pandud] kirjarullil'.

⁵³Koondnimetus Talmudis Jumala nimele kohta. Sõna tuleneb heebreakeelsest sõnajuurest *zkr*, mis tähendab 'meeles pidama'.

⁵⁴Gnostilisele ofiitide rühmitusele omistatud universumi mudel, mille graafiline kujutus on joonistatud kirikuisa Origenese poolt teoses

mida on kirjeldanud Kelsos ja Origenes (*Cels.* 6.24–38).⁵⁵ Suur viha hereetikute vastu, mis on esitatud Talmudis rabi Tarfoni ja rabi Išmaeli⁵⁶ seisukohtade kaudu, on täiesti mõistetav, kui näha, et hereetikud on ofiidid ja et heebreakeelne termin *giljon* osutab siin nende diagrammile, mis sisaldab jumalanimede hereetilist kasutamist ja nende oma hereetilisi spekulatsioone *ma'ase berešit*'i ja *ma'ase merkava* kohta. Selliseid hereetikuid on vihatud “täie vihaga” (Ps 139:22), sest nad on külvanud “viha Iisraeli ja tema Isa vahele taevastes” (*Šabb.* 116a). Rabide viha on võrreldav vaid nende kirikuisade vihaga, kes vaidlesid nendesamade hereetikute vastu (80–92).

Pärast edasist arutelu gnostikute üle, kellele on viidatud raabinlikus kirjanduses — kus on pööratud erilist tähelepanu peahereetikule Eliša ben Abujale (Aḥerile)⁵⁷ — ja mitmesuguste gnostiliste elementide üle Talmudi õpetustes, järeldab Friedländer, et “juudi aleksandrism” (*jüdische Alexandrinismus*) oli juur, millest võrsus Palestiina gnostitsism (93–116).

Selles osas, mis puudutab eetikat, jätkab Friedländer, viis Aleksandria judaismi kalduvus kõrgema gnoosise huvides liha suretada kas rangesse asketismi või libertinismi. Seda on eriliselt rõhutatud viitega gnostilisele “emaüsa hävitamise” mõistele (Eirenaios, *Haer.* 1.31.2, viidates kainiitidele). Et see mõiste on otseselt sõltuv “juudi aleksandrismist”, tõendab Philon, kes dis-

Contra Celsum esitatud andmete põhjal. Vt kujutist teoses: Kurt Rudolph, *Gnoosis*, lk 76.

⁵⁵Kelsos (Celsus), platonistlik filosoof, kelle kristluse vastu suunatud kriitikaga polemiseerib Origenes teoses *Contra Celsum*.

⁵⁶Rabi Tarfon (1.–2. saj.) pärines preestrite suguvõsast. Tema õpetused puudutasid peaaesjalikult religiooniseadust ning ta võttis valjult sõna nende juutide vastu, kes oma usust taganesid. Rabi Išmael ben Eliša (1.–2. saj.) pärines samuti preestrite suguvõsast ja tegeles religiooniseadusega, aga ka pühakirja tõlgendamisega, milleks ta võttis kasutusele 13 hermeneutilist reeglit, mida tuntakse rabi Išmaeli reeglite nime all. Oli tuntud oma lahkuse ja rahuarmastuse poolest.

⁵⁷1. sajandil tegutsenud juudi õpetlane, kelle vaated olid tema kaasaegsete silmis hereetilised, mistõttu hakati tema kohta rabiinlikes tekstides kasutama põlastavalt nime “Aḥer”, hbr k ‘teine’.

kuteerib ühes väga silmatorkavas lõigus (*Leg. All.* 3.151 jj) selle üle, kuidas peaks toimima ihuga, millega me oleme seotud. Nime-
tatud allegoorias väidab Philon 5Ms 23:12 jj mõjul, et hing peaks
tunnetuse huvides eirama liha ja lubama mõistusel toimida kui
labidake ning katta kinni kõik sündsusevastased kired. “See, kes
armastab naudinguid, on kõhu ori, ent täiuslik inimene uhab välja
terve kõhu” (ὁ δὲ τέλειος τὴν κοιλίαν ὅλην ἐκπλύνει, *Leg. All.*
3.159). Kui Philon tuletab Aleksandria judaismis levinud ihu ja
selle kirgede taunimisest range askeetliku tendentsi, tegid kai-
niidid vastupidise järelduse ja õpetasid, et ihulikku loomust saab
hävitada vaid liha kirgedes osaledes. Philon polemiseerib sellise
seltskonnaga oma märkustes eespool viidatud lõigu kohta, kasu-
tades selleks 1Ms 3:14 allegooriat (*Leg. All.* 3.160). Samasugu-
seid gnostikuid leidis ka Palestiinas.⁵⁸ Need, kellega Philon oma
ajal kokku puutus, olid kainiitide “isad ja vanaisad”, keda Eire-
naios hukka mõistis (116–119).

Friedländer räägib viimaks gnostikute ülbest predestinatsioo-
niusust ja tuletab ka selle “juudi aleksandrismist”. Gnostikud
nimetasid end “loomu poolest vaimseteks” (Eirenaios, *Haer.*
1.6.2) — idee, mis on tuletatud Aleksandria juutide vaatest, mi-
da näitlikustab Philon (*Leg. All.* 3.77), kui ta ütleb, et Jumal loob
oma armust inimeste hulgas nii häid loomusi — ilma põhjendusi
andmata — kui ka riknenud loomusi (120–122).

See näitab taas, et gnostitsismi põhiõpetused on võetud juudi alek-
sandrismist, kui need on ka oma erinevates muutustes võõraste
käsitustega segunenud ja seeläbi mõningaid ümberkujunemisi lä-
bi teinud (122).⁵⁹

⁵⁸Friedländer viitab siin (119) “Kapernauma elanikele” kui hereeti-
kutele, nagu neile viidatakse ka *Eccl. Rab.* 1.8.4, mille üle ta oli eel-
nevalt arutanud (76 jj); nende hulka asetab ta ka Eliša ben Abuja (108;
vrd *Eccl. Rab.* 7.26.3). *Aut.*

⁵⁹*Es zeigt sich hier wiederum, dass die Grundlehren des Gnosticismus dem jüdischen Alexandrinismus entnommen sind, wenn sie auch allerdings auf ihren verschiedenen Wanderungen sich mit fremden Anschauungen vermischten und dadurch mancherlei Umgestaltungen erfuhren.*

KOMMENTAARID FRIEDLÄNDERI ARGUMENTIDELE

Olen esitanud Friedländeri argumente nii täielikult, kui maht lubab, sest ma usun, et Friedländer väärib taas kuulamist. Ma ei ütle, et me peaksime kriitikata nõustuma kõigega, mis ta on gnostistsismi juudi päritolu teemal kirjutanud. Näiteks võime endiselt nõustuda E. Schüreri protestiga, mille ta esitas oma arvustuses Friedländeri raamatule (Schürer 1899), kus ta kritiseerib Friedländeri poolt omaks võetud kõikehõlmavat vaadet terminite *min* ja *minut* tähendusele. Näiteks on kindel, et mõnikord on rabiinlikus kirjanduses viidatud sama terminiga kristlastele, nagu Schürer õigusega väidab. Teiselt poolt satuvad hilisemad katsed tõlgendada kõiki nende terminite esinemisi viidetena juudikristlusele, nagu seda on teinud R. T. Herford (Herford 1903: eriti 97 jj), vastuollu faktidega. Palestiinas oli hereetilisi juudi gnostikuid ja nende kohta kasutati terminit *minim*.⁶⁰ Samuti võib olla, et Friedländeri *giljonim*'i tõlgendus (vt eespool) läheb kaugemale, kui tõendusmaterjal seda lubaks,⁶¹ kuigi midagi ofiitide diagrammi sarnast oli ilmselt Palestiina rabidele tuntud, nagu väitis M. Joël juba enne Friedländerit.⁶² Lühidalt — Talmudis ja midrašides leiduva hereesiavastase poleemika eripära teeb kristalselt selgeks, et Palestiinas oli juudi gnostikuid ja et hiljemalt alates 2. sajandi algusest, kui mitte varasemast ajast kujutasid nad endast teatud juudi ringkondade jaoks suurt ohtu (Weiss 1969; vrd eriti Weiss 1966).

Põhiküsimused, mis kerkivad esile Friedländeri teosest, on, nii nagu mina asja näen, järgmised: (1) Kas Aleksandria Philoni

⁶⁰Selle oli enne Friedländerit väga hästi selgeks teinud juba Graetz (1846: eriti 18 jj). Uuemad tööd on kinnitanud selle vaate õigsust. Vt nt Schoeps 1950; Weiss 1969: 548 jj. *Aut.*

⁶¹Nii väidab Schürer (1899: 169). Ta nõustub Friedländeriga siiski selles, et *giljonim* ei saa tähendada εὐαγγέλιον't. Herford (1903: 155) ütleb, et sõna *giljon* tähendab "raamatu kirjanemata lõiku, marginaali". Soncino tõlge kõnealusest lõigust traktaadis *Šabbat* 116a on: "tühjad kohad ja hereetikute raamatud". *Aut.*

⁶²Vt Joël 1880: 139 jj koos erilise viitega *Ḥagiga* 11b-le. Vrd samuti Friedländer 1898: 84, 112. *Aut.*

tekstidest pärit lõigud, mida kasutab Friedländer, tõendavad gnostiliste sektide olemasolu Philoni aja Aleksandrias? Kas neil lõikudel on kaalu, et neid nende sektidega seostada? Või, lähenedes küsimusele teisiti — kas Aleksandria juudi diasporaas oli tegelikult gnostilisi hereetikuid? (2) Kas gnostitsism pärines algselt *Aleksandria* judaismist?

Esimese punkti osas on Friedländerile vastu väidetud, et Philoni viited allegoriseerijatele, kes peavad seaduse järgimist teisejärguliseks (eriti *Migr.* 86–93), ei näita veel gnostitsismi olemasolu (Weiss 1969: 548; Simon 1967: 360; Schürer 1899). See on loomulikult õige. Kuigi “antinomism” ja pühakirja esoteeriline tõlgendus on gnostitsismi tundemärgid, on palju spetsiifilisemaid gnostitsismi aspekte, mis eristavad seda “antinomismi” ja pühakirja allegoriseerimise mittegnostilistest versioonidest.⁶³

Tõepoolest, Friedländer oleks saanud oma argumente oluliselt tugevdada, kui ta oleks viidanud ühele teisele Aleksandria antinomistide rühmale, kes nähtavasti ei hüljanud üksnes rituaalset seadust, vaid ei vaevunud endale “vastumeelsete” kirjakohtade kehtetuks kuulutamisel isegi allegooriat appi võtma. Sellisele “antinomistlike” juutide grupile viitab Philon selgelt teoses *Huulte tunnistusest* 2 jj, lõigus, millest Friedländer oli mööda vaadanud:

Need, kellel on kõrini oma esivanematelt päritud institutsioonidest ja kes on alati vaeva näinud seaduste kritiseerimisega ning nurisenud nende üle, kasutavad neid ja samalaadseid kohti (1Ms 11:1–9) oma jumalatuse õigustamiseks. Need jumalatud inimesed ütlevad: “Sa arvestad ikka veel käskude tõsidusega, just nagu need sisaldaksid tõe kaanonit ennast? Vaata, sinu niinimetatud pühad raamatud sisaldavad ka samasuguseid müüte nagu need, mis sulle teiste suust kuulduna naeruväärsena tunduvad. Tõesti, mis vaja-

⁶³Näiteks kasutas Paulus allegooriat ja hülgas seaduse (Gl 4:21–31 on näide mõlemast ühes ja samas kirjakohtas), kuid vaevalt võib teda nimetada gnostikuks. Meie eesmärki silmas pidades kasutan ma siin terminit “gnostitsism” gnoosise hereetilise versiooni tähenduses; vt definitsioone, mis on esitatud 1966. a Messina kongressi “lõppdokumendis” teoses Bianchi 1967: xxvi–xxix, ja minu märkusi selle raamatu (Pearson 1990a) sissejuhatuses. *Aut.*

dust on koguda arvukaid näiteid, mis on laiali kogu seaduses — mida me võiksime teha, kui meil oleks aega ja tahtmist kellelegi süüdistust esitada — kui meil piisab vaid meelde tuletada need näited, mis meil käepärast on?”

Tekst jätkub, esitades võrdlusi, mida irvhambad on ette võtnud, kõrvutades Paabeli torni lugu samasuguste müütidega Homerosel ja mütograafidel. Siin tuleb märkida, et Philon ei olnud teadlik mitte üksnes “allegoriseerivate” antinomistlike juutide olemasolust, vaid ka oma esivanemate traditsioonid täielikult hüljanud jumalatutest juutidest.

Otsustamata, kas inimesed, kellele selles lõigus on viidatud, on gnostikud, tahan ma sellest hoolimata öelda, et gnostilises kirjanduses on näiteid, kus Piibli teksti sõnasõnalist tähendust on võetud puhta kullana ja kus gnostiliste argumentide esitamisel pole peetud vajalikuks allegooria poole pöörduda. Küsimus on: kas Philon tundis juudi apostaatte,⁶⁴ keda võiks samuti pidada gnostikuteks?

Kui keegi leiaks Philonilt mõne selge näite kriitikast, mis oleks suunatud spetsiaalselt “gnostiliste” teologumeenide vastu, näiteks gnostilise õpetuse vastu madalamast demiurgist, siis oleks Friedländeri väide juudi gnostikute eksisteerimise kohta Aleksandrias muudetud sama hästi kui ümberlukkamatuks.

Ühes varases “ofiitlikus” gnostilises midrašis, mis on kätke- tud Nag Hammadi IX koodeksi 3. traktaati, mida ma olen käsitlenud põhjalikult mujal (vt Pearson 1990b), esineb järgmine lõik (47.14–48.7):

Kuid mis laadi on see Jumal? Kõigepealt keelas ta Aadamat pahatahtlikult söömast tunnetuse puust. Ja teiseks ta ütles: “Aadam, kus sa oled?” Jumalal puudub ettenägemine. Vastasel korral, kas ta ei oleks algusest peale teadnud? Hiljem ta ütles: “Visake ta sellest kohast välja, et ta ei sööks elupuust ega elaks igavesti!” Ta on kindlasti näidanud ennast pahatahtliku kadestajana [-φθονεῖν]. Ja mis laadi Jumal see on? Suur on nende pimedus, kes seda lugesid ega tundnud teda. Ja ta ütles: “Ma olen armukade Jumal. Ma toon

⁶⁴Apostaasia/apostaadid — usust taganemine / usust taganejad.

isade patud laste peale kuni kolmanda [ja] neljanda põlvkonnani.”⁶⁵

Selles lõigus keerleb demiurgi “kadeduse” (φθόνος)⁶⁶ gnostiline kinnitamine kolme piibliteksti ümber — 1Ms 2:17; 3:22 ja 2Ms 20:5.* Kas Philon tunneb neist mõne või kõigi nende Toora kirja-kohtade gnostilist tõlgendust?

Võib tõesti olla, et ta esitab sellisele 1Ms 3:22 tõlgendusele vastulause oma teoses *Küsimused ja vastused Genesis kohta* 1.55, kus ta ütleb selle koha kohta: “Jumalas ei ole kahtlust ega kadedust.”⁶⁷ Järgneb selle kirjakoha pikk seletus, milles ta näitab rahulolevalt, et selline idee tuleb välistada.⁶⁸

Kirjakoha 2Ms 20:5 gnostilisele tõlgendusele⁶⁹ võidakse vihjata ja ka gnostikutele osutada seal, kus Philon esimese käsu üle arutledes ütleb (*Dekaloogist* 63):

⁶⁵Siinset tõlget on uuendatud, et ta vastaks sellele, mis on avaldatud *Nag Hammadi Library*’s. Kopti teksti vt Pearson 1981: 162, 164. *Aut.*

⁶⁶Platon (*Timaios* 29E) on öelnud demiurgi kohta, et ta on hea ja et tal puudub mistahes φθόνος. Selle üldise avalduse demiurgi headuse kohta on teinud samuti Philon (*Op.* 21). Selles kohas ei saa näha midagi spetsiifiliselt antignostilist. *Aut.*

*“Ja Issand Jumal keelas inimest ja ütles: “Kõigist aia puudest sa võid küll süüa, aga hea ja kurja tundmise puust sa ei tohi süüa, sest päeval, mil sa sellest sööd, pead sa surma surema!”” (1Ms 2:16–17); “Ja Issand Jumal ütles: “Vaata, inimene on saanud nagu üheks meie hulgast, tundes head ja kurja. Aga nüüd, et ta oma kätt ei sirutaks ega võtaks ka elupuust ega sööks ega elaks igavesti!”” (1Ms 3:22); “Sa ei tohi neid kummardada ega neid teenida, sest mina, Issand, sinu Jumal, olen püha vihaga Jumal, kes vanemate süü nuhtleb laste kätte kolmanda ja neljanda põlvni neile, kes mind vihkavad” (2Ms 20:5). *Toim.*

⁶⁷Olen kasutanud LCL väljaannet koos Marcuse tõlkega armeenia keelest. Vrd selle koha kreekaakeelset fragmenti (Harris 1886: 15): οὔτε ἐνδυσμὸς οὔτε φθόνος περὶ θεόν. *Aut.*

⁶⁸Vrd Eirenaios, *Haer.* 3.23.6. Rabiinlike argumentide kohta gnostikute võitluse vastu kurja ja kiiva Jumalaga vt Marmorstein 1950: 24 jj. *Aut.*

⁶⁹Gnostilised tekstid viitavad sageli kirjakohtadele 2Ms 20:5 tõendina demiurgi kadeduse kohta; vt nt *ApJoh*, NHC II 13,8; BG 44, 14; Eirenaios, *Haer.* 1.29.4. *Aut.*

Mõned jällegi, võtnud hullusega suu täis, eksponeerivad avalikult oma sügavat jumalatust ja üritavad pilgata jumalust ning kui nad ihuvad oma kurja rääkivat keeleotsa, soovivad nad nõnda kurvas-tada vagasid, kes tunnevad korruga kirjeldamatut ja lohutamatu kurbuse sissetungi, mis kõrvu läbides kahjustab otsekui tulega ter-vet hinge.

Me võime seda võrrelda Philoni üldise väitega apostaatide kohta, mis on esitatud teoses *Erilistest seadustest* (1.54) taas aru-telu kontekstis Jumala ja tema käskude üle, ja kaaluda võimalust, et siin on silmas peetud gnostilisi apostaatte:

Ent kui mõned rahva liikmed [ta mõtleb Iisraeli rahvast vastanda-tuna paganatele] reedavad Ühele kohase au, peavad nad kandma ülimalt karistust. Nad on hüljanud oma kõige elulisema kohustuse, vagaduse ja religiooni teenimise; kõige heledama valguse asemel on nad valinud pimeduse ja sidunud kinni silmad meelel, millel on olnud võime selgelt näha.

See koht toob kohe meelde antignostilise avalduse Mišnas, mille-le eespool viidati: “ja kes iganes ei hooli oma Looja aust, sellele oleks olnud parem, kui ta poleks üldse ilmale tulnud”.

Friedländeri vastu on väidetud, et ta eemaldus tõendusmater-jalist, nähes spetsiifilisi gnostilisi sekte — ofiite, setiaane, kainii-te, melkisedeklassi — kajastumas Philoni teostes (vt eriti Schürer 1899; Simon 1967). Tõepoolest — Friedländeri arutelu tegeleb peamiselt “melkisedeklaste” ja “kainiitidega”, keda ta peab nagu “setiaanegi” “ofiitide” rühma harudeks. Ehk on kasulik vaadata pisut neid oletusi, et näha, kas tema väited peavad vastu kriitilise-le kontrollile.

Mis puutub “kainiite”, siis ma pakun, et Friedländer peab kirikuisade kirjelduste usaldusväärsust liiga endastmõistetavaks. Tõepoolest, paljud gnostilised tekstid, mis on alates Friedländeri päevist avaldatud, eriti Nag Hammadi raamatukogu, seavad kaht-luse alla klassifitseerimissüsteemid, mida kasutasid kiriku here-sioloogid.⁷⁰ Näiteks võib kahelda, kas kainiitideks kutsutud sekt on üldse eksisteerinud. Pigem arvaksin, et nimetus “kainiidid”

⁷⁰Vt selle kohta eriti F. Wisse kasulikke tähelepanekuid: Wisse 1971. *Aut.*

on tuletatud algselt ühe osa juudi kirjaseletajate kalduvusest näha Kaini kujus hereesia prototüüpi ja eellast. Lõpuks jõudis nimetus “kainiidid” kirikuisade mõtlemisse kui üks eraldi hereesia haru, misjärel mõeldi välja gnostiline sekt “kainiidid”, mis sai heresiooloogiliste kataloogide standardseks osaks. (Vt Pearson 1990c.)

Et “Kaini” oli tõlgendatud Palestiina kirjaseletajate hulgas hereesia prototüübina varasest ajast peale, võib illustreerida viitega Palestiina *targum*’idele,⁷¹ millele Friedländer ei viita. Äsja publitseeritud *Targum Neofiti*’s⁷² leiduva Kaini ja Aabeli loo (1Ms 4:8)* silmatorkavas *aggada*-laadses laienduses sisaldub järgmine lõik:

Kain ütles oma vennale Aabelile: “Tule, lähme väljale!” Ja kui nad mõlemad väljal olid, vastas Kain ja ütles Aabelile: “Ma tean, et maailma ei ole loonud armastus,⁷³ et seda ei valitseta kooskõlas heade tegude viljadega, et kohtuotsuses on olemas erapoolikus. Seepärast võeti su ohver sinult rõõmuga vastu.” Aabel vastas ja ütles Kainile: “Ma tean, et maailma on loonud armastus, et seda juhitakse kooskõlas heade tegude viljadega. Kuna minu teod olid paremad kui sinu teod, võeti mu ohver minult suure rõõmuga vastu, aga sinu ohvrit ei võetud sinult suure rõõmuga vastu.” Kain vastas ja ütles Aabelile: “Ei ole olemas kohut, ei ole olemas koh-

⁷¹ Aramea k ‘tõlge, tõlgendus’; Heebrea piibli või selle osade (eelkõige Toora ehk Viie Moosese raamatu) arameakeelne tõlge viimastel sajanditel eKr ja esimestel sajanditel pKr. *Targum*’e on mitmeid, kõige tuntumad neist on *Targum Onkelos* (3. saj.), Pseudo-Jonatani *targum*, Jonatan ben Uzzieli *targum*. *Targum*’id jagunevad nn ida-*targum*’ideks (tekkinud Babüloonia aladel) ja lääne-*targum*’ideks (tekkinud Palestiina aladel).

⁷² Mahukaim lääne-*targum*. Tekkeaeg teadmata. Esimesed säilinud käsikirjad on pärit 16. sajandi algusest.

*“Ja Kain ütles oma vennale Aabelile: “Lähme väljale!” Ja kui nad väljal olid, tungis Kain oma venna Aabeli kallale ja tappis tema.” *Toim*.

⁷³ Sama *aggada* leidub Pseudo-Jonatani *targum*’is [üks Toora arameakeelsetest tõlgetest, kandis algselt nime *Targum jerušalmi* ehk Jeruusalima *targum*, koostatud umbes 8. saj. paiku], kuid selles kohas on Kaini esimeseks avalduseks: “Ma tean, et maailma on loonud armastus.” Selle eitus on algupärane ja on jäetud tekstist välja, nagu seda nägi selgelt juba V. Aptowitzer (1922: 10), ning see on nüüdseks tõendatud paralleeli kaudu *Neofiti targum*’ist. *Aut*.

tunikku, ei ole olemas teist maailma, ei ole olemas tasu hea eest õigele ega karistust nurjatule.”⁷⁴

Kuigi “Kaini” selles lõigus on tõlgendatud “saduserliku” hereesia⁷⁵ esindajana,⁷⁶ lubavad väited, mis on pandud Kaini suhu, näha teda samuti “gnostilise” hereesia esindajana. Eriti võimaldab sellist tõlgendust esimene väide, et maailma ei ole loodud armastuses. Ent samuti leidub ka teistel väidetel seos gnostitsismiga, näiteks omistatuna Siimon Magosele⁷⁷ Pseudo-Kleemensi homiiliates⁷⁸ (2.22). Selles seoses on samuti kasulik panna tähele, et kinnitused, mis siin on seostatud “Kainiga”, on omistatud esihereetik Eliša ben Abujale (*j.Hag.* 2.1) ja vaevalt saab enam kahelda, et Eliša ben Abuja (Aḥer) oli gnostiline hereetik (vt iseäranis Stroumsa 1981).

⁷⁴Olen kasutanud S. Isenbergi ingliskeelset tõlget: Isenberg 1970: 437. Tema artikkel on hiilgav näide tekstikriitikast ja sisaldab mõningaid väga kasulikke tähelepanekuid koos arvestatava bibliograafiaga (ent kummalisel kombel puudub seal eelviidatud Aptowitzeri raamat). *Aut.*

⁷⁵Saduserid — juutide usulis-poliitiline rühmitus u 2. saj. eKr – 1. saj. pKr. Juudi ajaloolane Josephus Flavius (1. sajand pKr) kasutab nii saduseride kui variseride kohta mõistet ἁρεσις, millest on tuletatud “hereesia” kui “eksiõpetus” ehk ketserlus, s.t õigest õpetusest hõlbiv arusaam. Josephusel sel sõnal seda tähendust kindlasti ei ole, sest polnud ju mingit “juudi kirikut” või “juudi dogmaatikat”, mis oleks otsustanud või mille alusel oleks otsustatud, mis on hõlbinud. Sõna tuleb verbist ἁρῶ ‘valima’ ja tähendab toortõlkes ‘valik’, tähistades seega inimese valitud usulist või poliitilist arusaama. Mõistet ἁρεσις kasutatakse nii poliitiliste parteide kui filosoofiakoolkondade kohta.

⁷⁶Sel kombel tõlgendab teksti Isenberg. *Aut.*

⁷⁷Uues Testamendis (Ap 8) esinev Samaaria karismaatik, keda hilisem kristlik pärimus hakkas pidama gnostitsismi rajajaks. Tema kohta on ilmunud *Akadeemias* käesoleva tõlke autori artikkel “Kas Siimon Nõid oli gnostik?” (2006, nr 5, lk 1069–1110; nr 6, lk 1260–1287).

⁷⁸3. sajandist pärinev kreekakeelne juudikristliku päritoluga teos, mille autor esineb Rooma Klemensi nime all (1. saj., pärimuse järgi Rooma 4. piiskop). Jutustab apostel Peetruse tegudest ja ka tema kohutumisest Siimon Magosega.

Kui nüüd küsida, kas “Kain” funktsioneerib Philonil vähemalt mõnel juhul ka gnostilise hereesia tüübina, on tõendusmaterjal, mis ilmneb tekstide uurimisel, muljet avaldav.⁷⁹ Erinevalt Friedländerist ei postuleeri me seevastu erilise “kainiitide” seksti olemasolu Aleksandrias.

Kõigepealt leidub Philonil paralleel 1Ms 4:8 *aggada*-laadsele laiendusele, mida me kohtasime *targum*’ides, milles Kaini ja Aabeli vaheline teoloogiline argumentatsioon on seotud Philoni 1Ms 4:8 kohta esitatud tõlgendusega.⁸⁰ See lõik pärineb teosest *Halvem ründab paremat* 1–2, 32–48. Siin on kujutatud Kaini, kes püüab saavutada ülemvõimu Aabeli üle “veenva sofistika” abil (*Quod. Det.* 1). Sellal kui Aabel esindab “Jumalat armastavat usku”, esindab Kain “ennast armastavat” õpetust (*Quod. Det.* 32), õpetust, mis avaldab ennast elus ilma vooruseta (*Quod. Det.* 34; Friedländer 1898: 20). Seda teemat on korratud ja võimendatud ka kogu ülejäänud traktaadis.

Teoses *Kaini järeltulijatest ja eksiilist* (52–53), mida on tervikuna osundanud ja kommenteerinud Friedländer (1898: 21 jj), esindab Kain taas vaidlushimulisust ja usutavate, aga tõele vastandlike müütide leiutamist (πιθανὰς εὐρέσεις κατὰ τῆς ἀληθείας μυθοπλαστῶν), mille tulemuseks on jumalakartmatu elu, enese-armastus, ülbus, valeõpetus, teadmatustõelisest tarkusest, seadusetus ja nii edasi. Friedländeril on kindlasti õigus, kui ta on näinud siin vihjet Philoni gnostilistele vastastele, sest sinne argumenteerimisviis on sarnane heresioloogide omaga nende võitluses 2. sajandi ja hilisemate gnostikutega.

Teoses *Aabeli ja Kaini ohvritest* (2 jj, 71) esindab Kain “filosoofiat”, milles kõik asjad on omistatud inimvaimule, sellal kui Aabel esindab filosoofiat, mis allub Jumalale (vt Friedländer 1898: 20, 52; vrd samuti *Cher.* 57, 64–66 ja Friedländer 1898:

⁷⁹Nende tekstide esitus peab siin olema selektiivne, sest nende hulk on tervikuna liiga suur. Vt LCL väljaande väga kasulikku registrit 10. köites märksõna alt “Kain” (295 jj). *Aut.*

⁸⁰Aptowitzer (1922: 12) oletab, et Pseudo-Jonatani *targum*’is (ja nüüd ka *Targum Neofiti*’s) esinev *aggada* on välja kasvanud Philoni esitusest. *Aut.*

57). Kaini “filosoofiat” on nimetatud samuti “tobedaks arvamu-seks” (δόξα ἄτοπος, *Sacr.* 5), “rumaluseks” (ἄφροσύνη, *Quod. Det.* 178) ja “hulluseks” (ἁπόνοια, *Post.* 35). Ühes edasises kohas on “Kaini” peetud Protagorase⁸¹ kuulsa ütluse “Inimene on kõigi asjade mõõt” eelkäijaks — vaade, mida võiks teatud mõttes olla väga lihtne omistada gnostikutele. Lõpuks võib Philoni tõlgen-dust Kaini vabatahtlikust pakkuminekest Jumala palge eest (*Post.* 9–10) näha küllalt lihtsalt juudi hereesia paradigmana.

See ja teised kohad Philonil, mis on seotud Kainiga, aitavad Friedländeril toetada oma väidet hereetilise gnostitsismi olemas-olu kohta Aleksandrias 1. sajandi alguses (kui mitte varem).

Mõned märkused tuleks teha ka Friedländeri väite kohta, et “melkisedeklaste” gnostiline sekt oli Philonile tuntud ja et see pärines Aleksandriast. Friedländeri põhialliketeks selle väi-te jaoks olid Epiphanius⁸² (*Haer.* 55), Kiri heebrealastele ja Phi-lon (*Leg. All.* 3.79 jj). Oma põhiinformatsiooni melkisedeklaste sekti kohta ammutas Friedländer neljanda sajandi piiskopist he-resioloogilt. Kirjast heebrealastele, mida Friedländer peab (tõe-näoliselt õigesti) Aleksandrias tekkinuks, ja Philonilt ammutab ta oma informatsiooni juudi spekulatsioonide olemasolu kohta Mel-kisedeki kuju kohta eelkristlikus Aleksandria judaismis. Teda on õigusega kritiseeritud selle eest, et ta teeb varasemate tekstide põhjal järelduse väljakujunenud gnostilise sekti olemasolu koh-ta.⁸³

Nüüdseks on olemas mõned täiendavad dokumendid, mis olid Friedländerile tundmatud ja mis heidavad edasist valgust sellele küsimusele: üks fragmentaarne tekst Nag Hammadi koptikeelsest gnostilisest raamatukogust ja üks fragmentaarne tekst Qumranist.

⁸¹Kreeka filosoof, elas u 480–410 eKr. Esimene teadaolev ja ühtlasi peamine sofist. Tema tsiteeritud lause on subjektiivne ja relativistlik, sest eitab objektiivset tõde.

⁸²Kirikuisa, Salamise (Küpros) piiskop; elas umbes 315–403. Kirju-tas gnostikute vastu.

⁸³Simon 1967: 362 jj; kuid teiselt poolt vt ka Schmithals 1971: 300, kus melkisedeklaste eelkristliku sekti olemasolu võetakse tõendatuna. *Aut.*

Esimene neist on “melkisedeklik” teos (CG IX,1), milles Melkisedeki kuju on iseloomustatud kui taevast lunastajat ning ingelliku võitlejat kurjade arhontide* vastu (vt Pearson 1990d). Selles tekstis esineb ka Jeesus Kristus ja seal on väga huvitav antidoketistlik⁸⁴ lõik, kus rõhutatakse Jeesuse inimloomuse reaalsust. Ka Qumrani tekst (11Q Melch; vt eriti Woude 1965; Fitzmeyer 1967) esitab Melkisedekit kui taevast lunastajakuju⁸⁵; Qumrani ja Nag Hammadi tekstide vahel leiduvad mõned silmatorkavad paralleelid. Neis tekstides leiduv tõendusmaterjal ühes eespool esitatud andmetega laseb meil teha sellised esialgsed järeldused: 1) Sedavõrd, kui saab rääkida “melkisedeklaste” gnostilisest sektist, on tegemist ühe kristliku rühmaga, kelle spekulatsioonides mängis Jeesuse kuju olulist rolli; 2) Nende vaated Melkisedekile arenesid välja seda Vana Testamendi tegelast ümbritsenud juudi spekulatsioonidest ja traditsioonidest; 3) Sellised spekulatsioonid eksisteerisid niihästi Aleksandria diasporaas (Philon ja võibolla Heebrea kiri) kui ka Palestiinas, eriti esseenide seas; 4) Pole olemas konkreetset tõendusmaterjali eelkristliku juudi gnostilise “melkisedeklaste” sekti olemasolu kohta, kuigi seda ei saa kateooriliselt välistada.

Friedländeri peaväidet, et Aleksandrias eksisteeris eelkristlik juudi gnostitsism, on peetud pigem usutavaks. Kas me oleme ühtlasi avastanud gnostitsismi päritolu?

Tõendusmaterjal kinnitab endiselt, et gnostitsism ei ole oma päritolult mitte kristlik hereesia, vaid tegelikult juudi hereesia.⁸⁶ Friedländeri argumendid, mis viivad gnostitsismi päritolu tagasi

*Ka arhonid, kr k ἄρχοντες. Deemonlikud olendid gnostitsismis, kes alluvad kurjuse kehastusele ja valitsevad materiaalsel maailmal. *Toim.*

⁸⁴Doketism (kr k sõnast *dokeō* ‘näima, paistma’) on õpetus, mille järgi Jeesusel oli vaid näivalt materiaalne ihu, s.t ta oli vaid näivalt inimene. See gnostikute hulgas levinud õpetus mõisteti kujuneva enamuskiriku poolt eksiõpetusena hukka.

⁸⁵J. Carmignac (1970) ründab seda Melkisedeki kuju tõlgendust Qumrani fragmentides, kuid tema argumentatsioon ei ole veenev. *Aut.*

⁸⁶Vt erinevaid peatükke raamatus Pearson 1990a ning neis viidatud kirjandust. Peab ütlema, et G. Quispel oli üks esimesi nüüdisaegseid

helleniseerunud juutlusse, on tõepoolest väga tugevad ja neid toetavad igal aastal värskest avastatud või uuritud tekstid. Nag Ham-madi koptikeelne gnostiline raamatukogu pakub suurema osa sellest tõendusmaterjalist. Küsimus, kas gnostiline hereesia pärineb Aleksandria (vrd nt Ménard 1968: eriti 36 jj; Pokorný 1967) või Palestiina või Süüria⁸⁷ helleniseerunud juutide hulga, pole selle kõrval enam nii tähtis.

Oluline on iseloomustus “helleniseerunud”, sest gnostitsismi saab seletada vaid äärmiselt sünkretistliku õhustikuga. Loomulikult ei ole enam (kui üldse kunagi oli!) võimalik teha ranget vahet hellenistliku ja Palestiina juutluse vahel; helleniseerumine oli väga oluline tegur niihästi Palestiinas kui ka diasporaas (vt eriti Lieberman 1962; Hengel 1974). Näitena hellenistlikust ainesest gnostitsismis võib tuua ilmselgelt platonistlikud (või nagu mõned eelistavad öelda, keskplatonistlikud) elemendid gnostitsismi mütoloo-gias.⁸⁸ Aga see on element, mis võis õitseda niihästi Palestiinas, Süürias kui ka Aleksandrias. Sama võiks väita ka gnostitsismi teiste hellenistlike aspektide, näiteks selle eklektilise iseloomu põhjal.

Tavaliselt on peetud endastmõistetavaks, et gnostitsism ilmus eeskätt intellektuaalse liikumisena. Sageli on peetud õhustikuks, milles see kujunes, tarkusõpetuse ringkondi.⁸⁹ Selles seoses võib samuti viidata nii hellenistliku ja Rooma perioodi juudi tarkusõpetuslike ringkondade eklektitsismile kui ka skeptiliste vaadete võrsumisele. Ent gnostitsismi tõusu ei saa vaadelda üksnes vas-

teadlasi, kes väljendas seda seisukohta. Vt tema olulist artiklit: Quispel 1953. Vt samuti nt Kretschmar 1953. *Aut.*

⁸⁷Vrd nt Böhlig 1967; Schenke 1965; Rudolph 1971: 89 jj; ja eriti Rudolphi väga olulist artiklit: Rudolph 1967. Mina kaldun eelista-ma gnoosise tekkekohana Süüria-Palestiina keskkonda. Vt nt Pearson 1990b. *Aut.*

⁸⁸Arthur Darby Nock kasutas ühes pärast tema surma äratrükitud loengus seoses gnostitsismiga väljendit “Platonism run wild” (Nock 1964). Siin on väljendile viidatud Nock 1972: 949 järgi. Vt ka Pearson 1990e. *Aut.*

⁸⁹Vt nt Adam 1967. Juudi tarkusõpetuse ringkondade kohta vt eriti Rudolph 1967: 119–22; Lebram 1965. *Aut.*

tusena “traditsioonide” ja “ideede” sünkretistlikule konfliktile-segunemisele, vaid see on samuti vastus konkreetsetele ajaloolis-tele oludele, sotsiaalsetele ja poliitilistele tingimustele.⁹⁰ See on üks probleemi aspekt, millest Friedländer täiesti mööda vaatas, ent mis on minu meelest täiesti elementaarne niihästi gnostilise intentsionaalsuse kui ka gnoosise päritolu küsimuse tõelise mõist-mise jaoks.⁹¹

Judaism kui usund, mis võtab ajalugu tõsiselt ning millel on märgatav kalduvus messianismi poole, pakub samuti *ipso facto* konteksti, milles võis kriitilistest ajalootingimustest ajendatuna areneda kergesti mässumeelne hoiak (vt Pearson 1990b). Ei ole raske oletada, et muistne gnostitsism arenes suures osas pet-tunud või pigem muundunud messianismist.⁹² Nagu tõendavad G. Scholemi uurimused Šabbetai Tsevi⁹³ liikumise kohta, leidub juudi ajaloos paralleele sellele nähtusele.⁹⁴ Sellist muundunud messianismi muistsel perioodil on õigem pidada võrsunuks rah-

⁹⁰“Eksistentsiaalset” tõlgitsust on kõige paremini esitanud loomuli-kult Hans Jonas oma ephohiloovates teostes. K. Rudolph (1971: 119–124) viitab mõningastele katsetustele sotsioloogilise analüüsi vallas ja märgib, et religioonilugu ja sotsioloogia võiksid töötada tihedamalt üheskoos. Gnoosise uuema “sotsioloogilise” analüüsi kohta vt Kip-penberg 1970. *Aut.*

⁹¹Graetz aga teisalt oli sellest teadlik. Vt tema märkusi teoses Graetz 1846: 9 jj. *Aut.*

⁹²Vrd R. M. Granti teesiga, et gnostitsism kasvas välja pettunud apo-kalüptilistest lootustest pärast Jeruusalemma hävitamist (Grant 1966: eriti 27 jj). Tema seisukoht, et otsustav ajalooline sündmus, mis sünnitas gnostitsismi, oli Jeruusalemma häving, on kindlasti vale ja sellest on järgneval ajal eemaldatud, ent muus osas on tema teooria mõneti väärtuslik. *Aut.*

⁹³Šabbetai Tsevi (1626–1676), Osmanite impeeriumi aladel tegutse-nud kuulsaim juudi valemessias ja sabatiaanide liikumise rajaja.

⁹⁴Vt tema tähelepanuväärset esseed “Redemption Through Sin” teo-ses Scholem 1971: 78–141. Vt samuti tema märkusi muistse hereetilise gnostitsismi kohta: Scholem 1965: 9. Ta annab selles kontekstis samuti ettevaatlikult Friedländeri tööle kõrge hinnangu. Kirjas minule (28. jaa-nuarist 1973) ütles ta end uskuvat, et gnostiline mäss sai tõepoolest al-guse judaismist. *Aut.*

vuslikul kodumaal, see tähendab Palestiinas endas, kui diasporaas. Aga see on väga esialgne hinnang.

Kokkuvõtteks: kuigi Friedländeri argumentatsiooni paljud detailid on küsitavad, on tema põhiväide, et gnostitsism on eelkristlik nähtus, mis on arenenud juudi pinnasel, õigustatud.

Tõlkija tänab Anu Põldsamit tõlke läbivaatamise ning parandusettepanekute eest, samuti abi eest kommentaaride koostamisel.

Lühendid

11Q Melch = (ka 11Q13) Melkisedeki keerik (Qumrani koopast nr 11)

ApJoh = Johannese apokrüüf

Augustinus, *Haer.* = Augustinus, *Adversus haereses*

BG = Berliini Gnostiline Papiüürus

CG IX,1 = Nag Hammadi koodeks IX, 1. Melkisedek

Clem. Alex., *Strom.* = Aleksandria Clemens, *Stromata*

Eccl. Rab. = midraš *Ecclesiastes Rabba* (midraš Koguja kohta)

Eirenaios, *Haer.* = Eirenaios (Irenaeus) Lyonist, *Adversus haereses*

Epiphanius, *Haer.* = Salamise Epiphanius, *Haereses (Panarion)*

Eusebios, *Hist. Eccl.* = Kaisarea Eusebios, *Historia ecclesiae*

Eusebios, *Praep. Ev.* = Kaisarea Eusebios, *Praeparatio evangelica*

Filastrius = Filastrius, *Diversarum Hereseon Liber*

Gen. Rab. = midraš *Genesis Rabba* (midraš 1Ms kohta)

Ḥag. (Ḥagiga) = Babüloonia Talmudi traktaat *Ḥagiga*

Ḥag. (märkuses 43) = Mišna traktaat *Ḥagiga*

j.Ḥag = Jeruusalemma Talmudi traktaat *Ḥagiga*

Justinus Märter, *Dial.* = Justinus Märter, *Dialogus cum Tryphone*

LCL = *Loeb Classical Library*

NHC = Nag Hammadi koodeks

Num. Rab. = midraš *Numeri Rabba* (midraš 4Ms kohta)

Origenes, *Cels.* = Origenes, *Contra Celsum*

Philon, *Cher.* = Aleksandria Philon, *De cherubim*

Philon, *Ebr.* = Aleksandria Philon, *De ebrietate*

Philon, *Leg. All.* = Aleksandria Philon, *Legum allegoriae*

Philon, *Migr.* = Aleksandria Philon, *De migratione Abrahami*

- Philon, *Op.* = Aleksandria Philon, *De opificio mundi*
Philon, *Post.* = Aleksandria Philon, *De posteritate Caini*
Philon, *Quod. Det.* = Aleksandria Philon, *Quod deterius potiori insidari soleat*
Philon, *Sacr.* = Aleksandria Philon, *De sacrificiis Abelis et Caini*
Ps.-Tertullianus, *Haer.* = Pseudo-Tertullianus, *Adversus omnes haereses*
Šabb. (Šabbat) = Babüloonia Talmudi traktaat Šabbat
Tertullianus, *Haer.* = Tertullianus, *De praescriptione haereticorum*
Theodoretos, *Haer.* = Theodoretos, *Haereses*
Yal. Isa. = midrašikogumik *Yalqut Isaiah* (midraš Jesaja raamatu kohta)

Kirjandus

- Adams, Alfred 1967. Ist die Gnosis in aramäischen Weisheitsschulen entstanden? — U. Bianchi (ed.). *Le origini dello gnosticismo: Colloquio di Messina 13–18 aprile 1966. Testi e discussioni*. Leiden: Brill, p. 291–301
- Apptowitzer, Victor 1922. *Kain und Abel in der Agada*. Wien: R. Löwit
- Baur, Ferdinand Christian 1835. *Die christliche Gnosis oder die christliche Religionsphilosophie in ihrer geschichtlichen Entwicklung*. Tübingen: Osiander
- Bianchi, Ugo (ed.) 1967. *Le origini dello gnosticismo: Colloquio di Messina 13–18 aprile 1966. Testi e discussioni*. Leiden: Brill
- Blackman, Philip (ed.) 1963. *Mishnayot*. New York: Judaica Press
- Böhlig, Alexander 1967. Der jüdische Hintergrund in gnostischen Texten von Nag Hammadi. — U. Bianchi (ed.). *Le origini dello gnosticismo: Colloquio di Messina 13–18 aprile 1966. Testi e discussioni*. Leiden: Brill, p. 109–140
- Carmignac, Jean 1970. Le Document de Qumran sur Melkisédeq. — *Revue de Qumrân*, Vol. 7, No. 3, p. 343–378
- Eusebius Vercellensis *Episcopi quae supersunt*. 1957. (Series Latina, 9.) Turnholt: Brepols
- Fitzmeyer, Joseph A. 1967. Further Light on Melchizedek from Qumran Cave 11. — *Journal of Biblical Literature*, Vol. 86, No. 1, pp. 25–41

- Friedländer, Moritz 1882–1883. La secte de Melchisédec et l'épître aux Hébreux. — *Revue des études juives*, T. 5, p. 1–26, 188–198; T. 6, p. 187–199
- Friedländer, Moritz 1897. *Das Judentum in der vorchristlichen griechischen Welt*. Wien: M. Breitenstein
- Friedländer, Moritz 1898. *Der vorchristliche jüdische Gnosticismus*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht. [Uustrükk: Farnorough: Gregg International, 1972]
- Graetz, Heinrich 1846. *Gnosticismus und Judentum*. Krotoschin: B. L. Monasch & Sohn
- Grant, Robert M. 1966. *Gnosticism and Early Christianity*. New York: Harper & Row
- Harris, J. Rendel (ed.) 1886. *Fragments of Philo Judaeus*. Cambridge: University Press
- Hengel, Martin 1974. *Judaism and Hellenism*. Vol. I–II. Philadelphia: Fortress Press
- Herford, R. Travers 1903. *Christianity in Talmud and Midrash*. London: Williams & Norgate. [Uustrükk: Clifton, NJ: Reference Books, 1966]
- Isenberg, Sheldon 1970. An Anti-Sadducee Polemic in the Palestinian Targum Tradition. — *Harvard Theological Review*, Vol. 63, No. 3, pp. 433–444
- Jöel, Manuel 1880. *Blicke in die Religionsgeschichte zu Anfang des zweiten christlichen Jahrhunderts*. Bd. 1. Breslau: Schottländer
- Kippenberg, Hans G. 1970. Versuch einer soziologischen Verortung des antiken Gnostizismus. — *Numen*, Bd. 17, S. 211–231
- Kretschmar, Georg 1953. Zur religionsgeschichtlichen Einordnung der Gnosis. — *Evangelische Theologie*, Bd. 13, S. 354–361
- Lebra, Jürgen Christian 1965. Die Theologie der späten Chokma und häretisches Judentum. — *Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft*, Bd. 77, Heft 2, S. 202–211
- Lieberman, Saul 1962. *Hellenism in Jewish Palestine*. New York: Jewish Theological Seminary
- Marmorstein, Arthur 1950. The Background of the Haggadah. — *Arthur Marmorstein Memorial Volume*. London: Oxford University Press
- Matthews, Samuel W. 1973. This Changing Earth. — *National Geographic*, Vol. 143, pp. 1–37
- Ménard, Jacques-E. 1968. Les origines de la Gnose. — *Revue des Sciences Religieuses*, T. 43, p. 24–38

- N o c k, Arthur Darby 1964. Gnosticism. — *Harvard Theological Review*, Vol. 57, pp. 255–279. [Uustrükk: Nock 1972: 940–959]
- N o c k, Arthur Darby 1972. *Essays on Religion and the Ancient World*. Z. Stewart (ed.). Vol. II. Cambridge, MA: Harvard University Press
- P e a r s o n, Birger A. (ed.) 1981. *Nag Hammadi Codices IX and X*. (The Coptic Gnostic Library.) Leiden: E. J. Brill
- P e a r s o n, Birger A. 1990a. *Gnosticism, Judaism, and Egyptian Christianity*. Minneapolis: Fortress Press
- P e a r s o n, Birger A. 1990b. Jewish Haggadic Traditions in The Testimony of Truth from Nag Hammadi (CG IX,3). — Pearson 1990a: 39–51
- P e a r s o n, Birger A. 1990c. Cain and Cainities. — Pearson 1990a: 95–107
- P e a r s o n, Birger A. 1990d. Jewish Elements in Gnosticism and the Development of Gnostic Self-Definition. — Pearson 1990a: 124–136
- P e a r s o n, Birger A. 1990e. Gnosticism as Platonism. — Pearson 1990a: 148–164
- P o k o r n ý, Petr 1967. Der Ursprung der Gnosis. — *Kairos*, Bd. 9, S. 94–105
- Q u i s p e l, Gilles 1953 (*i. e.* 1954). Der gnostische Anthropos und die jüdische Tradition. — *Eranos Jahrbuch*, Bd. 22, S. 195–234
- R u d o l p h, Kurt 1967. Randerscheinungen des Judentums und das Problem der Entstehung des Gnostizismus. — *Kairos*, Bd. 9, S. 105–122
- R u d o l p h, Kurt 1969/1971. Gnosis und Gnostizismus, ein Forschungsbericht. — *Theologische Rundschau*, Bd. 34 (1969), S. 121–175, 181–231, 358–361; Bd. 36 (1971), S. 1–61, 89–124
- S c h e n k e, Hans-Martin 1965. Das Problem der Beziehung zwischen Judentum und Gnosis. — *Kairos*, Bd. 7, S. 124–133
- S c h m i t h a l s, Walter 1971. *Gnosticism in Corinth*. Nashville: Abingdon
- S c h o e p s, Hans-Joachim 1950. Simon Magus in der Haggada. — *Aus frühchristlicher Zeit*. Tübingen: J. C. B. Mohr, S. 239–254
- S c h o l e m, Gershom 1965. *Jewish Gnosticism, Merkabah Mysticism and Talmudic Tradition*. New York: Jewish Theological Seminary
- S c h o l e m, Gershom 1971. *The Messianic Idea in Judaism*. New York: Schocken

- Schürer, Emil 1899. Friedländer, M., Der vorchristliche jüdische Gnosticismus. — *Theologische Literaturzeitung*, Bd. 24, Nr. 6, S. 167–170
- Simon, Marcel 1967. *Éléments gnostiques chez Philon*. — U. Bianchi (ed.). *Le origini dello gnosticismo: Colloquio di Messina 13–18 aprile 1966. Testi e discussioni*. Leiden: Brill, p. 359–376
- Stroumsa, Guy G. 1981. Aher: A Gnostic. — *The Rediscovery of Gnosticism: Proceedings of the International Conference on Gnosticism at Yale, New Haven, Connecticut, March 28–31, 1978. Vol. 2: Sethian Gnosticism*. Ed. by B. Layton. (SHR XLI.) Leiden: E. J. Brill, pp. 808–818
- Weiss, Hans-Friedrich 1966. *Untersuchungen zur Kosmologie des hellenistischen und palästinischen Judentums*. Berlin: Akademie
- Weiss, Hans-Friedrich 1969. Einige Randbemerkungen zum Problem des Verhältnisses von “Judentum” und “Gnosis”. — *Orientalistische Literaturzeitung*, Bd. 64, S. 540–551
- Wilson, J. Tuzo (ed.) 1972. *Continents Adrift*. San Francisco: W. H. Freeman
- Wise, Frederik 1971. The Nag Hammadi Library and the Heresiologists. — *Vigiliae Christianae*, Vol. 25, No. 3, pp. 205–233
- Woudé, Adam S. van der 1965. Melchizedek als himmlische Erlösgestalt in den neugefundenen eschatologischen Midraschim aus Qumran Höhle XI. — *Oudtestamentische Studiën*, Bd. 14, S. 354–373

BIRGER ALBERT PEARSON (1934) on Ameerika religiooni loolane, õppis klassikalisi keeli Uppsala kolledžis New Jerseys ja teoloogiat Vaikse ookeani luterlikus seminaris Berkeleys Kalifornias, magistriraad kreeka keele alal Kalifornia Ülikoolist (Berkeley), doktoriraad Uue Testamendi ja varakristluse teemal Harvardi Ülikoolist. Praegu Kalifornia Ülikooli (Santa Barbara) religiooniuuringute emeriitprofessor. Ta on uurinud antiikset judaismi, varakristlust ja gnostitsismi. Oli üks Nag Hammadi raamatukogu algsetest tõlkijatest. Olulisemad teosed: *Gnosticism, Judaism, and Egyptian Christianity* (1990); *The Emergence of Christian Religion: Essays on Early Christianity* (1997); *Gnosticism and Christianity in Roman and Coptic Egypt* (2004) ja *Ancient Gnosticism: Traditions and Literature* (2007). *Tlk ja toim.*

KURI KEVAD

Toomas Kiho

metstindid hüüavad: siit siit metsast
pole võtta palkigi.
rohetindid huikavad: siin siin metsas
pole mitte pindugi.

suurnokktindid oma toimetustes
ja varakad ärevalt kädistavad:
pole sinikaelu sinikraesid,
keevitajad tänavu ei tulnud,

mustsõstrad laulavad põõsas,
pole puu- ja põõsakoristajaid!
kuulda on nägude kukkumist,
kuhu kevad tõi ninavistrikud.

rasva-, soo- ja vahkvihased siutsuvad,
saabumas on suured mured —
soomured ja mustad toonemured,
pole väljapääsukestki.

ARVUSTUS

VÕITLUS MÕISTUSE EEST

Hasso Krull. *Imelihtne tulevik: Manifeste ja mõtisklusi 1995–2009*. Toim. Leo Luks. (Vabamõtlejad, nr 1.) Tartu: Vabamõtteleja, 2020. 198 lk.

1.

Kriis ja kriitika käivad käsikäes.¹ Kriisiolukord koondab enese ümber kogukonna, kes peab ennekõike sõnastama probleemi: millega me üleüldse silmitsi seisame? Ja edasi: kuidas peaks olukorda suhtuma, mida peaks ette võtma, et hakata otsima võimalikku lahendust? Kriitika tähendab esmalt olukorra piiritlemist, selle tõsiduse hindamist, et oleks üleüldse võimalik mingisuguse (moraalse, poliitilise jne) otsuse langetamine.

Elame kriisiajastul. Liigume ühest kriisist teise niivõrd sujuvalt, et ei pane seda peadpöörivat ringlemist enam isegi tähele. Eluohulik dünaamika on saanud tavapäraseks. Kliimakriisist majanduskriisi, demograafilisest rändekriisi, moraalikriisist valitsuskriisi ja nõnda edasi — ja tagasi. Lakkamatu kriisiolukord tekitab pideva vajaduse muutuda, ühiskondlikku, majanduslikku, kultuurilist seisundit ümber hinnata, küsida: mida me teeme, kes me oleme, kuidas käitume? Isegi kroonviiruse leviku takistamiseks kehtestatud eriolukord, mil elu tundub täielikult seisma jäänud olevat, ähvardab meid juba järgmise majanduskriisiga. Paigalseiski tähendab õigupoolest kuristiku serval kõõlumist.

Ometi sisendatakse meile, et meil ei jää muud üle, kui tegeleda n-ö positiivse kujundusmõtlemisega: kuidas enese ja oma lähedaste elukorraldust parandada, kuidas edasi minna? Ainus vastuvõetav kriitika on moondunud “konstruktiivseks kriitikaks”, mille ainuõigusele on sõnades alla kirjutanud ka president Kaljulaid. Kriitika ainsaks, esmaülesandeks jääb niisiis otsida viise, kuidas teha paremini. Või, veelgi hullem — kuidas parendada. Viimane variant on äärmiselt kurjakuulutatav,

¹Vt kriisi ja kriitika seoste kohta Reinhart Kosellecki (1988, 2006) analüüsi.

kuna sunnib kriitikut nõustuma, et tegelikult on meil kõik hästi ning edaspidi saab ainult *veel paremaks minna*. Tuleb seega kritiseerida kritiseerimata, pakkudes välja lahendusi probleemidele, mida õigupoolest ei olegi olemas, sest kõik on ju hästi! Kuidas teha konstruktiivset kriitikat olukorras, kus poliitika näib olevat moondunud turunduseks, lobitööks? Ehk pakkuda välja, kuidas edukamalt turundada, küsimata, mida võiks ja peaks demokraatlik poliitika endast kujutama. . .

Elame seega veidral ajal, mil kriisid on kõikjal, valitsevad igas eluvallas, ent kriitika ühiskondlik funktsioon on peaaesjalikult taandunud “parendamisetepanekutele”. Kriitika ise on niisiis kriisis. Kriitika säärase ahendamisega on avalikkus ilma jäetud ühest demokraatliku elukorralduse alustingimusest — võimalusest ja õigusest sõnastada probleeme, mille suhtes tuleb mingisugune otsus vastu võtta.² Sellisel juhul, ilmajäetuna võimalusest probleeme sõnastada ja piiritleda, võib öelda, et tekib vaid avalikkuse vaesestunud kuju(tis). Jäävad vaid valitsetavad indiviidid, teineteisest eraldatud üksikisikud, kelle heaolu ja kaitsmise nimel võib küll valitsus tegutseda, kuid kellele endile ei anta sõna, milles see heaolu seisneda võiks. Ent koostegutsemine on demokraatliku elukorralduse alus, sest ideena “ei ole demokraatia alternatiiv teistele ühiselu printsiipidele”, vaid tegemist on “kogukondliku elu enese ideega” (Dewey 1946: 148). Koos kriitika ühiskondliku funktsiooni ahenemisega satub ohtu seesama elukorraldus ise. Kriitika kriis tähendab demokraatia kriisi.

2.

Nüüdseks peaks olema ilmne, et kriitika eesmärk ei ole millegi mahategemine, kellelegi ärapanemine, halvustamine, vaid ennekõike poliitilise, ühiskondliku, kultuurilise ja keskkondliku olukorra piiritlemine; olukorra kui probleemi sõnastamine, ning meie endi elulaadi kohta küsimuste esitamine. Michel Foucault’ (2011) sõnutsi tegutseb sääraselt mõistetud kriitika ajaloolise ontoloogia tasandil. Kriitika õõnestab sügavuti, sügavamalt, kui laseb aimata pinnapealne destruktiivse-konstruktiivse vastandus. Sedasi välja kaevatud tõed on alati kohutavad, nagu ütleks Nietzsche, kuna nad paljastavad meile meie endi olukorra sattumuslikkuse, lõplikkuse, õnnetuse jne. Tuleks küsida: miks asetavad võimukandjad sedavõrd tugeva rõhu kriitika konstruktiivsele funktsioonile; miks ei lasta otsida ja sõnastada probleeme, mis meie arusaama

²Vt nt kuidas ja milliste näidete varal John Dewey (1946, 1998) ja temale toetuv Xavier de Souza Briggs (2008) samalaadseid seisukohti käsitlevad.

ühiskondlikust olukorrast keerukamaks ja vähem lohutavaks muudaks? Miks sisendatakse meile, miks ähvardatakse ja hirmutatakse, et meid on haaranud järjekordne kriis, mille lahenduseks paistab alatasa olevat kuidagiviisi edasi tarbida? Samamoodi edasi elada, krediidi varal.

Hasso Krulli artiklikogu *Imelihtne tulevik*³ nimiessee (lk 67–71) nõuab just nimelt, et olgu tulevik pigem keeruline. See nõue — või täpsemini, üleskutse — sobib hästi iseloomustama Krulli enese ühiskonnakriitikat: tegemist on tihti katsega sõnastada, kuidas asjad toimivad, millised on sündmuste, protsesside piirid ja võimalikud tagajärjed, milline on (ja võiks olla) keel, milles me neist räägime. Lühidalt, Krull sõnastab probleeme ja keerustab objekte, millele tuleks tähelepanu pöörata. Teda võib seega määratleda Bruno Latouri (2020: 229) arusaamaga kriitikust: “Kriitik ei ole see, kes ümber lükkab, vaid see, kes kokku seab. Kriitik ei ole see, kes tõmbab vaiba naiivsete uskujate jalge alt, vaid see, kes pakub osalejatele areene, kus koguneda.” Põhirõhk on ses määratluses vormimisel — kuidas tuua avalikkusesse objekte, mis vajavad avalikkuse hoolt. Kriitik ei tegele mitte illusioonide purustamise ja tõsiasjade esiletõstmise, vaid hooleasjade piiritlemisega.

Säärane nihe arusaamas kriitikust on vajalik ennekõike kahel olulisel põhjusel. Esiteks, just nimelt kriiside halastamatu järjekindlus: meil ei ole enam seda ihaldatud ja kriitikanooli ootavat *status quo*’d, millele hoope jagada. Niipea kui nool teele lasta, on olukord juba eest ära nihkunud või on sel õnnestunud noole teravik enda kasuks pöörata. Kui võim omandab uusliberalismi iseloomustava kapitali voolavuse, ei saagi tavapärase kriitika, mis on suunatud muutuse tekitamisele ja selle vajaduse rõhutamisele, enam töötada. Kriitikult saab õigustatult küsida: mis on teie kõnelemise mõte, kui kõik on niikuinii muutumises ning juba iseenesest revolutsiooniline? Teiseks põhjuseks on, nagu Krull isegi Timothy Mortonile (2013) toetudes välja toob, “hüperobjektide” prominentsus meie ühis- ja keskkonnas:

Kuigi hüperobjekti ei saa tervikuna tajuda, pole temast võimalik ka distantseeruda, sest ta hakkab kõikjal külge, ilma tõeliselt kohal olemata. Hüperobjektid muudavad võimatuks iroonilise distantsi, mis on seni olnud kultuurikriitika eeldus, ja tühistavad üldse igasuguse metakeele: Lacani vormel “metakeelt pole olemas” on sellega saanud uue, endisest tugevama tähenduse (lk 77).

³ Ehkki raamatu tiitellehel on kirjas, et kogu sisaldab tekste aastaist 1995–2009, on tegemist trükiveaga: tekste leidub siin 2019. aastani. (Toimetaja ja väljaandja Leo Luks on teise trüki ilmumise puhuks lubanud vea ära parandada.)

Kliimasoojenemist ei huvita, kuidas temast rääkida; teda ei kõiguta teadmine, kas tegemist on inimese süül tekkinud olukorraga või mitte. Tavapärane arusaam inimese arusaamast ja keelest sõltumatuist objektidest pööratakse siin pea peale. Kui n-ö tavamõistus ütleks, et seda, mis meie keelekasutusest ja arusaamast ei sõltu, ei suuda me ka olulisel määral mõjutada, siis nüüd ilmneb, et see “loodus” lihtsalt ei võta meid enam kuulda: objektist, asjast, taustast on saanud tegutseja (vt ka Latour 2004, 2017, 2018).

Ei ole niisiis püsivat korda, mida muutuma sundida, ega ka fassaadi, millesse auke puurida ning mille tagant seejärel oleks võimalik avastada mingit sorti “tegelikkust”. Maailm on *kohale jõudnud*. Ei ole enam võimalik rääkida objektist selle peale tähendusi asetades, on tarvis rääkida maailmaga, keskkonnaga, elusolenditega — nendega koos ja nende nimel.

3.

Siin tuleb hästi ilmsiks, mida hõlmab endas Latouri väljapakutud kriitiku rolli ümberhindamine. Kui kriitik on see, kes pakub osalejatele areene, kus koguneda, tähendab see, et kriitikust peab saama poliitik. Ent meil on ju poliitikuid küllaga ning on ju ka teada, et ei poliitika ega poliitikud ole just seltskond, kellega üks tõsine ühiskonnakriitik end siduda sooviks? Kas tõesti tahame, et kriitikud võimule pääseksid ning muutuksid seeläbi samasuguseks nagu meid praegu valitsevad poliitikud? Ei. Poliitika sõna laiemas tähenduses viitab lihtsalt sellele tegevusele, mille kaudu korraldatakse ja korrastatakse ühiskondlikke suhteid ning struktureeritakse ruumi, milles ühiskondlikud tegutsejad saavad nimelt ilmuda tegutsejatena ehk osalistena ühiskondlikus tegevuses. Palju enamana kui valitsemine tähendab poliitika ses mõttes ühise tajutava ruumi (ümber)korrastamist (Rancière 2017). Öelda, et kriitikust peab saama poliitik, tähendab, et just tema peaks olema see, kes tutvustab avalikkusele uusi subjekte ja objekte, s.t kujundab ümber tajutavat ühistegelikkust, teisendab seda.

Siin kerkib nüüd esile järjekordne küsimus: miks peaks poliitiku rolli kriitikule usaldama? Vastama asudes võib kõigepealt küsida: mida/keda⁴ on meie võimulolevad poliitikud viimasel ajal meie ühisesaalsusse toonud, mida meile tutvustanud, mille olemisõiguse eest kõne-

⁴Sõnadel “mis” ja “kes” ei olegi ehk siinkohal nii oluline vahet teha, sest semiootilise subjektina tegutseb nt tselluloositehas edukamalt ühiskondliku toimijana kui mõni elusolendiliik.

lenud? Esmalt meenuvad nimelt tselluloositehas, Rail Baltic, õlitehas, üherahvuseline eesti rahvas, mis heidab endast kõik välis- ja võõrmõjud eemale. Poliitikud on ennekõike “olude sunnil” majandus- ja ärihuvide eestkõnelejad, turundajad, kes legitimeerivad oma tegevust, luues fiktsionaalse ühtsuse nimega “eesti rahvas”, mis võimaldab neil erahuvid ühishuvideks moondada. Milleks meile Rail Baltic? Eesti rahva jõukuse nimel! Poliitikute tegevusest jääb mulje, et just majandus on see ainus ja õige “eesti rahva” elukeskkond. Ja elu rikkuse indikaatoriks on majanduskasv. Või nagu Krull ütleb, majanduskasvaja.

See elukeskkond, mille eest poliitikud kõnelevad, on üpris vaene ja lõppkokkuvõttes ohtlik: “Turg on ühesuunaline ja inertne, ta ei jäta nõudlust rahuldamata üksnes sellepärast, et see võiks tekitada mingit kahju, mis majanduskasvu näitajates ei avaldu. Kui hävib miski, millesse pole investeeritud, siis see ei olegi häving. Mitte midagi pole ju kaotatud — vastupidi, arvutused näitavad kasvu!” (lk 136). Ja isegi otsestelt hävitav: “Praegu on selge, et kõik “suured investeeringud” Eestis on õigupoolest investeeringud kahjumisse, sest looduslikku kapitali ekspluateeritakse täiesti tasuta. Vesi, mets ja maavarad on lihtsalt olemas, nad muutuvad rahaliseks väärtuseks alles siis, kui vesi on reostatud, mets maha võetud ja maa tühjaks kaevandatud” (lk 70). Kapitali akumulatsioon tähendab elu vaesestumist.

Krull seisab radikaalselt teistsuguste huvide eest. Saates “Plekktrum” sedastab ta:

Valimistel peaksid kandideerima karud, põdrad, rebased, hundid, mändid, kased, haavad, kanarbik, kogu alusmets, putukad jne. See tähendab, et kui see pärimuslik ökoloogiline kooslus töötaks niimoodi, nagu ta töötama peaks, ja kui ta oleks kaitstud niimoodi, nagu see riik kui juriidiline subjekt teda kaitsma peaks, siis nende huvid oleksid esindatud. Ühesõnaga on vale, et me justkui ei saa esindada teiste olendite huve poliitikas.⁵

Ilmselt tekib nüüd nii mõnelgi silme ette pilt romantiliselt unistavast looduslapsest, kelle arusaam poliitikast on täiesti lahus reaalsusest — *Realpolitik*’ist. Ent kas on? Sest kelle eestkõnelejad on võimulolevad poliitikud? Õlitehas, Rail Baltic, tselluloositehas. . . Kas need subjektid on kuidagiviisi poliitiliselt “õigemad”? Ka nemad osalevad ju valimistel. Miks me arvame, et nende osalus meie ühistegelikkuses on õigustatum kui karudel ja putukatel? Ükski tehas ei oska rääkida, rääkima peab ikka tema eest, tema olemasolu peab õigustama, tema sünnil peab silma

⁵kultuur.err.ee/914417/hasso-krull-kas-riik-suudab-eesti-parimuslikku-okoloogilist-kooslust-kaitsa-eestlaste-endi-eest.

peal hoidma, tema toimimisel kätt pulsil. Tehas ei tee midagi omaette — meie teeme tema toimimise võimalikuks. Miks siis on tehas legitiimsem ühiskondlik subjekt kui karu? Loomulikult, oleme palju enam tehaste osakesed kui karudega kõnelejad. . . Oma osalemisega tehaste töös anname neile hinge, õpime selgeks nende keele ja muundame enastki tootlikeks masinaiks. Tehas on meie hingesugulane. Ei tasuks arvata, et kuna oleme jõudnud “postindustriaalsesse” ajastusse, kus tehas enam niivõrd kesket rolli ei etenda, oleme temast pääsenud. Mida muud tähendab isegi jõudehetkedel tootlikkuse taganõudmine kui seda, et me ise olemegi väikesed tehased? Tehas ei ole enam samavõrd hõlpsasti piiritletav, sest ta on kõikjale laiali valgunud: tehas meie südames. Seepärast ehk tunduvadki tehased poliitika loomuliku osana, samas kui kanarbik “lihtsalt on”.

4.

Krull on ennast nimetanud “võitlevaks animistiks”,⁶ mis ei tähendagi muud kui teiste elusolendite ning nende elukeskkonna eest kõnelemist. Animismi iseloomustab äratundmine, et “erinevate olendite sisemused on sarnased, s.t kõik loomad, taimed, vaimud jne on sisemiselt inimlikud; nii moodustub olendite vahel [---] universaalne kommunikatsioon, sest sisemiselt on kõik olendid inimesed, kuigi nad on rüütatud erinevatesse kehadesse, mis on justkui sisemust varjavad kestad” (lk 47; vt ka Descola 2013). Ükskõik kui kauged tunduvad teineteisest olevat inimene ja taim, nad suhtlevad omavahel selles mõttes, et inimene kasutab mõnd taime ravimiseks, ent kui inimene hakkab teda kuritarvitama, võib see taim hoopiski inimesele kätte maksta — mõnes olukorras, mõne seisundi puhul osutada mürgiseks. Elukeskkond on seega elus — inimesega suhtlev ja talle vastav — keskkond.

Säärast elusat keskkonda ei saa lihtsalt ära kasutada, ekspluateerida: tegemist ei ole ressursiga, vaid suhtluskaaslasega. Laenates Eduardo Viveiros de Castro (2004) väljendust: objektid on muutunud subjekti-deks. Poliitika seisukohalt on tegemist olulise nihkega, sest võimaldab ära tunda, et mitte ükski elusolend ega nende elukeskkond ei ole lihtsalt niisama olemas, n-ö taustaks inimese poliitikale. Esmalt, elusolenditel on ajalugu — ehkki kirjutamata —, s.t aja jooksul välja kujundatud seos elupaiga ning teiste olenditega. Teiseks, neid seoseid ja põiminguid teiste olenditega saab kirjeldada nimelt poliitilistes terminites: käib pidev

⁶Sama nimetust kasutab ta ka Valdur Mikita iseloomustamiseks (lk 105–113).

läbirääkimine, kuidas ja kus keegi elab, kes keda sööb, kes kelle selja-karvades elab ja nõnda edasi. Oleks imelik mõelda, et sääraseid kooslusi “lihtsalt on”, et nad ei vaja valmistamist ja hoolt.

Euroopa uusaja mõtlemisele on iseloomulik, et tegeldakse pidevalt enesest väljumise probleemiga: kuidas on võimalik maailma, tegelikkust, loodust “iseeneses” tajuda? Vastuseks on tihtipeale ja valdavalt, et ei olegi võimalik, mistõttu tulebki lõppeks piirduda vaid inimese enda teadmisaparatuuri ülesehituse uurimisega. Kui aga panna tähele, et igasugune teadmine on tegutsemine ning suhtlemine selles mõttes, et keegi/miski annab endast midagi teada, ei seisaks me ehk üldsegi sellise probleemi ees. Sest siis ei saaks enam miski olla kunagi “iseeneses”; tegelikkus sünnib suhtlejate “vahel”.

Animistlik vaade võimaldab mõista, et mitte ainult inimese, vaid üldse kogu tegelikkus on “tehtud”, valmistatud ja valmistamisel. See ei tähenda tingimata uskumist, et ka teised olendid on õigupoolest inimesed. Esmane on arusaam, et niivõrd kui me teisi olendeid nt söögina kasutame, teeme seda kahepoolse suhtluse teel — loomad on meile kätemaksuks ekspluateerimise eest nii mõnegi haiguse saatnud. Esmane on seega vastastikkus: teole vastab tegu.

Säärast arusaama ei väljenda Krull mitte ainult kriitilise esseisti, vaid ka luuletaja ja lastekirjanikuna: *Kurja kala kohvik** õpetab juba kahe- kuni viieaastastele, et kui teisi pidevalt hammustada, tehakse sinust endast lõpuks suppi. Krull on seega aru saanud, et ühistegelikkuse ümberkujundamisega tuleb tegeleda igas vanuserühmas ja laadis (näiteks ka Euroopa Kohtus sellise taastuvenergia direktiivi vastu võideldes, mis käsitleb taastuva ja süsinikuneutraalsena metsapuitu). Et oleks selge, et miski siin ilmas ei ole niisama olemas ega iseenesestmõistetav. Tegelikkus on pidevas tegemises; küsimus on selles, millised tegutsjad me temas osalejatena ära tunneme. See on poliitika küsimus: kelle/millele me hinge anname ning kes/mis meid hingestama asuvad.

5.

Kriitika on niisiis alati poliitiline. Ent kriitiku poliitika ei ole suunatud (pelgalt) ühele või teisele poliitilisele otsusele või valitsemistehnikale. Pigem on pilk suunatud poliitika vormile tervikuna. Küsimuse all on: kuidas, mis tingimustel ning kelle jaoks on poliitika tegemine või poliitiline tegutsemine üldse võimalik? Tänapäeva Euroopa ja ka Eesti

*Vt Kadri Tüüri arvustust sellele: Joona lähetamine. — *Akadeemia*, 2020, nr 3, lk 542–547. *Toim.*

poliitika tiirleb “rahva” ümber, saab sellest mõistest oma olemisõiguse. Eesti “rahvas” on aga määratletud “rahvuse” kaudu — sisemise ühtsuse ja ühetaolisuse alusel: rahvuskehand, organism. Tegemist on endiselt 19. sajandi romantilise mudeliga ennastmääravast autonoomsest inimirühmast, kellele on külge poogitud tubli annus hirmu võõra ees. Hirmu, mis toimib otsekui vaktsiinina kõikvõimalike ohtude ja probleemide vastu (vaesust ja töötust selgitab edukaimalt ikka võõrtööjõud).

Kuidas oleks võimalik, et see “rahvas” end “rahvuse” haardest välja murraks ja mõistusele tuleks? See ei ole niisama lihtne, kuna “[r]ahva mõistmisvõimet ei tohi üle hinnata, sest rahva põhiomadus on see, et ta saab kõigest aru alles liiga hilja — just seepärast toimib ka demokraatia ikka liibates ja longates. Ka võimumehed väljendavad õigupoolest “rahva tahet”, s.t tegelikult rahva tahtetust, nõutust ja kroonilist peataolekut” (lk 112). Krull on üritanud kõnelda “maarahvast” ja “pärimuslikust kooslusest”, viimane hõlmamas ka mitteinimesi, kes meie maal traditsiooniliselt on elanud. Tema jaoks on oluline anda “rahvale” uus, ökoloogiline tähendus (vt Krull 2020). See käik on oluline nimelt seetõttu, et “rahvast” ei saaks ära kasutada temale endale ning tema elukeskkonnale kahjuliku poliitika ajamisel. Krull on seega üritanud “rahva” ja “rahvuse” vahele tõmmata teistsugused jooned “rahva” (enese)äratundmiseks. Kuna rahvast ei saa üle hinnata ega tasu usaldada, tegeleb Krull tema mõistuse eest võitlemisega (lk 158).

Lõppkokkuvõttes on aga “rahvas” ise see, kes peab mõistuse pähe võtma, kellele peab kliimasoojendamise ning elurikkuse hävitamine pärale jõudma. Sest kriitik saab välja käia, areenile heita küll teistlaadised afektid, mille suunas koonduda, kuid uue rahvakehandi loomise ees peab kriitiku poliitika ilmselt peatuma. Ta on oma piirid leidnud. Ta saab poliitika vormi, selle legitiimsust ja subjekti suveräänsust kahtluse alla seada, ent kriitik ei ole lõppkokkuvõttes siiski poliitik tavatähenduses — võimukandja, kes loob ja juhib rahvast. Tema kogukond peab jääma “nimetuks”, “teostumatuks” (lk 188; vt ka Nancy 2006) — lõplikult piiritlemata kogukonnaks. Seades oma probleemiks poliitika vormi, ei saa kriitiline poliitika omandada kunagi lõplikku vormi — vastasel juhul oleks lihtsalt loodud uus kehand. Selles liikumises peitub nii kriitika poliitiline jõud kui jõuetus.

Me ei saa nõuda, et kriitik lahendusi pakuks — nagu nõuab konstruktiivse kriitika deemon —, saame vaid loota, et ta mõjutab kultuuri-ist enesekirjeldust. Edasi on kõik meie endi teha. Tuleb õppida, kuidas praktiseerida anarhismi, mittevalitsetavust, peataolekut:

Iga spontaanne vastastikuse abi akt on normaliseerivas ja võltsitavas ühiskonnas mässuline tegu. [---] Pole aga midagi lihtsamat kui paku-

da öömaja küllatunud sõbrale, laenata tuttavatele raamatuid või kopeerida neile programme. Osta oma toiduaineid turult, mitte poest (turu peale ihub süsteem mõistagi hammast). Tugevdada oma loomuliku kogukonna piires kõiki vastastikuse abi sidemeid: kui miski peaks ühiskonnas halvenema, on sellest alati ainult kasu, ja paranemise korral on sellest ainult kasu. Ära kuula poliitikuid, pankureid ja ajakirjanikke. Kuula oma ligimest, tema on su tegelik poliitika. Vastastikune abi on anarhia; anarhia ongi vastastikune abi (lk 18).

Ott Puumeister

Kirjandus

- B r i g g s, Xavier de Souza 2008. *Democracy as Problem Solving: Civic Capacity in Communities across the Globe*. Cambridge, MA & London: The MIT Press
- D e s c o l a, Philippe 2013. *Beyond Nature and Culture*. Tr. J. Lloyd. Chicago: The University of Chicago Press
- D e w e y, John 1946 [1927]. *The Public and Its Problems: An Essay in Political Inquiry*. Chicago: Gateway Books
- D e w e y, John 1998 [1937]. Democracy is Radical. — L. A. Hickman, T. M. Alexander (eds.). *The Essential Dewey, Volume 1: Pragmatism, Education, Democracy*. Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press, pp. 337–339
- F o u c a u l t, Michel 2011 [1984]. Mis on valgustus? — *Teadmine, võim, subjekt: Valik räägitust ja kirjutatust*. Tallinn: Varrak, lk 366–390
- K o s e l l e c k, Reinhart 1988 [1959]. *Critique and Crisis: Enlightenment and the Pathogenesis of Modern Society*. Cambridge, MA: The MIT Press
- K o s e l l e c k, Reinhart 2006. Crisis. — *Journal of the History of Ideas*, Vol. 67, No. 2, pp. 357–400
- K r u l l, Hasso 2020. Maa, rahvas ja riik. — *Postimees*, 21.02. <https://leht.postimees.ee/6905846/hasso-krull-maa-rahvas-ja-riik>
- L a t o u r, Bruno 2004. *Politics of Nature: How to Bring the Sciences into Democracy*. Tr. C. Porter. Cambridge, MA: Harvard University Press

- L a t o u r, Bruno 2017. *Facing Gaia: Eight Lectures on the New Climatic Regime*. Tr. C. Porter. Cambridge: Polity Press
- L a t o u r, Bruno 2018. *Down to Earth: Politics in the New Climatic Regime*. Tr. C. Porter. Cambridge: Polity Press
- L a t o u r, Bruno 2020. Miks on kriitikal toss väljas?: Tõsiasjadest hoo-
leasjadeni. Tlk Silver Rattasepp. — *Akadeemia*, nr 2, lk 203–236
- M o r t o n, Timothy 2013. *Hyperobjects: Philosophy and Ecology after
the End of the World*. Minneapolis: University of Minnesota Press
- N a n c y, Jean-Luc 2006 [1986]. *The Inoperative Community*. Minnea-
polis: University of Minnesota Press
- R a n c i è r e, Jacques 2017. *Esteetika kui poliitika: Valik esseid*. Tlk
Anti Saar. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia Kirjastus
- V i v e i r o s d e C a s t r o, Eduardo 2004. Exchanging Perspectives:
The Transformation of Objects into Subjects in Amerindian Ontolo-
gies. — *Common Knowledge*, Vol. 10, No. 3, pp. 463–484

OTT PUUMEISTER (1985) on lõpetanud 2011 Tartu Ülikooli semioo-
tika ja kulturoloogia erialal, magistrikraad sealsamas 2013, doktori-
kraad 2018. 2017–2019 TÜ semiootika osakonna nooremteadur, alates
2019 teadur; alates 2013 *Acta Semiotica Estica* toimetaja. *Akadeemias*
varem avaldanud arvustused “Michel Foucault” enesehool teadmise ja
võimu kontekstis” (2011, nr 6, lk 1179–1185) ja “Erandlikkuse eeti-
ka” (2018, nr 3, lk 543–555).

RAHVUSED AJA TÕMBTUULES

**Ernest Gellner. *Rahvused ja rahvuslus*. Tlk Anneli Andresson.
Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2019. 368 lk.**

Kaante vahele on jõudnud teos, mis ilmus eesti keeles järjejutuna esma-
kordselt siinsamas *Akadeemias* aastatel 1994–1995. Taastrüki üle peab
rõõmustama mitmel põhjusel. Raamat on teadagi raamat, ajakirjasabas
ilmunu langeb enamasti raamatust varem unustusse. Kaaluka lisaväär-
tuse annavad teosele ajakirjaversioonist puudunud sissejuhatus (John
Breuilly) ja järelsõna (George Schöpfung). Mõni teinegi kaalukas *Aka-
deemia* järjejutt on juba jõudnud kaante vahele, sellist saatust väärivat

kraami on ootel hulganisti, hoian pöialt, et pöörduvad tõeks kuulujutud *Akadeemia* raamatusarja sünnist. Teiseks paistab mulle, et meie praegune hetk on kõikvõimalikest rahvus(lus)ega seotud sündmustest, arutlustest ja vaidlustest tiine — alles peeti pikalt ja mürinaga rahvusriigi juubelit, samas muretsetakse pidevalt rahvusteaduste näjutamise pärast, vaidlused rahvuse olemuse üle vallutavad isegi päevalehtede veerge, rahvuskonservatiivsed poliitilised jõud segavad maailmapoliitikas kaarte jne. Tunded on mõistagi võimsad asjad ja rahvustunne nende seas, kuid ehk oleks sobilik tunnete mõistus appi kutsuda, rahulikult maha istuda ning püüda uurijate abil rahvuse olemust vaagida? Monograafia mõõtu teksti läbitöötamine on suurepärase rahustav tegevus.

Huvitav on tõdeda, et Gellneri raamat on mulle teadaolevalt siiani ainus eesti keelde tõlgitud rahvust analüüsiv kaasaegne akadeemiline monograafia (veel on ilmunud mõned raamatud varasemast ajast, Renanilt ja Tagorelt). Lisaks on tõlgitud artikleid, millest filosoofiliselt kaalukas osa on koondatud kogumikku *Rahvuslus ja patriotism* (2009); ülejäänust saaks ehk teise samalaadse kogumiku kokku. Kui pidada silmas, et rahvus oleks justkui meie ühiskonnas A ja O, siis pole seda materjali just palju, näiteks “Avatud Eesti raamatu” sarjas pole ilmunud midagi. Eesti enda uurijad on kahtlemata kirjutanud-avaldanud omajagu, diletandina ei püüagi ma siinkohal hakata isegi mitte valikbibliograafiat esile tõstma, aga julgen unistada mitmest tuumakast kogumikust, mis mööda ajakirju laiali olevaid tekste koondaks.

1. MIS ON RAHVUS?

On's rahvuse määramine ja mõistmine nii selge ja lihtne ülesanne, et sellele ei tasu palju aega kulutada? Sugugi mitte — vaadatagu kasvõi kõnealuse raamatu kriitilist sissejuhatust ja järelsõna või loetagu Eva Piirimäe seda mõistet filosoofiliselt eritlevaid artikleid (2007, 2009a, 2009b); kui kõik see tundub liig keeruka akademismina, siis vaadatagu, kuidas lahknevad vaidlusleeride rahvusmõisted ja -tunded hiljutises sotsiaalsete konstruktsioonide alases debatis (Raud 2019a). Akadeemilisel väljal on probleemi keerukust alati hoomatud, ent küllap on tõsi, et laiemalt pole isegi kõrgelt haritud publikut teoreetilised peensused kuigivõrd paelunud, esmatähtis on olnud rahvustunne ja seda toitvad rituaalid (vt Tamm 2018) — sedagi nähtust käsitleb muide Gellner oma raamatus. Küllap on siin oma osa ka moel: kui 1990. aastate algul pühit-

seti Eestis rahvusriigi taassünni triumfi ning kirjutati selle tuules palju,¹ siis vahepeal kandus raskuspunkt kujundlikult väljendudes *eurooplaseks saamisele*. Nüüd tundub olevat päevakorras taas *eestlaseks jäämine* ning julgen ennustada, et lähiaastatel näeme raamatulettidel veelgi üht-teist rahvusest kõnelevat.

Pisut utreerides võib öelda, et Eestis kütavad rahvuse üle vaieldes kirgi kolm omavahel seotud küsimust. *Esiteks* — kas rahvus on “päriselt olemas”, on inimeste rühmaidentiteedi paratamatu vorm, mis võis küll minevikus olla teadvustamata ja vajada äratamist? Või on rahvus sotsiaalne konstruktsioon, mille tekkimine nõuab spetsiifilisi tingimusi ja mis võib tingimuste muutudes ka kaduda? *Teiseks* — kas rahvuse ainuõige määratlemise punktiir on (etnilis-)kultuuriline kogukond või on ka ennast kodakondsuse baasil identifitseerivad kogukonnad (nt USAs, Prantsusmaal) samavõrd rahvused? Kultuurirahvuse pooldajate jaoks tähendab isegi oht, et kodanikurahvuslus nõuab nendelt sügavama demokratiseerimise nimel rahvuse mõiste ümbermõtestamist. Ja *kolmandaks* — milline on rahvuste tulevik poliitilisel kaardil? Kas praegune rahvuslik mitmekesisus säilib või leiab aset paratamatu kultuuriline ühtlustumine suuremateks ühikuteks? Kas rahvused võiksid edukalt säilida ka ilma praeguse suveräänsete rahvusriikide süsteemita? Ning vastupidi: kas isegi rahvusriikide olemasolu suudab pidurdada väikerahvaste kadumist?

Gellneri raamatus leidub vastuseid kõigile kolmele küsimusele. Kuina raamatu esmailumusest on möödas juba 36 aastat, on tekkinud piisav ajaline distants autori ennustuste hindamiseks. Võib öelda, et tõsi-meelsele rahvuslasele leidub raamatus nii meeldivaid kui ebameeldivaid aspekte. Ebameeldivalt võib kõlada see, et Gellneri järgi on rahvused vaieldamatult rahvuslike liikumiste poolt loodud sotsiaalsed konstruktsioonid. Rahvuslastele meeldiv külg seisneb aga asjaolus, et Gellneri rahvuskäsitlus piirdub Eestiski domineeriva kultuurirahvuslusega, kodanikurahvusluse juhtumid jäävad tema uurimistööst ja isegi mõistepiirist väljast välja (vt 7. ptk).

Olgu hoiatuseks öeldud, et Gellner ei tegele oma raamatus kuigi-võrd rahvuse mõiste eri tähendusvariatsioonide analüüsimisega; lugejal, kes seda tausta ei tunne, soovitan eelnevalt tutvuda juba viidatud Eva Piirimäe artiklitega. Gellner kirjutab vaatlusaluses teoses pigem sotsioloogi ja kultuuriloolasena kui filosoofina, tal on kindel veendumus rah-

¹Vt kasvõi Jaan Isotamme kirjandusülevaadet Gellneri tõlke esmatriiki eesõnast (Isotamm 1994: 2210). Samuti peeti rahvus(likkus)je teemal regulaarselt konverentse ja anti välja praeguseks vaat et unustuse hõlma vajunud kogumikke, nt *Kõnelusi rahvuskirjandusest*, *Rahvuslik kosmopolitism*.

vusluse rollist moodsa aja tuultes ning vaidleb ta peamiselt üksnes essentsialistliku rahvusideoloogiaga. Tasub tähelepanu pöörata tõigale, et kuigi raamat algab peatükiga "Määratlused" ning hiljem esineb peatükk "Mis on rahvus?", ei esita Gellner kusagil sellist rahvuse definitsiooni, millega ta rahul oleks. Nii grupi ühisel tahtel põhinev kui ka ühisel kultuuril põhinev definitsioon on Gellneri jaoks liiga avar (lk 168 jj) ning tohutu paradoksina tuuakse esile asjaolu, et rahvust saab defineerida üksnes rahvusluse ajastu terminites (lk 170). Seega võib öelda, et raamat on pigem rahvuslusest kui rahvusest, rahvus jääb seejuures hägusaks, ebapiisavalt piiritletuks. Seda ebamäärasust on pannud tähele teisedki uurijad, mainides, et selline hägusus võib isegi suurendada rahvusliku liikumise poliitilist edu (Elwert 1991: 73). Siiski saame selge orientiiri Gellneri rahvusluse definitsioonist: "Rahvuslus on eelkõige poliitiline printsiip, mille kohaselt poliitiline ja rahvuslik ühik peavad kokku langema" (lk 83). Ülejäänud teose pühendab autor seletustele, miks selline poliitiline printsiip kindlates ajaloolistes tingimustes pidi esile kerkima.

Üldjoontes asetub Gellneri rahvusteooria moderniseerumisteooria raamidesse; sissejuhatastest saame teada, et viimast on ta põhjalikumalt edasi arendanud teisel. Rahvusi loov murrang seisneb Gellneri järgi üleminekus agraarühiskonnalt industriaalühiskonnale. Agraarühiskonnas ei ole rahvusluse teke autori väitel võimalik, kuna valitseb suur kultuuriline diferentseeritus, mida haritud ülemkiht soosib ja taastoodab. Poliitilised ühikud varieeruvad tohutult kohalikest kogukondadest impeeriumideni ning kattuvad harva kultuuripiiridega (lk 102). Industriaalühiskonna tekkimise ja arenguga kaasnevad ulatuslikud muudatused viivad Gellneri järgi rahvusluse tekkimiseni. Gellner seab keskseks tunnuseks uut liiki tööjaotuse (lk 120): industriaalühiskond on sõltuvuses pidevast kasvust (eks kõla see loosung praegugi tuttavana?), see nõuab mobiilset, vajaduse korral kiiresti ümber õppivat ja suhtlemisvõimelist tööjõudu, mida saab pakkuda vaid laialdaselt ühtlustatud ja formaliseeritud haridussüsteem. Sellist haridussüsteemi suudab korraldada jällegi üksnes piisavalt suur, tsentraliseeritud ja haldussuutlik riik. See, mis põhjustab industrialiseerumise, jääb vaatlusaluse raamatu arutluspiiridest välja, mõnede kiirete märkuste põhjal näeme, et Gellner peab oluliseks reformatsiooni mõju ning ei nõustu marxistliku majandusliku determineerituse teooriaga.

2. TÄPSUSTUSI JA KRIITIKAT

Tuleb igati nõustuda Breuilly kriitikaga raamatu sissejuhatuses, et Gellneri käsituses riivavad silma ühesuunalised põhjuslikud seosed. Industrialiseerumine põhjustab rahvuslust; uuenenud tööjaotus (aga mitte valgustuslikud-humanistlikud ideaalid) põhjustab haridusbuumi jne. Sellest ahelast võib õhku välja lasta, kui nõustuda, et ühiskond on erinevate funktsioonide kogum ning ühelgi neist pole kausaalset esimest (lk 56). Nende reservatsioonide varal saame ometi Gellneri teosest usutava üldpildi olulistest ühiskondlikest muutustest ja ka rahvusliku ideoloogia sobivusest sinna. See pilt ei pea olema erandeid välis- ja range teooria, Breuillygi konstrueerib mitmeid vastunäiteid: kogukondlikud-etnilised mustrid ei ole tänini ka suurlinnades lõplikult kadunud; hariduse hädavajalikkus ilmneb lõplikult alles moodsas, post-industriaalses majanduses; leidub rahvuslikke liikumisi, mis ei jõua välja oma riigi nõudmiseni;² samuti leidub poliitiliselt edukaid rahvuslusi, mis ei käi ühte jalga industrialiseerimisega, vaid pööravad maa arengus tagasi jms (lk 44–54).³

Seni refereeritu ei anna Gellneri teooriast täit pilti. Kõige tihedamast 7. peatükist “Rahvusluse tüpoloogia” loeme, et kuigi kõik rahvuslused (või kriitika valguses: kaalukas enamik neist) tekivad industrialiseerimise kontekstis, ei vii industrialiseerimine mitte alati rahvusluse tekkeni. Poliitilise rahvusluse tekkimiseks (meenutagem, et Gellneri tähenduses on kõik rahvuslused poliitilised) on vaja võimu ja/või hariduse ebavõrdset jagunemist inimrühmade vahel, kuid lisaks ka vähemalt

²Seda mööndust tõsiselt võttes peaks järelutama, et Gellneri rahvuslusemääratlus on liiga kitsas. Uurijad on välja toonud, et algne, Herderist lähtunud kultuurirahvuslus pooldas regionalismi ja oli modernse riigi agressiivse poliitika vastu suunatud, mistõttu võib kultuurirahvuslust isegi poliitilisele vastandada (Piirimäe 2009b: 174). Siinkohal taandub vaidlus küsimusele, kuidas mõista poliitilisust — ka selle tasandi lahtikirjutamise puudumist heidetakse Gellnerile ette. Minule sümpatiseerib Ernesto Laclau lai käsitus poliitilisusest kui juba iga-le subjektile või rühmale omane kalduvus koondada tähendusi teatavateks ühtsusteks, vastandudes seejuures mingile *teisele*, vaenlasele (Laclau 2015). Gellneri rahvusluse tekkimise tüpoloogias (7. ptk) on säärane vastandumine rühmade vahel hädavajalikuks tingimuseks, seega kirjeldab see lähenemine selgelt poliitilist protsessi Laclau tähenduses.

³Eranditest suuremale vastuväitele pretendeerib Georg Elwert. Kui Gellner käsitab rahvuslust moderniseerimise mootorina, siis Elwerti süsteemiteoreetiliselt lähenemises on rahvused substruktuurid, mis aitavad lokaliseerida ja stabiliseerida juba enne rahvuste sündi tekkinud ülemaailmse turusüsteemi jäikust ja haavatavust (Elwert 1991: 2502 jj).

kahe erineva etnilise ja/või kultuurilise rühma olemasolu vaadeldaval territooriumil. Kui võim ja haridus jagunevad ebavõrdselt kultuuriliselt homogeenses ühiskonnas, siis võib tekkida küll revolutsiooniline situatsioon, ent mitte rahvuslust.

Rahvuslust on Gellneri tüpoloogia järgi kolme liiki: esiteks tekib see olukorras, kus ühel kultuurilisel rühmal on ligipääs nii võimule kui ka kõrgkultuurilisele haridusele ning teisel rühmal puudub ligipääs mõlemale. Sellisel juhul saab ilmajäetud rühm kujuneda rahvuseks äratajate toel, kujundades oma rahvakultuurist uue võistleva kultuuri — levinud eristuse järgi on see *ida rahvuslus*, mõistagi kuulub sellesse lahtirisse ka Eesti juhtum. Teine variant hõlmab juhtumeid, kus ühel grupil on võim ja teisel mitte, kuid mõlemad on ühtviisi kõrgelt haritud — näiteks Saksamaa ja Itaalia ühendamisega päädinud rahvuslus (*lääne rahvuslus*). Viimane variant on Gellneril diasporaa-rahvuslus (nt juudid), kus võimutu rühm on võimulolijatest kõrgemalt haritud või kvalifitseeritud, täites industrialismieelses ühiskonnas mõningaid spetsiifilisi funktsioone, mida ei saa liigse võimu koondumise kartuses usaldada kogukonna täieõiguslikele liikmetele (nt pangandus, täpsemalt lk 248–256). Kokkuvõtlikult võib öelda, et Gellneri käsitus hõlmab poliitilist kultuurirahvuslust.

Kuigi Gellner kirub mitmel pool mahlakalt rahvuste loomulikkude ürgolemist kaitsvaid rahvusideoloogiaid, näeme ometi, et tema — ega vaevalt keegi teinegi palju tümitatud sotsiaalkonstruktivistidest — ei väida, nagu võiksid rahvused tekkida tühjale kohale, suvalise tuju ajel. Lisaks rahvusi loovale sotsiaalmajanduslikule raamistikule on Gellneri teoorias olemas ka selged struktuursed ehituskivid, millest rahvusi tehakse: koos-kõrvuti elutsevad kultuurid, mis sageli olid etnilised. Kui rahvuse mõiste definitsiooni jätab Gellner teadlikult lahtiseks, siis etnost ta ei üritagi defineerida, vaid käsitab seda mõistet primitiivina.⁴ Samas ei eita Gellner sugugi inimeste grupikuuluvuse ürgsust ja uni-

⁴Vaadeldagem täpsustuseks kaht *Akadeemia* veergudelt pärinevat etnose definitsiooni. “Etnilised rühmad ehk etnosed on üleperekondlikud ja perekondi hõlmavad grupid, mis omistavad ise endale kollektiivse, teatud tingimustel ka eksklusiivse identiteedi. Sealjuures on need kuuluvust määratlevad kriteeriumid, mis fikseerivad välispiire, muutlikud” (Elwert 1991: 2370); “etnosena mõistan ma säärast inimpopulatsiooni, millel on nimi, ühise põlvnemise müüt, ühised ajaloolised mälestused, ühise kultuuri elemendid, seos konkreetse “kodumaaga” ja teatud hulk solidaarsust” (Smith 1996: 484). Rahvust eristavad mõlemad autorid etnosest Gellneriga sarnaselt ühise riigiaparaadi olemasolu kaudu. Elwert märgib samas tabavalt, et tema esitatud etnosedefinitsioon on rahvuse omast ulatuslikum.

versaalsust (lk 302). Jällegi võib kriitiliselt öelda, et Gellner ei kirjelda vaatlusaluses teoses oma üldisi arusaamu grupiidentiteedist, küll aga teeb seda säravalt järelsõnas George Schöpflin (lk 314 jj).

3. KEELENDITE PAABEL

Lubatagu mul siinkohal teha väike kõrvalepõige Gellneri teksti juurest Eestis asetleidvate arutluste manu, püüdes eritleda tavakeeles lootuse-tult segiläbi kasutatavaid mõisteid. Esiteks *rahvus*, mida eesti tavakeeles pruugitakse vaatamata liberaalsete intellektuaalide meelehärmile valdavalt etnokultuurilises, mitte kodakondsuslikus tähenduses: leidub mitteeestlastest Eesti kodanikke ning ka mittekodanikest eestlasi — kui viimased sooviksid kodakondsust, on ilmajäämine skandaalimaiguga, nagu hiljutiste Kaukaasia-eestlaste puhul näha oli. Juhtumid, kus naturaliseeritud Eesti kodanik või ka üldse Eestis juurdunud sisserändaja soovib saada täiesti eestlaseks, on pideva kõhkleva debati teemaks.

Miskipärast, küllap ka seetõttu, et *rahvus* pole ülipika ajalooga uudissõna, kasutatakse ka sõna *rahvas* paralleelselt rahvuse sünonüümina, nt kuulsas dokumendis “Manifest kõigile Eestimaa rahvastele”. Eesti kirjakeele seletussõnaraamatu järgi on muide rahva üheks tähendusvariandiks just *ethnos* (vt Ojamaa, Labi 2007: 2346–2348).

Rahva mõiste peamised ja kaalukamad tähendused on siiski teised. Demokraatliku mõttemalli kohaselt on rahvas kõrgema võimu kandja, suverään — nõnda sedastab ka Eesti põhiseadus ning see tähendusvarjund vastab kõige täpsemalt ingliskeelsele kireva ajalooga mõistele *nation*. Kuna *nation* tähistab tänapäevases keelepruugis samavõrd ka riiki, on see tekitanud peegeldustena eesti keeldegi mitmeid segadusi, kasvõi nimetuses Ühinenud Rahvaste Organisatsioon (mis on tegelikult siiski ainult riikide organisatsioon). Ka rahvus on inglise keeles *nation*, kuigi rahvuse kultuuriliste ja tundeliste aspektide tähistamiseks on kasutusele võetud neologism *nationality* (Piirimäe 2009a: 18) ning eesti keeleski on mitmeid sõnu, nt *rahvusraamatukogu*, *rahvusooper*, *rahvusvaheline*, mida oleks sisuliselt korrektne nimetada hoopiski riiklikeks (vt Ojamaa, Labi 2007; Viik 2014). Seda kõike võib muidugi pidada pelgalt keeleseaduseks, kuid Gellneri raamatu vaimus analüüsides võib hoopis öelda, et keel kõneleb, peegeldab täpselt neid seoseid, mida Gellner rõhutas: riik peab kokku langema rahvusega ja seejuures mitte lihtsalt rahvaga (igauhega), vaid rahvas tuleb omakorda piiritleda kultuurrahvusena. Kui miski nimetab ennast rahvus-X-ina, siis pretendeerib ta seejuures privileegile ja erikohtlemisele — eks ole ju kõik avalik-õiguslikud ülikoolid riigi rahakoti peal, kuid Tartu ülikool pole enam ammugi riiklik,

vaid *rahvusülikool* — asjaolu, et seal tahetakse praegu sageli teha pigem ingliskeelset üleilmset teadust, kurvastab rahvuslasi sügavalt.

Jõuame vaatluses *rahva* mõiste järgmise tähenduskihini: lihtsad inimesed vs. eliit või üliharitud, rahvalik vs. kõrgkultuurne jms. Ühelt poolt on see rahvas folkloristika uurimisobjektiks, kuid teisalt ka sügavalt poliitiline kategooria.⁵ Mitmete uurijate väitel tugineb viimasel ajal ilma tegev populistlik poliitika just nimelt konflikti rõhutamisele rahva ja võõrandunud eliidi vahel. Pean ülimalt täpseks Kristina Kallase (2019) hiljutist analüüsi populismi ja natsionalismi seostest, kuid Gellneri raamatu valguses tasub üle korrata, et ka rahvuslus, eriti just selle idarahvusluseks nimetatud tüüp rõhutab retooriliselt lihtrahva, eriti vanarahva pärimuse tähenduslikkust. Algselt on see seos paratamatu ja adekvaatne, sest industriaalne kõrgkultuur alles ehitatakse äratajate toel üles agraarsest rahvakultuurist (lk 239 jj). Aga see, et rahvusriigiks arenenud rahvuslus edendaks ja hoiaks lihtrahvalikku kultuuri, on Gellneri väitel üks rahvusluse suurtest enesepettustest (lk 283).⁶ Siinkohal võiks mõelda n-ö maaelu edendamisele Eestis, mille pärast ei väsita muretsemast. Kujutus vanarahvalikust kuldsest taluelust on rahvuslikule ideoloogiale iseloomulik müüt, mille kultiveerimine mõjutab otse praeguste inimeste elu. Vaadatagu nüüd, milline on asjade seis ning kuidas agraarset eluvormi elus hoida püüdvatel inimestel (ma ei pea siinkohal silmas ajastu majandusnõuetele vastavaid suurfarmereid) üldjoontes läheb?

Viimaks tähendab *rahvas* ka igaüht, rahvastikku, näiteks sõnades *rahvaloendus* või *rahvatervis*. Võib paista, et see tähendustasand on täiesti neutraalne, apoliitiline, ent nii see ei ole — rahvastiku uurimine on vajalik vahend üha efektiivsema riikliku poliitika ja halduse jaoks (mida Foucault ja tema järgijad nimetavad biopoliitikaks). Kahanev rahvastik on teatavasti üks peamisi ohte eesti rahvuse püsimisel, sest rahvuskehand väheneb; ka rahvastiku hulka kuulumine nõuab teatavat poliitilist sissearvamist (elamisluba), mille puududes saadetakse tabatud isik maalt välja jne.

⁵Näiteks Eesti Rahva Muuseum, mis eksponeerib rahvakultuuri esemeid, on ingliskeelses tõlkes Estonian National Museum, mitte sugugi etnoloogiamuuseum vms.

⁶Siinkohal sobiks viidata kasvõi Jaan Kaplinski kriitilistele analüüsidele selle kohta, kuidas saksapäraste laulude mood suretas välja regilaulu traditsiooni.

4. KOKKUVÕTTEKS

Gellner suudab oma raamatus minu hinnangul veenvalt näidata, et rahvusluse tekkimine on tihedalt seotud ühiskondade moderniseerumisega, kuigi põhjuslik seos pole tingimata nii ühesuunaline, nagu ta arvab. Samuti on selge, et rahvuslus loob rahvusi Gellnerile omases tähenduses, mida paraku raamatus rangelt ei defineerita: etnokultuurilisi rühmi, kelle eesmärgiks on rajada oma riik. Rahvuste sotsiaalse konstrueerituse tunnistamisega ei pea Gellneri järgi kaasnema rahvusliku identiteedi ründamine või alandamine, sest:

- 1) rahvuste konstrueerimisel on oma kindlad kompleksed ajaloolised põhjused, mida samas ei tohi tõlgendada mehaanilise determinismi vaimus (vt Elwert 1991: 2505),
- 2) rahvusi ei looda eimiskist, vaid neile eelnevast, sageli mitmekesisest etnilise grupikuuluvuse materjalist. Eestiski viljatult kulgevad vaidlused rahvuste päris-olemise või konstrueerituse üle (vt Espak 2019; Vaino 2019; Raud 2019b: 40–42) tuginevad eelkirjeldatud keelelisele segadusele, kus läbisegi räägitakse nii etnilisest grupiidentiteedist kui rahvusest mõnes kitsamas tähenduses. See segadus pole minu hinnangul ainuüksi küündimatuse või vähese süvenemise vili; rahvuse mõiste hägususel on sügavalt poliitiline iseloom, tegemist on erinevaid tähendusi koondava hegemoonilise tähistajaga Laclau mõttes (vt Laclau 2015: 188–200).

Grupiidentiteete saab üles ehitada mitut moodi ning mitmete tähenduskeskmete ümber, need võivad, kuid ei pea olema eksklusiivsed. On täiesti võimalik olla ühtaegu võrokene, eestlane, eurooplane ja maailmakodanik. On raske ette kujutada täiesti atomaarset, ilma ühegi grupiidentiteedita inimest, ent rahvustejärgne maailm on igati kujutletav. Ometi ei ennusta Gellner oma raamatus rahvustele kiiret kadumist. Küll aga ennustab ta maailma edasist homogeniseerumist ja väikeste kultuuride kadumist ajaloo näitelavalt. Seega seisab eesti keelt ja kultuuri armastavate inimeste ees jätkuvalt ülesanne kultuuri hoida ja arendada. Teen rahvuslastele ettepaneku panna see armastus proovile kahe müüdi dekonstrueerimise varal, kuigi ma ei väida, et täiesti ideoloogia- ja müüdivaba vaade oleks inimesele kättesaadav: (1) püüdkes armastada oma rahvust ilma kujutluseta, et see on inimese juurde kuuluv ürgolemus, mõelge rahvuse hoidmisest kui pidevast valikust, mis nõuab tööd ja ohvreid (vt Kalmo 2011). (2) Ei tasu unistada, et lõpeks väikese eesti rahvuskultuuri n-ö näljutamine, et riik ärkaks nõidusunest ja asuks tegutsema põhiseaduse preambuli vaimus. Eesti asja tuleb edaspidigi ajada vaesuse varjus. See väide nõuaks pikemat poliitiliste protsesside

loogika avamist, milleks selles kirjatöös enam paraku ruumi ei jää, jäägu öeldu esialgu provokatiivselt õhku hõljuma.

Leo Luks

Kirjandus

- E l w e r t, Georg 1991. Natsionalism ja etnilisus: Meie-rühmade moodustumisest. Tlk Mari Tarvas. — *Akadeemia*, nr 11, lk 2358–2382; nr 12, lk 2501–2514
- E s p a k, Peeter 2019. Rahvus on päriselt olemas. — R. Raud (koost.). *Tegelikkus ja sotsiaalsed konstruktsioonid*. Tallinn: Salv, lk 27–31
- I s o t a m m, Jaan 1994. Toimetaja eessõna [Gellner, “Rahvused ja rahvuslus”]. — *Akadeemia*, nr 11, lk 2209–2218
- K a l l a s, Kristina 2019. Populism ja natsionalism. — *Vikerkaar*, nr 12, lk 89–97
- K a l m o, Hent 2011. Eestlus kui bioloogiline imperatiiv. Mõttevahetus: Eesti eksistentsiaalsusest. — *Looming*, nr 11, lk 1584–1595
- L a c l a u, Ernesto 2015. *Antagonism, poliitika, hegemoonia: Valik es-seid*. Koost. J. Lipping. Tlk A. Kitus, H. Krull, J. Lipping, M. Mölder, P. Selg, T. Vallimäe. (Avatud Eesti raamat.) Tartu: EYS Veljesto Kirjastus
- O j a m a a, Triinu, Kanni L a b i 2007. Natsioon, natsionalism ja muusika: Eesti näide. — *Akadeemia*, nr 11, lk 2343–2369
- P i i r i m ä e, Eva 2007. Eesti rahvuslus euroopa kontekstis. — *Ajalooline Ajakiri*, nr 1 (119), lk 93–109
- P i i r i m ä e, Eva 2009a. Patriotism, rahvuslus, liberalism: Sissejuhat- tus. — *Rahvuslus ja patriotism: Valik kaasaegseid filosoofilisi võt- metekste*. Koost. E. Piirimäe. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 9–52
- P i i r i m ä e, Eva 2009b. Teoreetilisi perspektiive 19. sajandi eesti rah- vuslusele. — *Eesti Ajalooarhiivi Toimetised*, nr 16 (23), lk 167–190
- R a u d, Rein (koost.) 2019a. *Tegelikkus ja sotsiaalsed konstruktsioonid*. Tallinn: Salv
- R a u d, Rein 2019b. Sotsiaalsed konstruktsioonid ja poliitiline tegelik- kus. — R. Raud (koost.). *Tegelikkus ja sotsiaalsed konstruktsioonid*. Tallinn: Salv, lk 37–42

- S m i t h, Anthony D. 1996. Euroopa rahvus või rahvuste Euroopa. Tlk Tanel Mätlik. — *Akadeemia*, nr 3, lk 482–493
- T a m m, Marek 2018. Rahvuste tegemine. — *Keel ja Kirjandus*, nr 1–2, lk 15–29
- V a i n o, Maarja 2019. Maasikavahust tehtud rahvused? — R. Raud (koost.). *Tegelikkus ja sotsiaalsed konstruktsioonid*. Tallinn: Salv, lk 33–36
- V i i k, Tõnu 2014. Rahvusteadustest rahvusriigi rahvusülikoolis. — *Sirp*, 19.12

LEO LUKS (1976) on filosoof, Eesti Maaülikooli majandus- ja sotsiaal-instituudi dotsent ning Tartu Herbert Masingu kooli õpetaja. Lõpetanud 1999 Tartu Ülikooli filosoofia erialal, magistrikraad sealsamas 2002. Doktorikraad Tallinna Ülikooli Eesti humanitaarinstituudist 2010. *Akadeemias* varem avaldanud artiklid “Nihilismi “hea uus ilm”: Gianni Vattimo filosoofia kriitiline vaatlus” (2003, nr 7, lk 1464–1484), “Ilma kodutundeta me jääme kodutuks: Kodutuse kogemuse kultuurifetomenoloogilise analüüsi katse” (2013, nr 3, lk 402–427), “Kas kodutus on moodsa aja normaalseisund?” (2013, nr 6, lk 1111–1130), “Lahkarvamuste staatuse tõetus maailmas” (2014, nr 12, lk 2115–2130), “Meil ajajärne tanavas: Lisandusi analüüsile” (2015, nr 5, lk 847–860), “Nietzsche moraalikriitilise hoiakuga seotud tõlgendusprobleemid” (2016, nr 12, lk 2174–2198) ja “Sõber on Matjus, kuid veel suurem sõber — eimiski: Riieldes olemisajaloolise mõtlemisega” (2017, nr 12, lk 2170–2200); tõlkinud Gianni Vattimo tekstid “Vastu languse ontoloogiale” (koos Külli Kressaga; 2003, nr 7, lk 1445–1463) ja “Nihilism: Reaktiivne ja aktiivne” (2014, nr 10, lk 1796–1807) ning Friedrich Nietzsche “Fragmente nihilismist” (2004, nr 8, lk 1793–1832) ja “Fragmente võimu tahtest” (2014, nr 10, lk 1762–1795); avaldanud ka üksteist arvustust.

ABSTRACTS

REIN VESKI. Viruses and living organisms: Which evolution stage of the universe do they represent?

First, the article deals with the emergence of organic molecules and life in the universe as its temperature dropped. Generally saying, the decrease in temperature enabled the universe to shift from the physical development stage to the chemical, and with the formation of the solid phase, into the geological and biological development stages. As a result of biological development, the Earth was surrounded by biosphere filled with living organisms. The scanty list of organic compounds found in space or having arrived on the Earth with cosmic dust, meteorites, comets, rocks of the Moon can be explained only by one-sided reaction conditions — the absence of the liquid phase. Thus, the presence of water and favourable temperature and other conditions are the sole prerequisites for the emergence of life. The emergence of living organisms and viruses from abiogenic material outside a planet of the Earth type is highly improbable. As bacteria contain plasmids and viroids that support their vital functions, it is highly likely that they came into being with the first living organisms; viruses, however, perhaps with a certain shift. They are life-accompanying molecules that support both life and death.

When speaking about lifelessness, a careful distinction should be made between the lifeless that has never been alive (abiogenic, cosmic matter), the lifeless after the death of a living organism (dead matter), and the lifeless organisms (without life processes) that are temporarily in anabiosis. The latter means living organisms until they are capable to revive. Viruses and even smaller chemical compounds that have a strong effect on living organisms are not living beings because they are solid-phase formations that can replicate their molecules only by using the resources of a living cell. Who would like to give a roundabout definition of life

has an additional variant for it: we can recognise living organisms by their ability to provide copying service for virus molecules. The same can be said about all other molecules that the organism copies.

Popularisers of science write about 380 trillion viruses and 60 trillion of bacteria in the human organism versus six trillion human cells, and that we inhale 100,000,000 viruses per day. Some of them happen to be deadly. The author found a novel viewpoint about life and death on the Naked Science website: if all the cells suddenly disappeared from the planet, viruses would become futile bubbles filled with proteins and DNA, which would not be able to fulfil any biological functions. By that, it is implied that viruses, like viroids and plasmids, are essential, although their effect is not always to our liking. (Edit.)

JÜRI ENGELBRECHT, ROBERT KITT. **Thoughts on crises**

We know that nature is a complex system with many links, interactions and processes. In addition, the world is full of many man-made local and global networks which greatly influence our everyday life. The COVID-19 pandemic has crushed many networks, and we have to analyse the reasons and envisage the ways out of the mess. In this essay, first, the main principles of global social systems are analysed, stressing the importance of values as limiting and guiding properties of social systems. Then the next question arises: why may the systems collapse? The theory of complex systems is able to describe singularities, catastrophes, domino effects, cascades, etc., but the crucial question is how to estimate the risks. The analysis by the World Economic Forum has indicated several geopolitical and geo-economic uncertainties around the globe, but, in its last (2020) report, the infectious diseases were shown only as the last in the list of ten possible impacts. This crisis has opened the Pandora's box demonstrating how fragile the man-made networks are. The economic networks have been built up using the paradigms carved in stone tablets — growth is needed in all stages, profits are important, financial systems are balanced, etc. Unfor-

unately, a thumb rule known as the Seneca effect, was forgotten: the growth is slow, but the collapse is rapid. This is actually the wisdom of an ancient Roman philosopher. How to cope in the future is a real challenge for the humankind. This means changes from technology-driven society to socially oriented technology using the wide opportunities of the digital revolution. The encouraging side is that the knowledge about social systems where values are taken into account has already been elaborated, although not followed in political life. But a consequence from the Seneca effect tells us that we have to adjust to changes using the best knowledge available. To build up a value system acceptable all over the world is a concern for all of us like it was once stressed by John Donne. (Auth.)

TOOMAS HIIO. “We wish for eternity of the language and mind of this country”: Jaan Kross and the Estonian Students’ Society

In February 2020, the 100th anniversary of the Estonian poet and novelist Jaan Kross (1920–2007) was celebrated with several conferences, seminars and other events. At a seminar at the Estonian Literary Museum in Tartu, the author of this essay made a presentation on Jaan Kross’ membership in the Estonian Students’ Society (EÜS). The essay is based on the presentation. Jaan Kross joined EÜS — the oldest Estonian student fraternity with blue-black-white colours, established in 1870 — in autumn 1938 together with about 40 students. EÜS was closed by the Soviet authorities in summer 1940 like other student fraternities and sororities. The activities were continued underground during the Soviet and German occupations and from 1944 by Estonian refugees in the Western countries. EÜS was re-established in Tartu in December 1988 after the “Singing Revolution”, still at the end of the Soviet era, with the acceptance of older members who lived in the West and in Estonia. Jaan Kross was one of about 100 pre-war EÜS members still living in Estonia and definitely the best-known of them. EÜS was re-established in Tartu by a group of students who had in 1985–1988 founded some in-

formal student organisations independent of the Komsomol, which was the only accepted organisation for the youth during the Soviet period. Jaan Kross, father of one of these students, suggested that namely EÜS should be re-established. Kross has written about the life in EÜS and the fate of his friends there in some of his novels and short stories, and also in his memoirs. The novel Mesmeri ring (Mesmer's Circle, 1995) is mainly dedicated to EÜS. (Auth.)

INDREK HIRV. Poetry

HAROLD JAMES, MICHAEL D. BORDO. Haberler versus Nurkse: The case for floating exchange rates as an alternative to Bretton Woods?

This paper examines the alternative views of fixed versus floating exchange rates presented in Gottfried Haberler's Prosperity and Depression (1937) and Ragnar Nurkse's International Currency Experience (1944). It shows how Haberler presented a model of exchange rates that is an anticipation of the Mundell-Fleming approach, and demonstrated how floating rates could offer a protection against the transmission of monetary shocks. But Haberler refrained from an open advocacy of a floating rate system, and indeed continued to work with the League of Nations and with Nurkse during the War, when the League published Nurkse's study of the interwar experience, which argued that a managed fixed rate system would reduce the likelihood of speculative attacks and hot money flows. (Auth.)

BIRGER A. PEARSON. Friedländer revisited: Alexandrian Judaism and Gnostic origins

In his book entitled Der vorchristliche jüdische Gnosticismus (1898), Moritz Friedländer puts forth the thesis that Gnosticism is a pre-Christian phenomenon which originated in antinomian circles in the Jewish community of Alexandria. Christian Gnosticism was simply a secondary version of the

older Gnosticism which attached itself to the emergent Christian sect and appropriated for itself the figure of Jesus Christ.

A key text in Friedländer's argument is On the Migration of Abraham by the Jewish philosopher Philo (ca 20 BC – ca 50 AD) who was active in Alexandria. Friedländer quotes this text in full. Friedländer sets forth the daring hypothesis that such "Christian" heresies as those of the Ophites, the Cainites, and the Sethians, as well as the Melchizedekians, are the progeny of the radical antinomians against whom Philo had polemicised. On the origin of pre-Christian Jewish Gnosticism, Friedländer summarizes his position by stating that it began with the "Hellenisation of Judaism in the Diaspora". Gnosticism served as the medium by which Judaism should become a world religion. It remained orthodox so long as the Law was observed, as is the case with Philo, and became heretical when the letter of the Law was rejected, as was the case with the radicals combated by Philo.

When commenting on Friedländer's arguments, Pearson finds that the existence of Jewish Gnostics in Alexandria has not been irrefutably proved. It has been argued against Friedländer that he went beyond the evidence in seeing specific Gnostic sects — Ophites, Sethians, Cainites, Melchizedekians — reflected in Philo. It may be doubted, for example, that a sect called the Cainites ever existed, and there is no concrete evidence about the existence of the pre-Christian Jewish sect of Melchizedekians, although this cannot be categorically excluded.

Pearson also states that the rise of Gnosticism should not only be seen as a response to a syncretistic conflict-mixture of "traditions" and "ideas" but also to the concrete circumstances of history, to social and political conditions. This is one aspect of the problem that Friedländer completely overlooked, but which, in Pearson's opinion, is absolutely basic to a proper understanding of Gnostic intentionality as well as the question of Gnostic origins. There is a strong case to be made for the view that ancient Gnosticism developed, in large part, from a disappointed messianism, or rather as a transmuted messianism. Such a transmuted messianism, for

the ancient period, is better understood as arising in its national homeland, that is, in Palestine itself, rather than in the Alexandrian Diaspora.

To conclude: Although much of the detail of Friedländer's argument is open to question, he has been vindicated in his basic contention, that Gnosticism is a pre-Christian phenomenon that developed on Jewish soil. (Edit.)

TOOMAS KIHU. **Evil spring**

Review

OTT PUUMEISTER. **Fight for reason**

Hasso Krull. Imelihtne tulevik: Manifeste ja mõtisklusi 1995–2009. [Future as Simple as Pie: Manifestos and Reflections 1995–2009.] Ed. Leo Luks. (Vabamõtlejad, No. 1.) Tartu: Vabamõtleja, 2020. 198 pp.

LEO LUKS. **Nations in the whirlwinds of time**

Ernest Gellner. Rahvused ja rahvuslus. [Nations and Nationalism.] Translated by Anneli Andresson. Tallinn: Tallinn University Press, 2019. 368 pp.

Serial

HERBERT NORMANN. **Dancing into the unknown: Diary 1944–1961. Part XXIV**

The diary of Herbert Normann, who worked in Estonia as a doctor and lecturer, reflects events related to his life and work, impressions about people. The text conveys the personal and social tensions caused by the communist regime of the Soviet Union. At that time, the publication of the diary would have brought about repressions. (Edit.)

AUTHORS

MICHAEL DAVID BORDO PhD (1942), professor of economics at Rutgers University

JÜRI ENGELBRECHT PhD (1939), emeritus professor of Tallinn University of Technology

TOOMAS HIIO MA (1965), research director of the Estonian Institute of Historical Memory

INDREK HIRV (1956), Estonian poet

HAROLD JAMES PhD (1956), professor of history and international affairs at Woodrow Wilson School of Public and International Affairs, Princeton University

FLO KASEARU (1985), Estonian artist

TOOMAS KIIHO PhD (1963), editor-in-chief of Akadeemia

ROBERT KITT PhD (1977), research and banking expert at Salv Technologies OÜ and board member of AS Kapital

LEO LUKS PhD (1976), associate professor at the Institute of Economics and Social Sciences at the Estonian University of Life Sciences, teacher at Tartu Herbert Masing School

BIRGER ALBERT PEARSON PhD (1934), emeritus professor of religious studies at the University of California, Santa Barbara

OTT PUUMEISTER PhD (1985), research fellow at the Department of Semiotics, University of Tartu, editor of Acta Semiotica Estica

REIN VESKI PhD (1933), chemist

TANTS TEADMATUSSE

Päevik
1944–1961

Herbert Normann

XXIV

22. jaanuar [1947] (kolmapäev). Sajab hõredat lund. Läbi lume kolletab päikese kahvatu sära. On kaunis jaanuarikuu talvapäev.

Ema ärasaatmiseks hakkab kogunema sõpru ja tuttavaid, nende seas prof. Valdes, Hiie, Artur Odrats ja teised. Viimseks tervituseks on emale toodud rikkalikult elavaid lilli ja lahtisi õisi, nii raskelt kättesaadavaid tänapäeval, sest Lenini surmapäev ja agitpunktidki vajavad neid rohkesti dekoratsiooniks. Ema lebab endiselt selgunud näoga oma viimsel asemel. Ta käte vahel on valge alpikannikese õis asparaaguseoksaga, ta peapadjalgi on valgeid alpikannikesi, ta jalgadel lebavad krüsanteemid. Puu-särgi alusele toetuvad tõsis-rohelised pärjad, neist kõige suurem valgete krüsanteemidega minult naisega. Ka äsja õitsele puhkenud nurmenukke on emale toodud. Nii lillevaesel ajal siiski nii palju õisi!

Leinatolituse peab õpet. A. Janni. Ta lihtne südamlikkus on meelde jäänud prof. Arrak'i ja prof. Partsi matuseist, ei tahtnud kedagi teist.

Valinud ärasaatmiseks kodust piiblisõnaks Taaveti 71. laulu 5. salmi "Sest sina oled mu ootus, sa oled mu lootus mu noorest põlvest",¹¹⁵⁸ kõneleb õpetaja haruldase südamlikkusega ühenduses selle kirjakohta lehest emast, kelle ootuseks ja lootuseks oli ta ainus poeg. Parima osa endast pani ta oma poja kasvatusse, "viis hälli heinamaale, pani kiigu kesa peale, pani kão kiigutama, suvilinnu liigutama".¹¹⁵⁹ Ja ta poeg jõudis sellele positsioonile, mille poole tavaline kodanik vaatab aukartuses üles.

Siis järgneb laul:

¹¹⁵⁸Vrd "Sest sina oled mu ootus, Issand Jumal. Sa oled mu kindel lootus mu noorpõlvest" (Ps 71:5).

¹¹⁵⁹Värsid rahvalaulust "Lauliku lapsepõli" (Kui ma olin väikseks...).

“Jää jumalaga, kodu,
Mu rõõmu-, muremaa!
Su väravat ei iial
Nüüd enam ava ma...”

On vaja tugevat enesevalitsust, et mitte vallandada oma südamevalu pisaraisse...

Veel viimased pilgud lahkunule, naine katab ta näo õrna lina-kesega ja puusärk suletakse jäädavalt. Kuus Tartu Tuletõrje ronijate kompanii liiget, kes olid palutud kandjaiks, eesotsas kompanii pealiku A. Soon'iga kannavad distsiplineeritult puusärgi tuletõrje veoautole, asudes ka ise sellele, kuna saatjad mahutuvad II divisjoni I (käsipritside) kompanii mootorpritsomnibusesse “Töomees”. Meie õpetajaga istume veoautojuhi kõrvale.

Ema viimne teekond ei kesta kaua... juba paistavadki Maarja kalmistu väravad... Autode lähenedes paneb keegi naine väravate juurest joostes minema ja selle peale hakkab õnnistumaja väike kell aeglaselt ja kurvalt lööma. Seegi kuulub hetke piduliktõsise meeleolu juurde. Sajab endiselt hõredat õrna lund ja kollakalt ning kahvatult nagu varemgi paistab talvine päike.

Laitmatul leinasammul kannavad ronijad puusärgi lahtise haua juurde ja juhivad ta maapõue.

Kõlab laul:

“Nüüd ma lähen ära,
Armsamate seast,
Jätan ilma vara —
Elage kõik heast!”

Ja õpetaja, valinud kirjasõnaks Johannese ev. 12. peat. 24. salmi “Kui nisuiva maa sisse ei lange ja ei sure, siis jääb tema üksi, aga kui tema sureb, siis kannab tema palju vilja”,¹¹⁶⁰ töötab lühikeses kõnes troostina ülestõusmist igaveseks eluks, kuna lei-

¹¹⁶⁰Vrd “Tõesti, tõesti, ma ütlen teile, kui nisuiva ei lange maasse ega sure, siis see jääb üksi, aga kui see sureb, siis see kannab palju vilja” (Jh 12:24).

najaile jääb vaid kalm, millest meie kodumaa laulik (K. E. Sööt) ütleb:

“Minu palvepaik, mu altar —
Armas ema hauake —
Sääl mu süda süttib palves.
Troosti leiab hingeke”
 (“Minu altar”).¹¹⁶¹

Veel südamlilik palvus, meieisa ja laul “Nüüd mine mulda rahuga, kui ema sülle puhkama...”, ja puusärgile langevad hauda lahkumismullapeotäied... meilt naisega viimse tervitusena ka paar elavat alpikanniõit... Silmi valguvad pisarad... Hallid pilved aga puistavad sel hetkel nähtamatust kõrgusest tihedat pehmet lund, nagu tahtes leevendada jäädava lahkumise närvivat ja pakitsevat valu ning seda hellalt katta õrna vaibaga nagu hoolitseva ema käed oma haiget last...

Algab haua kinniajamine ronijate poolt ja igaveseks maisest elust lahkunud ema maine kest mattub mullasügavusse...

Varsti on hauaküngas kaetud pärgade ja lilledega ning hüvastijätuks kõlab laul:

“Ema silmad tardund külmad,
Kinni jäädvalt lastele;
Käed kanged, risti rinnal —
Surnud elutöödele.

Puhka rahus, emakene,
Magust und Sull’ soovime.”

Vaikne palvus veel, siis lahkub õpetaja, lahkuvad ka teised, ka meie naisega. Nii on paremgi. Liig raske oleks jääda veel ema kalmule... Homme niikuinii on palvepaigaks-altariks ema hauake... Omnibus-mootorprits suundub matuselistega linna...

¹¹⁶¹Veidi erinev stroof Karl Eduard Söödi (1862–1950) luuletusest “Mu altar”.

23. jaanuar (neljapäev). Kuid ühte ma luban sulle, emake, ma tulen sageli su kalmule ja istun su juures... Võib-olla ei ole me siis kumbki siiski nii ükski. Selle lubaduse andsin ma lahkumisööl ja juba seisangi ma ema kalmul vaikselt hommikutunnil. Pärgade kaine talvine rohelus on kohati sügavalt mattunud äsjase lume alla, kuna krüsanteemide, alpikannikeste ja nurmenukkude õied on külma käes muutunud nagu vahast voolituks... Vähemalt tunduvad nad säärastena neid komplevate sõrmede vahel. Ja iga õis on nii ilus oma elutus tardumuses, et tekib nagu tänutunne külma vastu, kes nad säärastena säilitanud... Ümberringi aga on kalmistu piiritu vaikus... Jälle tuleb tihedat värsket lund...

– On sul ehk külm, emake? — küsivad huuled, — tuli sulle ju raiduda viimne puhkepaik läbi enam kui meetri paksuselt külmunud maa? Kuid ei, pehmes sõredas liivas allpool külmunud maapinda ei ole enam külm, pealegi katab varsti värsket lumi su kalmu tiheda ja sooja vaibaga. Puhka siis edasi, emake, mina aga tulen sind pea jälle vaatama, sa ei pea olema kaua ükski...

24. jaanuar (reede). Rektori otsusega 9. jaan. 1947 olen määratud koos prof. E. Käer-Kingisepp'a ja prof. V. Vadiga Ernst Milli doktoritöö retsensioonikomisjoni liikmeks.¹¹⁶² Kokkukutsujaks on prof. Käer-Kingisepp. Ernst Millile doktorikraadi kinnitamine tuleb otsustamisele ülikooli nõukogus. Nõukogu otsus läheb lõplikuks kinnitamiseks kõrgema hariduse ministrile Moskvas. Kuuldavasti tuleb E. Mill ülikooli juurde dotsendina tuberkuloosi alal.

25. jaanuar (laupäev). Tellisin omale kasutamiseks ENSV Tervishoiuministeeriumi Riiklikust Teaduslikust Meditsiinilisest Raamatukogust Tallinnas juba 30. dets. 1946 Pasõnkovi-Rubini

¹¹⁶²Vt Ernst Mill, "Aneemilisest lipemiast: Eksperimentaalne uurimus. Väitekirj esitatud Tartu Ülikooli Arstiteaduskonnale doctor medicinae astme omandamiseks". Tartu Ülikooli Füsioloogia Instituut. Tartu: Tartu Ülikool, 1929. (Masinakirjas käsikiri TÜ raamatukogus ja Eesti Kirjandusmuuseumi arhiivraamatukogus.) Töö atesteeriti ümber 1950. aastal.

“Üldise füsioteraapia” (1944),¹¹⁶³ mida vajan loenguteks, kuid pole seni saanud ei raamatut ega vastust. Kuuldavasti on palju raamatuid saatmisel kaduma läinud... Muidu pidi raamatukogu varustama vajaliku kirjandusega kõiki arste ja kaotama raamatute isikliku omandamise vajaduse.

26. jaanuar (puhkepäev). Tõeline lein elab meis eneseis, meie südames. Tõeline lein kütkestab meid näriva ja pakitseva valuna, mis vaevab ja rõhub pidevalt ega anna kusagil rahu ega püsimist. Vahel räägib vaid tardunud, kivistunud näoilme tõelisest sügavast leinast. Mäletan koolipõlves näinud olevat kustumata muljena säärast leina Moisekatsi (Mooste) mõisa endisel omanikul Eduard parun Nolckenil,¹¹⁶⁴ kui ta ülikooli kirikus istus oma varalahkunud abikaasa puusärgi juures. Tõeline sügav lein ei kuulu esitamisele avalikkusele, tõeline sügav lein on tunne, mis varjab end iga võõra, sageli vaid uudishimutseva pilgu eest. Säärasest veendest lähtudes koostas ma ka, kes ma oma ema sügavalt hoidsin ja austasin, tema surmakuulutuse “Postimehe” tarvis,¹¹⁶⁵ milles esitasin vaid nime ja sünni- ning surmaaajad; säärasest veendest lähtudes, aga ka kartusest enesevalitsust kaotada, palusin ma õp. Jannit leinatalituse pidamisel mitte tungida mu südamehaava sügavusse nagu kirurg terava sondiga, mida ta ka tegi, andes siiski oma sõnadele südamliku, haarava ja kauaks meelde jääva kuju; säärasest veendest lähtudes armastan üksi seista ema kalmu kui oma palvepaiga ja altari ees, mille pühadust ei rüveta ükski palumata pilk; säärasest seisukohast lähtu-

¹¹⁶³Vt Ефим Пасынков, Л. Рубин. *Общая физиотерапия. Руководство для студентов меdвузов*. Москва: Нарком-здрав СССР, Медгиз, 1944.

¹¹⁶⁴Parun Eduard Georg Nolcken (1875 – 15. XII 1941 München) oli aastail 1905–1913 abielus Anna Beate Freiin von Taubega (1885 – 5. III 1913 Tartu).

¹¹⁶⁵“Kuulutus ilmus alles 27. jaan. 1947 (“Postimees” 1947, nr. 21, lk. 4), kuna kuulutuste nädalaplaan oli täidetud ja uusi kuulutusi enam vastu ei võetud. Alles mitu päeva peale matust läks mul korda kuulutus ära anda, milleks tuli esitada ka surmatunnistus.” *Herbert Normanni märkus*. Õige kuupäev on siiski 26. jaanuar: “Elise Natalie Normann / (sünd Warik) / sünd. 1. XI 1869 / surn. 20. I 1947 / Vaikses leinas poeg abikaasaga.”

des on mulle virgutavaks kosutuseks hiliste õhtutundide vaikus mälestusis kanduda kaugesse minevikku ja vaimus elustada üksikuid hetkeid ja pisisündmusi pikast kooselust emaga, nii rõõmsaid kui kurbi... Ja mullune leinaliblikas päikesepaistelisel suvisel päeval Maarja kalmistul? Ja mu aknast jälgitud harakas maja läheduses möödunud sügisel? Nad polnud siiski rahva- ja ebausku kehatused, vaid tõelise leina kuulutajad. Muide, täna lendles aias kaks harakat...

27. jaanuar (esmaspäev). Tartu on tekkinud palju räpaseid mustlasi. Nad on asunud elama Meltsi ja Liiva tän. sauna varemeisese, kattes aknad telliskividega, plekiga, kottidega ja osaliselt tahmaste akendega. Varemestest kostab alaliselt laulu, tantsumüdinat, kisa ja vasara lööke alasile. Tänaval aga naised kerjavad ja käivad majades vargil, kuna mehed raiuvad kirvestega sõjapäevil hävinud puude kändude küljest kütteks kilde Liiva ja teistel tänavail. Varemeist tõusevad lõbusad suitsupilved improviseeritud plekk-korstnaist. Muide, Toomel on juba varem kändudel raiutud kilde küttepuiduse all kannatavate raugakeste poolt, nagu seda ise näinud olen. Mustlased olla tulnud Moldaaviast...

29. jaanuar (kolmapäev). Ülikooli nõukogu koosolekul esitas 5 kateedri komisjon eesotsas G. Rägoga oma seisukoha Gleb Bichele ettekande kohta 1946. a. teaduslikul sessioonil, tunnistades selle samatasemeliseks kui teisedki ettekanded. Koosolek ühines komisjoni ettepanekuga. A. Pint'i parandusettepanek tunnistada ettekanne samatasemeliseks nagu teised ettekanded matemaatika-loodusteaduskonnas lükati tagasi. Anonüümne arvustaja, kes hindas G. Bichele ettekande üliõpilastööna, on jäänud avastamatuks. Oletatakse, et see on olnud Kipper ise. Otustati edaspidi anonüümsete arvustustega mitte enam arvestada.

Eelmisel nõukogu koosolekul, mis toimus 21. jaan. 1947, millest ema surma puhul osa ei võtnud, valiti dots. Albert Lokk¹¹⁶⁶

¹¹⁶⁶ Albert Lokk (1897–1955 (?) Voronež) lõpetas Leningradi Veterinaariinstituudi 1931, veterinaariakandidaat 1935. LVI farmakoloogiakateedri assistent 1933–1936, dotsent 1937–1940, juhataja 1940–1941; TRÜ loomaarstiteaduskonna veterinaarfarmakoloogia kateedri juhataja

veterinaarfarmakoloogia kateedri juhatajaks 38 häälega 6 vastu (üks sedel oli rikutud). Räägitakse, et tal puuduvat keskharidus. Samal koosolekul kinnitati kandidaatideks magistrid: Peeter Rõigas¹¹⁶⁷ (+44, -0) (metsateadused), Jaan Maramaa¹¹⁶⁸ (+44,

ja dotsent 1947–1948, Voroneži Riikliku Põllumajandusülikooli veterinaarmeditsiini ja loomakasvatustehnoloogia kateedri juhataja a-st 1952. Tema masinakirjas väitekirj — А. Р. [!П]. Локк, “Фармакология по тоотделения у некоторых видов животных: Loomaarstitead. väitekirj” (Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1947) — leidub TÕ raamatukogus.

¹¹⁶⁷Peeter Rõigas (1914 – 21. XII 1998 Tartu) lõpetas TÕ põllumajandusteaduskonna metsandusosakonna 1939, *mag. rer. for.* 1942 (ei atesteeritud ümber), põllumajanduskandidaat 1956 (EPA), korp! Fraternalitas Estica liige. TÕ metsakasvatuse instituudi assistent 1937–1944; TRÜ metsakasvatuse kateedri assistent 1944–1946, metsakultuuride kateedri juhataja 1946–1949 ja dotsent 1946–1950; ENSV TA Bioloogia Instituudi metsasektori juhataja 1949–1950; vangistati 20. IV 1950 Tartus, mõisteti 1950. aasta novembris tribunali otsusega 10 aastaks vangilaagrisse, kandis karistust Karaganda oblastis Džezkazgananis, vabanes 1955. aasta veebruaris; Kilingi-Nõmme metsamajandi Orajõe metskonnas katsemeister 1955–1956; EPA metsakasvatuse ja -kultuuride kateedri assistent 1956–1957, vanemõpetaja 1957, dotsent 1957–1959; Kuremaa Metsamajandustehnikumi (Jõgeva Metsamajandustehnikum, Luua Palamuse Metsamajanduse Sovhoostehnikum) õpetaja 1960–1970, Eesti Metsamajanduse ja Looduskaitse Teadusliku Uurimise Instituudi (Eesti Metsainstituudi) metsakaitsesektori juhataja ja vanemteadur 1970–1978.

¹¹⁶⁸Jaan Maramaa (Mardfeldt; Marfeldt; 1891 – 6. II 1986 Peedu) lõpetas TÕ matemaatika-loodusteaduskonna keemiaosakonna 1925 (TÕ matrikkel nr 1 1919), *mag. chem.* 1925 (keemiakandidaat 1949), EÜSi liige. Kuigatsi Keerdi vallakooli õpetaja 1912–1913, Kõo valla Soomevere ministeeriumikooli õpetaja 1913–1915, Peterburi Jaani koguduse kooli õpetaja 1915–1918, Tartu XI algkooli õpetaja 1918–1920, VI algkooli õpetaja 1920–1925, Kommertsgümnaasiumi keemia-ja kaubatundmise õpetaja 1925–1944; TRÜ orgaanilise keemia kateedri assistent 1946–1947, vanemõpetaja 1947–1950; vangistati 7. XII 1950 Tartus, mõisteti tribunali otsusega 1951. aasta märtsis 25 aastaks vangilaagrisse, kandis karistust Narva laagris, vabanes 1954. a septembris.

–0, üks rikutud sedel) ja Ernst Nurm¹¹⁶⁹ (+44, –0, üks rikutud sedel).

Kui oletasin, et rektor, kes palju aastaid minu ema juures elanud, avaldab mulle [kaastunnet] tema surma puhul, millest koosolekult puudumise põhjusena teatasin, siis eksisin sügavalt.

*

Õhtul kella 18 paiku süttisid endised “Revelia” ruumid,¹¹⁷⁰ mis praegu sõjaväe käes, põlema, Veski 35. Söestus Taara puiestee poole pöördud sein ja osa katust. Maja läks korda päästa.

1. veebruar (laupäev). “Loomingu” arvustusõhtu Tartu Kirjanduse Majas, millest peale kirjanike ja kirjandushuviliste võttis osa ka Eesti NSV Ülemnõukogu saadikukandidaat sm. E. Brandt. Ülevaate “Loomingu” 1946. a. 4. kvartalis avaldatud töödest andis kirjanik Aira Kaal,¹¹⁷¹ näidates, et kuigi need võrreldes va-

¹¹⁶⁹Ernst Nurm (1896 – 25. X 1983 Tallinn) õppis Peterburi Ajaloo- ja Keeleteaduse Instituudis klassikalist filoloogiat ja vene keelt 1914–1916, lõpetas TÜ filosoofiateaduskonna 1925, *mag. phil.* 1938 (filosofiakandidaat 1947), ÜS Põhjala liige. Esimeses maailmasõjas ohvitser 1917, I Eesti polgus 1917, Eesti tagavarapataljonis 1917–1918, Vabadussõjas Tallinna kaitsepataljoni kooliõpilaste roodus 1918–1919, sai Mõniste lahingus raskesti haavata; Tallinna I Tütarlastegümnaasiumi õpetaja 1919–1920, Hugo Treffneri Gümnaasiumi ajaloo- ja ladina keele õpetaja Tartus 1920–1936; TÜ ajutine abiõppejõud eesti keele alal 1928–1929; Prantsuse Lütseumi ja Inglise Kolledži eesti ja ladina keele õpetaja Tallinnas 1936–1940, Tallinna 1. Keskkooli ladina keele õpetaja 1941–1947, ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudi sõnaraamatute ja õigekeelsuse sektori vanemteadur 1947–1950, sõnaraamatute sektori juhataja 1952–1966; TRÜ klassikalise filoloogia kateedri õppeülesandetäitja ja vanemõpetaja 1951–1952; ajalehe *Rahva Häl* kirjandusala toimetaja 1944–1945 ja ajakirja *Eesti Bolševik* kirjandusala toimetaja 1945–1947.

¹¹⁷⁰Korp! Revelia asutati 1920. aastal, selle liige oli ka Herbert Normann. Pärast Nõukogude okupatsiooni algust paigutati nende ruumidesse Veski tänav 35 Punaarmee haigla. Korporatsiooni ametlik tegevus Eestis taastati 1989. aastal, 2008. aastast tegutsetakse majas Veski tänav 45.

¹¹⁷¹Aira Kaal (Alma Vilhelmine K.; Hone; 1911 – 7. IV 1988 Tartu) lõpetas TÜ filosoofiateaduskonna 1940. Ajalehe *Tartu Kommunist*

remate töödega on paranenud, ei rahulda nad lugejat. Siiski on lootust andev näha kirjanikke arenemas ja andmas küpsemaid saavutisi. Samale arvamusele jõudsid ka “Vanemuise” direktor K. Ird,¹¹⁷² E. Hiir,¹¹⁷³ F. Kotta¹¹⁷⁴ ja mitmed teised sõnavõtjad. Üldiselt aga rõhutati, et meie kirjanikud võitlevad valju enesekriitikaga oma loomingu sotsialistliku mõtestamise eest ja seetõttu saavutavad järjest paremaid tulemusi. E. Brandt esitas veel nõudmise, et kirjanikud kajastaksid oma teostes Tartu ülesehitamisel

toimetuse liige 1940–1941, NSVLi tagalas 1941–1944, ajalehe *Uus Postimees* toimetuse liige 1944, TRÜ marksismi-leninismi kateedri vanemõpetaja 1945–1950; vabakutseline kirjanik Tartus.

¹¹⁷²Kaarel Ird (1909 – 25. XII 1986 Viljandi) oli näitleja Pärnu Töölisteatris 1932–1934, Tartu Töölisteatris (ka lavastaja) 1937–1939, Vanemuise teatri komissar, direktor ja peanäitejuht 1940–1941, 1944–1948, 1949–1950 ja 1955–1986; Tartu hävituspataljonis 1941, NSVLi tagalas 1941–1944, sh ENSV Riiklike Kunstiansamlite partorg Jaroslavlis, ENSV Kunstide Valitsuse juhataja 1948–1949, TRÜ ja EPA näiteringi juhataja 1950–1952, Pärnu L. Koidula nimelise Draamateatri peanäitejuht 1952–1955.

¹¹⁷³Erni Hiir (Ernst H.; 1900 – 27. X 1989 Tallinn) õppis vabakuulajana TÜ filosoofiateaduskonnas 1921–1922. Vabakutseline kirjanik Tartus; *Postimehe* / *Tartu Kommunisti* toimetuse liige 1940–1941, NSVLi tagalas 1941–1944, sh EK(b)P KK propagandist, *Uue Postimehe* / *Postimehe* vastutava toimetaja asetäitja ja kt Tartus 1944–1945, ENSV Kirjanike Liidu Tartu osakonna vastutav sekretär 1945–1960, vabakutseline kirjanik Tallinnas a-st 1962.

¹¹⁷⁴Felix Kotta (1910 – 11. X 1963 Tartu) õppis Leningradi Ajaloo- ja Keeleteaduse Instituudis 1931–1932 ning eesti filoloogiat A. Herzeni nimelises Leningradi Pedagoogilises Instituudis 1934–1938, lõpetades selle. Vene keele õpetaja Tomskis 1932–1933, ajalehe *Kommunaar* toimetuse liige Novosibirskis 1933–1934, kooliõpetaja Mosljaniinos Novosibirski oblastis 1938–1940, NKVD vägede üldharidusliku õppuse instruktor 1940–1942, kooliõpetaja Kemerovo oblastis 1943–1944; TRÜ marksismi-leninismi aluste kateedri assistent 1945–1946; a-st 1946 elas Elvas, vabakutseline kirjanik 1946–1958, Tartu TSN Täitevkomitee esimehe asetäitja 1958–1960; TRÜ vene keele kateedri õpetaja 1962–1963.

sageli otse heroilisi saavutusi. Bolševike partei jaoks ei eksisteeri raskuste ületamisel mõistet “võimatu”. Insener Leoke¹¹⁷⁵ pidas küll võimatuks rong-jõujaama toimetamist Ulilasse ainult 500 m rööpmetega, ent kui rong kõigi raskuste kiuste — rööpmeid vahetati järjest — liikuma hakkas, nakatus kogu kollektiiv energilisest tegevusest. Rong viidi 34 päevaga Ulilasse, ehitati ümber kivisööeküttelt turbaküttele ja annab praegu Tartule elektrienergiat. Äsja Tartu saabunud uue rong-jõujaama käikulaskmine võimaldab rahval elektrit kasutada ka koduses majapidamises. Sm. Brandt andis ülevaate Tartu edaspidisest varustamisest elektriga uue jõujaama ehitamise ja turbatööstuse mehhaniseerimise abil. Sm. Brandt kõneles temale rahva poolt esitatud küsimustest ja bolševike partei kohustusest kõikjal energiliselt kaasa aidata töös esinevate vigade avastamiseks ja kõrvaldamiseks.¹¹⁷⁶

Muuseas tähendas ta ka, et tapmisi pole jaanuaris 1947 enam esinenud, kuna röövimiste arv pole vähenenud, ennem isegi suurenenud. Olulist osa on sel puhul etendanud ka mustlased, kes nüüd Tartust välja saadetud tema nõudmisel. Ta olnud ise juures, kui neid jaamas paigutatud 31. jaan. vagunisse. Päeval tunginud 40–50 mustlast tema kabinetti palvega neid mitte välja saata, sest nad tahtvat Tartus osa võtta hääletamisest.¹¹⁷⁷ Tema aga pakkunud mustlastele tööd, millest need polnud huvitatud.

2. veebruar (puhkepäev). Jaanuari viimastel päevadel tegi minule tervishoiuosakonna juhataja A. Räni teatavaks, et kui 7. veeb-

¹¹⁷⁵Jakob Leoke (1893 – 29. XII 1973 Tartu) oli elektrotehnilise laboratooriumi ja katsetöökoja ELK ning elektrimasinate tööstuse omanik ja juhataja Tartus; Ulila ja Tartu elektrijaama insener, Eesti Kommunaalenergia keskremonditöökoja eksploatatsiooni peamehaanik, Eesti Energoremondi elektrotehnikatsehhi peainsener; TRÜ vanemtöödejuhataja jaoskonna töötaja.

¹¹⁷⁶Tsiteeritud katkend on kleebitud päevikusse ajaleheväljalõikena. Vt Regina Birk, ““Loomingu” arvustusõhtu Tartu Kirjanduse Majas: Kirjanike kohtamine saadikukandidaadi sm. E. Brandtiga”. — *Postimees*, nr 32, 8. II 1947, lk 4.

¹¹⁷⁷S.t Eesti NSV Ülemnõukogu valimistest 16. veebruaril 1947. a.

ruarini ülikool pole sõlminud tervishoiuosakonnaga lepingut polikliiniku kasutamise kohta õppebaasina, tema ei luba mu loengutega seal algust teha, vaid pitseerib minu ruumid, kusjuures pitsatite omavoliline mahavõtmine võib põhjustada tõsiseid järeldusi. Vastasin, et mul pole põrmugi huvi tema pitsateid maha kiskuma hakata, lepingu sõlmimine aga on ülikooli asi. Muuseas tähendas ka veel Räni, et tervishoiuministri asetäitja dr. Reimani arvates tuleks minu kateedril võtta oma peale üliõpilastele arstiabi andmine. Vastasin, et see ei tule kõnegi alla, kuna kateedril puuduvad ruumid ja assistendid on kohakaasluse alusel ametis veel teistes tervishoiuasutistes. Lubasin tema nõuded esitada prodekaan E. Karule, kes pidi nõutava lepingu välja töötama. Loengute algus on määratud 7. veebruarile.

6. veebruar (neljapäev). Onkoloogia haiglat külastas täna NSVL Meditsiinilise Akadeemia Leningradi Onkoloogiainstituudi kaastööline dr. Rogovenko.¹¹⁷⁸ Oli väga huvitatud meie *viprasol'i*¹¹⁷⁹ valuvaigistavast toimest vähi puhul ja avaldas kahjatsust, et tema valmistajad on Eesti piiridest lahkunud ja et sellega ei saa katsetada ka Leningradis laiemas ulatuses. Rääkis muuseas, et N. Liidus sureb iga 4 minuti tagant üks vähihaige ja iga 7 minuti tagant üks *tbc*-haige. Ameerika statistika näitavat, et sõjapäevil on Ameerika kaotused olnud sõjas 250 000 ini-

¹¹⁷⁸Serafim Rogovenko (1904–1970).

¹¹⁷⁹Vipraso(o)l oli Riiklikus Seerumi Instituudis Tartus loodud preparaat, mida valmistati rästikumürgist ja kasutati reumaatiliste jt haiguste raviks. Instituudi meditsiinilise osakonna juhataja August Okas (1904 – 31. VII 1987 New York) ja veterinaariaosakonna juhataja Theodor Kõivastik (1908 – 29. IV 1990 Beaverton, Oregon) valmistasid Augsburgis Saksamaal 1948. aastal oma laboratooriumis rästikumürgilahuse *vipratox*, mida sai samuti kasutada valuvaigistina kasvajate puhul. Eesti NSVs jõudsid 1958. a tööd alustanud doktor Morris Eitelberg (1921 – 1997 (?) USAs) ja keemiakandidaat Aleksander Sinika (1899 – 16. II 1991 Tallinn) 1963. aastaks rästikumürgil põhineva reumaravimi vipraksiini tootmisse andmiseni Tallinna Keemia ja Farmaatsia Tehases; samas tehases valmistati gürsa mürgist viproksaali ja taheti 1963. aastal luua ussimürgist preparaati vähivalude vaigistamiseks.

mest,¹¹⁸⁰ samal ajal on liiklusõnnetused nõudnud 400 000 ohvrit ja vähk 600 000. Vähk jääb esialgu inimkonna suurimaks vaenlaseks, mille vastu tuleb energiliselt võidelda, uut sõda aga ei tule enne 15 aastat. Kirjutas külaliste raamatusse, et rõõmustab, et “в Эстонской Республике возрождается и растет дело противораковой борьбы в пользу Эстонского Народа”¹¹⁸¹ ja soovis õnne edaspidiseks tööks. Rogovenkot, kes jättis väga sümpaatse mulje, saatis prof. J. Haldre.

*

Prof. Karu teatas, et loengud propedeutikas ja sisehaiguste polikliinikus võivad kokkuleppel A. Räniga polikliiniku ruumes jätkuda kuni vastava lepingu sõlmimiseni. Lepingu projekt on saadetud Tervishoiuministeeriumi seisukohavõtmiseks. Üliõpilaste arstiabi küsimus tuleb teaduskonnas arutusele.

7. veebruar (reede). Prof. Hiie 45. sünnipäev. Kahjuks ei saanud koosviibimisele, millest võttis osa ka välisminister H. Kruus, minna, kuna samal ajal toimus ülikooli õpetatud nõukogu koosolek, kus päevakorras oli dotsendi kutse andmine 9 õppejõule ja iga nõukogu liikme puudumine võis ähvardada kvoorumit. Dotsendi kutse anti: 1) Voldemar Üprusele neuroloogia alal (+54, –0); 2) *cand.* Arnold Kask'ile eesti keele alal (+52, –0, rikutud 2 sedelit); 3) Richard Antonsile poliitilise ökonoomia alal (+50, –3, rikutud 1); 4) *cand.* Rudolf Kenkmaale arhiivinduslike ainete ja Eesti ajaloo alal (+53, –0); 5) Karl Taevile eesti ja üldise kirjanduse alal (+52, –1, rikutud 1); 6) Evald Peebseni-le veterinaar-sanitaarekspertiisi alal (+47, –3); 7) Johannes Tombergile¹¹⁸² veterinaar-sünnitusabi ja steriliteedi alal (+47, –1, rikutud 2); 8) *cand.* Aarne Pungale agraarökonoomia ja plaanima-

¹¹⁸⁰Teise maailmasõja kogukaotusteks USAs on praegu nimetatud 419 400 inimest, neist sõjalised kaotused 407 300 inimest ning sõjategevuse ja inimsusevastaste kuritegude ohvrina 12 100 eraisikut. Vt en.wikipedia.org/wiki/World_War_II_casualties.

¹¹⁸¹Vn k ‘Eesti Vabariigis taastub ja areneb vähivastane võitlus Eesti rahva kasuks’.

¹¹⁸²Johannes Tomberg (1892 – 10. II 1978 Tartu) õppis Tartu Veterinaariainstituudis 1914–1917 ja TÜ loomaarstiteaduskonnas 1920–1921, lõpetades selle, EÜS Veljesto liige. Võttis osa Vabadussõjast;

janduse alal (+43, –6, rikutud 1); ja 9) Peeter Rõigasele metsa-
kasvatuse alal (+47, –2, rikutud 1). Tulemused lähevad kinnita-
misele Kõrgema Hariduse Ministeeriumile Moskvast.

Sünnipäeval oli vahepeal Bernakoff öelnud K-le:¹¹⁸³ Sina oled
nüüd suur mees, mina sinu kõrval aga mitte midagi. K: Olin ka
sinule sobiva koha ette näinud, mis sind kindlasti oleks rahulda-
nud, aga sul on ju ainult üks teaduslik töö.¹¹⁸⁴ B: Sina oled jälle
oma töödele risti peale tõmmanud ja uusi pole sa ühtegi veel kir-
jutanud. Vaikus. Vähe hiljem K: Jah, kahju, sest ajast kui sa omale
maja ostsid,¹¹⁸⁵ hakkas meie sõprus jahtuma. B: Mis aga ei takis-
tanud sul endiselt minu majas käia.

Sünnipäeval ei peetud ühtegi tervituskõnet ega lauldud ühte-
gi laulu, olgugi et kohal olid head lauljad, nagu Bernakoff ja
Lukk. Vist takistas seda kõrge külalise juuresolek.

8. veebruar (laupäev). Julius Roo 60. sünnipäev. Kuid ta oli seks
päevaks Rõngu sõitnud oma sugulaste juurde, nii et õnnesoovi
Tuletõrje Nõukogu poolt temale üle anda ei saanud.

Eila algasin oma õppetegevust loenguga maksahaiguste
diagnostikast.

Hiie teatas õhtupoolikul minule, et dekaan soovib minult saa-
da kiiremas korras vene keeles isiklikku lehte kaadrite arvesta-
miseks, oma käega kirjutatud elulugu ja tööde nimestikku. Ta
tahtvat esitada mind rektori kaudu Kõrgema Hariduse Minis-

TÜ loomaarstiteaduskonna haavakliiniku assistent 1921–1923, õppe-
ülesandetäitja 1927–1928, dotsendi kt 1928–1931, seejärel dotsent;
loomaarst Tõrvas 1923–1924; TRÜ veterinaarkirurgia kateedri juhata-
ja ja dotsent 1944–1951; EPA kirurgia ja sünnitusabi kateedri dotsent
1951–1957.

¹¹⁸³S.t Hans Kruusile.

¹¹⁸⁴Võimalik, et silmas on peetud Rudolf Bernakoffi väitekirja
“Mõnesugustest veremuutustest vähihaigetel ja nende prognostilisest
tähtsusest x-kiirtega ravimise puhul: Väitekirja arstiteaduse doktori
astme omandamiseks”. Tartu Ülikool, bakterioloogia-kabinet. Tartu,
1927. (Masinakirjas väitekirja säilib TÜ raamatukogus ja Eesti Kirjan-
dusmuuseumi arhiivraamatukogus.)

¹¹⁸⁵Rudolf ja Emilie Bernakoffile kuulus maja Lille tn 3, kohe pärast
sõda elasid nad tollasel aadressil Ülikooli tn 28-3.

teeriumile kinnitamiseks propedeutika kateedri juhatajaks, kuna ma ju tegelikult kogu aeg neid ülesandeid täidan. Olla rääkinud sellest nii rektori kui ka õppeprorektori H. Habermaniga, kelle poolt mingisuguseid takistusi ei olewat. Ühendusse astudes dekaaniga kinnitas see Hiie sõnad ja palus eelkõige esitada temale elulugu, kuna ta pidavat veel koostama minu karakteristika, mis teiste kateedrijuhatajate kohta toimunud juba varem.¹¹⁸⁶

10. veebruar (esmaspäev). Kateedrijuhatajate koosolekul võeti vastu põhimõtteline otsus sisse seada diplomitööd. Nende ulatus tuleb veel kaalumisele. Koosolekul viibis ka tervishoiuminister ja tervishoiuorganisatsiooni kateedri juhataja sm. V. Hion, kes tegi teatavaks, et üliõpilaste ambulatooriumi personali palgad võtab ministeerium kanda, kuna isikud ja ruumid peab leidma ülikool. Ambulatooriumi avamine tunnistati kiireks.

13. veebruar (neljapäev). Keegi haige rääkis täna, et dr. V. Paškovi juures, kes praegu töötab Vabariikliku Tartu III Sisehaigustekliiniku peaarstina, toimub erahaigete vastuvõtt öösi. Haiged kogunevad õhtul tema ooteruumi (ta elab Hermannini tän.),¹¹⁸⁷ sm. doktor saabub koju kella 23 paiku ja vastuvõtt algab. See kestvat umbes kella 3-ni. Siis läheb dr. magama, kuna haiged jäävad ooteruumi kuni hommikuni tukkuma, sest pimeduses ei julge röövimiste kartusel keegi koju minna.¹¹⁸⁸ *O tempora, o mores!*¹¹⁸⁹

14. veebruar (reede). On külm. Ruttan läbi tänavate nõukogu koosolekule, pakane aga näpistab nina ja kõrvu nagu tuliste tangidega. Vastu tuleb väike 9–10. a. plikake kehvas rõivastuses,

¹¹⁸⁶Päevikusse on kleebitud ajalehelõige: S. Kaerama, "Algasid Tartu raadiosaatejaama kohalepaigutamise tööd". — *Postimees*, nr 35, 12. II 1947, lk 4. Peale aparatuuri paigaldamise algas ka töö Raadiokomitee Tartu stuudio uutes ruumides, mille taastamine oli äsja lõppenud.

¹¹⁸⁷Vladimir Paškov elas Hermannini tn 8-4. Samas majas asusid TRÜ sõjalise kasvatuse kateeder ja agitpunkt.

¹¹⁸⁸Vt iseloomulikuna näiteks B. Rohlin, "Röövijad ja riisujad saavad teenitud karistuse". — *Postimees*, nr 37, 14. II 1947, lk 4.

¹¹⁸⁹Lad k 'oh ajad, oh kombed' (Cicero).

poolsinine näost, imedes isuga jäätisepulka, milliseid müüakse kogu talv tänavanurkadel väikestest putkadest-kioskitest.

Nõukogu koosolekul on parajasti päevakorras dotsendi teadusliku kutse andmine: 1) August Mätlikule¹¹⁹⁰ (aiandus-mesindus); 2) Aleksander Luksepp'ale¹¹⁹¹ (põllumajanduslike masinate ja riistade); 3) Villem Reimanile (marksismi-leninismi alused); 4) Arkadi Uibole (dialektiline ja ajalooline materialism); 5) Valter Pärtepoeg'ile (anatoomia) ja 6) August Karule (üldmetsateadus). Hääli saavad kinnisel hääletamisel: A. Mätlik +46, –0, rikutud 2; A. Luksepp +46, –0, rikutud 0; V. Reiman +42, –4, rikutud 2; A. Uibo +45, –2, rikutud 1; V. Pärtelpoeg +47, –1, rikutud 0

¹¹⁹⁰ August Mätlik (1881 – 9. IX 1956 Tartu) oli Strelna aiatöökooli õpetaja ja seejärel juhataja kt 1904–1909, Mihhaili aianduskooli juhataja Žizdras Kaluga kubermangus 1909–1918, Ukraina Vabariigi Põllutöoministeeriumi teenistuses 1918, Russanovi aiandustehnikumi õpetaja Voroneži kubermangus 1919–1920, opterus Eestisse 1920, Vasalemma aiandus- ja mesinduskooli juhataja 1920–1921, Tallinna XV algkooli õpetaja, ühtlasi Platoni-nimelise lastekodu abijuhataja 1921–1923; TÜ põllumajandusteaduskonna aianduse ja mesinduse õpetaja ning Raadi õppeaia juhataja 1924–1944; TRÜ aianduse ja mesinduse kateedri vanemõpetaja 1944–1946, dotsent 1947–1951, ühtlasi kateedri juhataja; EPA aianduse ja mesinduse kateedri dotsent 1951–1956, kateedri juhataja kt 1951–1952.

¹¹⁹¹ Aleksander Luksepp (1876 – 5. II 1960 Tartu) lõpetas Riia Vaimuliku Seminari 1901, õppis Riia Polütehnikumis keemiat ja agronoomiat 1903–1905, TÜs agronoomiat 1907–1913, lõpetades ülikooli. Apostliku õigeusu köster-kooliõpetaja Viljandimaal ja Tartus 1901–1903, osales 1905. a revolutsioonisündmustes, põgenes Soome ja sealt Šveitsi, Tartu Eesti Majanduse Ühisuse ja Põhja-Liivimaa Põllumeeste Keskseksi piimandusinstruktor 1910–1913, Tallinna mõisate valitseja 1913–1915, Näljastepi põllutöökatsesjaama puuvillakasvatuse ja stepimuldade eriteadlane Turkestanis 1915–1917, ühtlasi Troitski lihakonservivabriku mehaanikatöökoja juhataja Orenburgi kubermangus 1916–1917, Tartu Maakonnavalitsuse põllumajandusosakonna juhataja 1917–1918; TÜ põllumajandusteaduskonna põllutöomasinate õpetaja 1919–1924, dotsent 1924–1938, erakorraline professor 1938–1944, põllutöomasinate kabineti (instituuudi) juhataja 1919–1944; TRÜ põllumajanduse mehhaniseerimise kateedri dotsent 1944–1950.

ja A. Karu +47, –1, rikutud 0. Valimised lähevad kinnitamisele Moskva.

Raadi õppe- ja katsemajandi 1946. a. tegevusaruande puhul tekib elav sõnasõda majandi direktori Kallase¹¹⁹² ja põllumajandusteaduskonna dekaani O. Halliku vahel, kes nimetab kogu majandit häbimajandiks vaatamata auhindamisele punase rändlipuga ja teravalt arvustab praeguse direktori tegevust, tähendades ka muu seas, et eelmine direktor läks vangla,¹¹⁹³ praegune autahvile, aga Raadi õppe- ja katsemajand on kõik muu peale eeskujuliku majandi. O. Hallik saab rektorilt pahase märkuse, et ta oma sõnade eest peab vastutama. Tekib üldine arvamine, et Hallik dekaani kohale enam ei jää.¹¹⁹⁴ Võetakse vastu otsus, et põllumajandusteaduskonna õppejõududel eesotsas dekaaniga peaks olema õigus kaasa rääkida Raadi majandi korraldusküsimusis. Kuna koosolek on juba kestnud 6,5 tundi (loe ja kirjuta: kuus ja pool), katkestatakse koosolek, võttes enne veel A. Linkbergi ettepanekul vastu otsus edaspidi võimaldada nõukogu liikmeil teejoomist, kuna koosolekud muutuvad juba liiga ebahügieenilisiks...

Nõukogu koosoleku ajal pidasime F. Lepp'a ja R. Rootsiga asjadevalitseja Maaroosi kabinetis ära üliõpilaste arstiabi korral-

¹¹⁹²Heinrich Kallas (1906–?) lõpetas Leningradi Riikliku Ülikooli bioloogia 1937. TRÜ orgaanilise keemia kateedri assistent 1945, taimefüsioloogia kateedri vanemõpetaja 1946, kateedri juhataja 1947–1951, ühtlasi Raadi õppe-katsemajandi direktor 1946–1948, matemaatika-loodusteaduskonna dekaani kt 1950.

¹¹⁹³Vrd "Administratiivsel ja majanduslikul alal jätkub operatiivsuse kasv. Ikka enam ja enam saadakse lahti bürokraatiast. Kui tuua siin kas või üks näide, siis olgu tähelepanu juhitud sellele, et Raadi õppe- ja katsemajandi juhtimine on antud uue, energilise ja ausa töötaja kätte, kes on asunud kõrvaldama neid korralagedusi ja puudusi, mis esinesid selles majandis endise direktori Järvisse lubamatult hooletu ning vastutustundetute tegevuse tagajärjel." A. Uibo, "Tartu Riiklik Ülikool uue semestri algul". — *Postimees*, nr 33, 9. II 1946, lk 4.

¹¹⁹⁴Osvald Hallik oli TRÜ põllumajandusteaduskonna dekaan 1944–1949.

damise komisjoni koosoleku, koostades dekaanile järgmise kirja:¹¹⁹⁵

TRÜ Arstiteaduskonna dekaanile.

Üliõpilaste arstiabi korraldamise küsimuse selgitamiseks valitud komisjon koosseisus: prof. Normann (kokkukutsuja), prof. F. Lepp ja dots. R. Roots, oma koosolekul 12. ja 14. veebruaril 1947. a. otsustas, peale Polikliiniku ruumes asuva üliõpilaste internaadi ja Veneroloogia kateedri ruumide külastamist, lisandada varem avaldatud seisukohtadele:

1. Polikliinikus asuva üliõpilaste internaadi ruumes on võimalik TRÜ üliõpilaste ambulatoorium sisse seada, kuna Veneroloogia kateedri ruumid selleks ei sobi.
2. Ettenähtud ruumid ambulatooriumi jaoks peaks võtma oma alla põrandapinna umbes 60–75 m², kusjuures oleks ettenähtud kolm ruumi; nendest kaks arstikabinetid ja üks kartoteegiruum ühes riietehoiu võimalustega.
3. Hambaarsti kabineti suhtes oleks soovitav kokku leppida ülikooli stomatoloogia kateedritega, et seal võimaldada vastuvõttu.
4. Ambulatooriumi arstidena võiks kaalumisele tulla ja läbirääkimistesse astuda Dr Artemi Vapra'ga (Hospitaal-sisehaiguste kateedri assistent), Dr Eva Roode'ga¹¹⁹⁶ (Närvihaiguste kateedri assistent) ja arstiteaduse viimase kursuse üliõpilase Villakoga.¹¹⁹⁷ Hambaarstidest võiks kaalumisele

¹¹⁹⁵Kirja koopia on lisatud päevikusse, samuti 21. detsembri 1946. a. kirja paljundus.

¹¹⁹⁶Eva Krigul (Rode; Roode; 1920 – 20. I 2008 Tartu) õppis T(R)Ü arstiteaduskonnas 1938–1946, ENÜSi liige. TRÜ neuroloogia-kateedri vanemlaborant ja assistent 1944–1949; Vabariikliku Tartu Närvikliiniku neuroloog 1949–1952, Vabariikliku Tartu Kliinilise Haigla füsioterapiaosakonna juhataja 1952–1980.

¹¹⁹⁷Kaljo Villako (Villak; 1919 – 22. X 2001 Tartu) õppis T(R)Ü arstiteaduskonnas 1938–1944 ja 1946–1947, lõpetades selle, meditsiini-kandidaat 1954, meditsiiniidoktor 1966 (NSVL Meditsiiniakadeemia). Meeksi jaoskonnaarst 1943, Saksa vang 1943–1944 rahvuslikus vastupanuliikumises osalemise pärast, Teises maailmasõjas 4. piirikaitserü-

tulle Dr Astrid Lõhmus¹¹⁹⁸ ja Marie [!] Pallon¹¹⁹⁹ (Ülikooli Hambapolikliinikust). Komisjon peab neid sobivaiks, kuigi nende töökoormus tundub olevat küllalt suur.

5. Ambulatooriumis toimuks vastuvõtt 2–3 tundi päevas, liiks koduviisidid.

14. II 47.

H. Normann F. Lepp R. Roots

TRÜ Arstiteaduskonna dekaanile.

Arstiteaduskonna kateedri juhatajate koosolekul 16. XII s.a. üliõpilaste arstiabi korraldamise küsimuse selgitamiseks valitud komisjon koosseisus: prof. H. Norman (kokkukutsuja), prof. F. Lepp ja dots. R. Roots oma koosolekuil 18. ja 21. detsembril ühes koopteeritud senise arstiabi punkti ars-

gemendi III pataljoni arst 1944, Haapsalu linnahaigla arst 1944–1945, vangistati 23. II 1945 Haapsalus, paigutati Põllküla filtratsioonilaagrisse 31. I 1946, vabanes 1946. a novembri algul, Vabariikliku Tartu I Haavakliiniku röntgenoloog 1947–1951, Tartu Linna Kliinilise Haigla röntgenikabineti juhataja 1951–1955; T(R)Ü sisehaiguste propedeutika kateedri assistent 1955–1959, dotsent 1959–1969, professor 1969–1980, radioloogia ja onkoloogia kateedri juhataja ning professor 1980–1990, professor 1990–1993, emeriitprofessor 1994–2001; ENSV Tervishoiu-ministeeriumi peagastroenteroloog a-st 1967.

¹¹⁹⁸ Astrid Lõhmus (Trull; 1915 – 7. V 1987 Tartu) lõpetas TÜ arstiteaduskonna 1942 ja TRÜ arstiteaduskonna 1945. T(R)Ü suu- ja hambahaiguste polikliiniku stipendiaat 1941–1944, assistent 1944–1945, TRÜ ortopeedilise stomatoloogia kateedri assistent 1945–1950; ühtlasi Vabariikliku Tartu Stomatoloogia Polikliiniku ordinaator 1945–1949 ja 1979–1986, ortopeedia osakonna juhataja 1949–1979, Tartu Meditsiinikooli õpetaja 1956–1960.

¹¹⁹⁹ Maie Rahuküla (Maie-Heldela Pallon; Maie-Heldela R.; 1924–1993 (?)) õppis T(R)Ü arstiteaduskonnas 1942–1944 ja 1944–1946. TRÜ kirurgilise ja terapeutilise stomatoloogia kateedri assistent 1946–1950.

tide dr. H. Suubi ja dr. V. Saarmaga¹²⁰⁰ ja Tartu linna I Polikliiniku juhataja dr. Muraševiga — konstateeris:

1. Senine arstiabi korraldus üliõpilastele on Tartu Riiklikus Ülikoolis organiseeritud puudulikult:

a) 1945. a. 10. aprillil moodustati (vastavalt toleleagse üliõpilaste arvule 1000–2000) üliõpilaste arstiabi punkt, mille asukohaks valiti Tartu I Sisehaiguste kliinik. Punkti arstideks määrati dr. H. Suubi ja stud. med. B. Hellat,¹²⁰¹ poole tööjõuga. Punkti juure kinnitati ülikooli rektori poolt töötama õena sm. Koidu Rüütli¹²⁰² ja sanitarina sm. Niina

¹²⁰⁰Valve Saarma (Valve Erika Luberg; 1920 – 13. I 2005 Tartu) õppis TÜ põllumajandusteaduskonna agronoomia osakonnas 1938–1939 ning T(R)Ü arstiteaduskonnas 1939–1944 ja 1944–1945, lõpetades selle, meditsiinikandidaat 1956, meditsiinidoktor 1971, korp! Indla liige. TRÜ teaduskonna-sisehaiguste kateedri assistent 1944–1950, kehakultuuriteaduskonna arst 1950–1955, sünnitusabi ja günekoloogia kateedri vanemlaborant ja Tartu sünnitusmaja terapeut-konsultant 1955–1956, hospitaalsisehaiguste kateedri assistent 1956–1964, dotsent 1964–1974, professor 1974–1994, seejärel emeriitprofessor; TRÜ arstide, stomatoloogide ja farmatseutide spetsialiseerimise ja täiendamise teaduskonna prodekaan 1965–1970, dekaan 1970–1975.

¹²⁰¹Beata Lumi (Beata Margaretha Kirschbaum; Hellat; 1920 – 21. V 2006) õppis T(R)Ü arstiteaduskonnas 1938–1944, 1944–1946 (eksmatrikuleeriti) ja 1957–1962, lõpetades selle, ENÜSi liige. TRÜ I Sisehaiguste Kliiniku nooremassistendi ajutine kt 1944 ja sisehaiguste kateedri vanemlaborant 1945; Kohtla-Järve haigla laborant 1949–1954, Vabariikliku Struumatõrje Dispanseri laborant Tallinnas 1954–1958, Vabariikliku Tartu Kliinilise Haigla sanitaarharidustöö instruktor 1958–1962, lastearst Tallinnas 1962–1963, Nõmme haigla laborijuhataja 1963–1993.

¹²⁰²Koidu Rüütli (1918 – 23. I 1975) õppis TÜ loomaarstiteaduskonnas 1943–1944 ja arstiteaduskonnas 1944–1946. J. Lille apteeги töötaja Tartus 1937–1940, Jõgeva ambulatooriumi meditsiiniõde 1940–1942, Taagepera kopsutuberkuloosisanatooriumi meditsiiniõde 1942–1944; TRÜ patoloogilise füsioloogia kateedri, seejärel sisehaiguste kateedri laborant 1945–1947, Eksperimentaalse ja Kliinilise Meditsiini Instituudi farmakoloogia- ja looduslike ravifaktorite uurimise labori vanemlaborant 1947–1950, a-st 1950 hügieeni-, seejärel biokee-

Piir¹²⁰³. Töötajad ei saanud aga koosseisude puudumisel palka ning sanitar lahkus kohalt otseselt, kuna arstid ja õde töötasid edasi ilma palgata kuni 1945. a. augustini. Sellest ajast lõpetas punkt oma seekordse tegevuse. Detsembri kuul 1945. a. tasuti Tartu Riikliku Ülikooli poolt mingisuguste ülijäägi summadest arstide ja õe töötasu.

b) 1946. a. kevadel alustati arsti abi punkti organiseerimist uuesti. Punkti asukohaks määrati endised ruumid Tartu I Sisekliinikus. Kuid alles sügisel alates 15. sept. kinnitati Tartu Linna TK Tervishoiu osakonna poolt arstiabi punkti arstideks assistendid dr. H. Suubi ja dr. V. Saarma, mõlemad poole tööjõuga Tartu linna Tervishoiu osakonna onkoloogia haigla arsti kohtade arvel ja punkti õeks kinnitati I Sisehaiguste kliiniku õde Salme Soom,¹²⁰⁴ psühoneuroogilise dispanseri õe koha arvel.

c) Alates septembrist kuni tänaseni on arstiabi punkt töötanud viis korda nädalas kella 13.00–15.00, kusjuures päevas külastas punkti keskmiselt 20–30 üliõpilast. Peale otsest vastuvõttu punktis teostati arstide poolt koduseid visiite ja punkti töötajate poolt ka laboratoorseid analüüse. Röntgeni läbivalgustuse vajaduse korral teostati seda Tartu I Sisehaiguste kliiniku röntgeni kabinetis.

2. Arstiteaduskonna koosolekul 16. detsembril teatas Tartu I Sisehaiguste kliiniku juhataja prof. V. Vadi, et üliõpilaste arstiabi punkt peab tema korraldusel I Sisehaiguste kliinikust lahkuma alates 1. jaanuarist 1947. Tartu linna Tervishoiu osakonna juhataja sm. Räni suulise teate järgi peavad

miasektoris, Vabariikliku Vereülekande Jaama laborant ja meditsiiniõde a-st 1958.

¹²⁰³Isikuandmed teadmata.

¹²⁰⁴Salme Soom (Ehrenbusch; 1915 – 26. VII 2011 Tartu) õppis Ees-ti Noorsoo Kasvatuse Seltsi Tütarlaste Gümnaasiumis Tartus 1923–1934 ja Kunstikoolis Pallas 1936–1940, lõpetas Tartu Meditsiini-kooli 1951. Meditsiiniõde Tartu Lastepolikliinikus 1941, meditsiinilise esmaabi Tartu punktides 1941, Tartu Polikliiniku Vesiravilas 1942–1944, Tartu Linna Kliinilise Haigla elektrokardiograafia kabinetis 1944–1971, Tartu Vabariiklikus Kliinilises Haiglas 1972–1975. *Madis Noorelt saadud andmed.*

punkti arstide kohtadel töötavad arstid samast ajast samuti lahkuma, kuna neid kohti pidavat täidetama koosseisus ettenähtud töötajatega.

3. Üliõpilaste seas on viimastel semestritel esinenud palju hilja avastatud tuberkuloosi juhte, mistõttu on vajalik teostada nende pidevat kontrolli tuberkuloosi suhtes.

Eelpool kirjeldatud asjaolusid silmaspidades komisjon otsustab:

1. NSVL Kõrgemate Koolide Komitee käskkirja nr. 513 punkt B põhjal (21. okt. 1944. a.) peab ülikool praeguse üliõpilaste arvu juures (2600) avama üliõpilastele arstiabi andmiseks kinnise ambulatoriumi kolme osakonnaga: sisehaiguste, närvihaiguste ja hambahaiguste alal. Vastavate ruumide andmine ambulatoriumile peab teostatama ülikooli poolt.

2. Ambulatoriumi personaliks oleksid peale arstide kolm õde, üks sanitar ja üks laborant, poole tööjõuga. Õdedel lasub peale jooksva töö ambulatoriumis haigete visiidid kodudes, eriti nakkuskohtades.

3. Ambulatoriumi personali komplekteerimiseks peab nõutama Tartu linna Tervishoiu osakonnalt kiiresti vastavate koosseisude kinnitamist ja ambulatoriumile vajaliku sisustuse muretsemist.

4. Ruumideks ambulatoriumi jaoks peab komisjon otstarbekaiks endiseid ülikooli polikliiniku ruume Ülikooli t. 40 (vastu "Akadeemilist Raamatut") või G. Adolfi nr. 12.¹²⁰⁵

5. Teise võimalusena tuleb veel arvesse üliõpilaste ambulatoriumide korraldamine Tartu linna I Polikliiniku ruumides, eeldusega, et Tartu Riikliku Ülikooli internaat ümberpaigutataks Tartu linna I Polikliiniku ruumest sobivamasse kohta.

6. Avatav ambulatorium vajab täielist sisustust ja instrumentaariumi, mis praegu täiesti puudub ja mida on kohustatud muretsema Tartu linna TK Tervishoiu osakond.

¹²⁰⁵Mõlemad aadressid tähistavad nn von Bocki maja ehk praegust Tartu Ülikooli õppehoonet Ülikooli tänav 16.

7. Ambulatoorium vajab oma laboratooriumi. Kuni selle avamiseni võiks kasutada Tartu linna I Polikliiniku laboratooriumi, rakendades selles tööle oma laborandi esialgu poole töökoormusega.

8. Pabermaterjali, tervislehed ja muud kirjutustarbed annab Tartu Riiklik Ülikool. Üliõpilaste ambulatooriumi kartoteegi asutamiseks ja korraldamiseks on vaja ajutiselt lisatööjõudu. Vastavad tervislehed (üliõpilase individuaal kaardid) on juba trükitud.

9. Röntgenoloogilised läbivalgustused peaks toimuma Radioloogia, I Sisehaiguste ja II Sisehaiguste kliinikute röntgeni kabinettides sellekohasel kokkuleppel ja vastava tasu eest röntgenoloogidele ja abipersonalile.

10. Kuna 1. jaanuarist 1947. a. lõpetab Tartu Riikliku Ülikooli üliõpilaste arstiabi punkt oma tegevuse, tuleb otsekohe asuda uue ambulatooriumi organiseerimisele ja avamisele, et ei tekiks seisakut üliõpilaste arstiabi korraldamises.

Tartus, 21. dets. 1946.

H. Normann R. Roots F. Lepp

Lõuna paiku saabus lennukil Tallinnast Tartu dr. Ludmilla Nurmand,¹²⁰⁶ prof. Paldrocki kauane assistent, kes käesoleval poolaastal hakkab lugema naha- ja suguhaigusi. Lennuväljal oli teda vastu võtmas kadunud dots. P. Parmaksoni ja dr. Nurmandi tulevane assistent dr. H. Vahter.¹²⁰⁷

¹²⁰⁶Ludmilla Nurmand (Golubov(a); Naumov(a); 1897 – 3. III 1980 Tartu) õppis TÜ arstiteaduskonnas 1917–1918 ja 1921–1926, lõpetades selle, meditsiinikandidaat 1949. TÜ naha- ja suguhaiguste polikliiniku nooremassistent 1927–1932, vanemassistent 1932–1937, Tallinna Ühishaigekassa arst 1937–1940, Tallinna Veneroloogiadispenseri naisteosakonna juhataja 1940–1941, Tallinna Naha- ja Suguhaiguste Nõuandla (Dispanseri) arst 1941–1944, peaarst 1944–1947, ENSV Tervishoiu-ministeeriumi peaveneroloog 1945–1947; TÜ dermatoloogia ja veneroloogia kateedri juhataja 1947–1966, dotsent 1952–1975.

¹²⁰⁷Herman Vahter (1920 – 18. IX 2006 Tartu) õppis T(R)Ü arstiteaduskonnas 1940–1944 ja 1944–1946, lõpetades selle, meditsiinikandidaat 1952, meditsiinidoktor 1964. Teises maailmasõjas Tartu sõjaväehaigla sanitar 1943–1944; TRÜ dermatoloogia ja veneroloogia ka-

15. veebruar (laupäev). Täna käis Tuletõrje Nõukogu esindus koosseisus brigaadi pealiku asetäitja F. Saarsen, majanduspealik A. Odrats ja mina esimehena J. Roole õnne soovimas, kes Rõngust oli tagasi jõudnud. Tervitasin teda nõukogu nimel ja andsin mälestusesemena üle hõbeportsigari. Meiega koos oli ilmunud ka ronijate esindus koosseisus pealik A. Soon ja A. Tikkan,¹²⁰⁸ kes andsid üle ühes õnnitlustega ronijate puna-valge laualipu.

16. veebruar (pühapäev). ENSV Ülemnõukogu valimised. Käisin juba varakult valimas, kuid sattusin parajasti valimisjaoskonda sõjalise õpetuse kateedri ruumes (nr. 65, 2) Hermann 8, kui jaoskonnakomiteed parajasti pildistati.¹²⁰⁹ Mõni minut hiljem sain Õie Toomingalt¹²¹⁰ valimisedeli, ilma et oleks minult mingisuguseid dokumente nõutud, ja andsin oma hääle

teedri assistendi kt 1945–1946, assistent 1946–1958, dotsent 1958–1966, nakkushaiguste, dermatoloogia ja veneroloogia kateedri juhataja ning professor 1966–1991, professor 1991–1992, nahahaiguste kliiniku dermatoloogia ja veneroloogia erakorraline professor, emeritprofessor 1993, arstiteaduskonna prodekaan 1964–1966 ja dekaan 1966–1969; ENSV Tervishoiuministreeriumi õpetatud nõukogu aseesimees 1966–1969.

¹²⁰⁸Isikuandmed teadmata.

¹²⁰⁹Vt ka “Raekoja valimisringkonnas”. — *Postimees*, nr 41, 19. II 1947, lk 2.

¹²¹⁰Õie Reintam (Mesipuu; To(o)ming; 1923 – 8. III 2011 Tartu) õppis Voroneži Meditsiiniinstituudis 1942–1944 ja TRÜ arstiteaduskonnas 1944–1948, lõpetades selle, meditsiinikandidaat 1954 (NSVL Meditsiiniakadeemia Eksperimentaalse ja Kliinilise Meditsiini Instituut, Leningrad), meditsiinidoktor 1974 (ENSV TA). NSVLi tagalas 1941–1944, TRÜ komsomolikomitee rajaja ja sekretär 1944–1945, Tartu peapediaater 1948–1949, TRÜ aspirant 1949–1952, NSVL MA EKMI aspirant Leningradis 1952–1954, EPA füsioloogia, patofüsioloogia ja farmakoloogia kateedri vanemõpetaja ja assistent 1954–1957, lastearst Tartus 1957–1961; TRÜ kehakultuuriteaduskonna kehalise kasvatus kateedri vanemõpetaja 1962–1963, arstiteaduskonna spordimeditsiini kateedri õpetaja 1964–1968, TÜ meditsiinilise kesklaboratooriumi eksperimentaalpatoloogia ja füsioloogia sektori vanemteadur 1975–1979, füsioloogia kateedri professor; TÜ üld- ja molekulaarpatoloogia instituudi ajurveeringe haiguste labori vanemteadur 1980–1984.

meie Raekoja valimisringkonna kandidaadi, eesrindliku töölise-stahhaanovlase ja aktiivse ühiskondlikust elust osavõtja, Tartu Kammivabriku poleerija Anna Mägi¹²¹¹ poolt, kes ise viibib I Si-sehaigustekliinikus ravil. Nägin teda veel eila koridoris jalutavat.

Naisele, kes oli parajasti haige,¹²¹² toodi valimiskast lahkes-ti koju. Hiljem käidi eksituse tõttu veel teist korda teda kastiga otsimas.

Valimiskomitee liikmete hulgas oli ka dots. Marland.

Õhtuks selgus ringkonnakomisjonidelt saabunud mitte veel täielikel andmeil, et hääletamisest võttis kogu vabariigis osa mit-te vähem kui 98,5% valijaist.

“Rahva Hää!” ja “Postimees” töid valimispäeval silmapaist-vaid juhtkirju.¹²¹³

17. veebruar (esmaspäev). Kateedrite juhatajate koosolekul tea-tas dekaan, käesoleval aastal tuleb juba varakult asuda üliõpi-laste värbamiskampaaniale. Prof. A. Linkberg asus seisukohale, et arstiteaduskond võiks vaid noortele öelda, et nad arstiteadus-konda ei tuleks, sest ei suudeta kõiki vastu võtta. Kampaania tu-leks arvesse vaid teistes teaduskondades, kus ei saada soovitud arvu üliõpilasi. Jõuti lõpuks arvamusele, et arstiteaduskonna tar-vis ei tuleks üliõpilasi värvata, küll aga teha lehtedes ja ringhää-lingus selgitustööd arstiteaduskonnas toimuva töö kohta.

Edasi teatas dekaan, et sügisel tuleb kolmandale kursusele umbes 200 üliõpilast, nii et loenguid tuleb pidada väikeste audi-tooriumide tõttu kahes vóorus.

Arstiabi korraldamise küsimuses arvasid kateedrite juhata-jad, et see tuleks jätta sisehaiguste propedeutika kateedri hoo-

¹²¹¹Anna-Rosalie Mägi (1905 Torgu vald – ?) oli lõpetanud Mäepea algkooli Torgu vallas, “Meie Maa” trükikoja käsiladuja Kuressaares 1922–1939, “Ilutrüki” tööde vastuvõtja Tartus 1940, Tartu Kammivab-riku töötaja a-st 1940, selle naiskomisjoni esinaine ja ühiskondlik kont-rolör; ENSV II Ülemnõukogu saadik 1947–1951.

¹²¹²S.t Erna Normannile.

¹²¹³Päevikusse on lisatud ajaleheväljalõiked: “Kõik valimistele!” — *Postimees*, nr 39, 16. II 1947, lk 1; “Suur pidupäev”. — *Rahva Hää!*, nr 39, 16. II 1947, lk 1.

leks, kellele õppebaasiks antud arstiabi korraldamiseks sobiv Polikliinik. Vastasin, et mul on polikliinikus kasutada vaid auditoorium ja trepikoda, isegi polikliiniku arstikittel on mult võetud (mõni päev tagasi teatas minule dr. E. Murašev kateedri ruumide koristaja kaudu, et tema minule enam ei saa kasutada anda polikliiniku kitlit, vahetasin seda 1 kord kuus; mulle antud tööruumis leian alati kedagi ees: kas võtab seal mõni arst haigeid vastu või loeb sanitar lehti või soojendab keegi elektrikeetjal toitu). Leiti, et ma pidavat ise energiliselt ruume nõudma ja leidma, mille juurde jäädigi. Oli mulje, et taheti lihtsalt arstiabiküsimust kellegi peale veeretada, et ebamugavast vastutusest vabaneda. Ka arvati, et ambulatooriumi tegevust peab tingimata kontrollima keegi kateedrijuhatajaist, ja leiti, et selleks sobin kõige enam mina (!?).

18. veebruar (teisipäev). Täna "Postimees" tõi huvitavaid kirjutisi valimiste kohta, millised olgu siinkohal toodud.¹²¹⁴

Täna konsulteeris mind valude puhul jalgades K. E. Sööt. Tekkis vahelduva lonkamise kahtlus, kuid jalgade selgmise arteripulss oli selgesti tunda. Seedehäired on tunduvalt paranenud. Valud jalgades on nähtavasti reumaatilist laadi.

Vanameister kogub kokku oma lastelaule, kavatseb neist moodustada kaks raamatut: "Värsse lastele" ja "Laule lastele". Esiimesed on määratud väiksematele lastele, teised suurematele. Ka on temal veel avaldamata kogu Petõfi¹²¹⁵ luuletuste tõlkeid, mida Pätsi-aegse kodanlise valitsuse ja Saksa okupatsiooni ajal ei saadud avaldada. Neid olla kodanlise aja lõpul redigeerinud ja

¹²¹⁴Päevikusse on lisatud väljalõiked: "Nõukogude demokraatia suur võidupüha". — *Postimees*, nr 40, 18. II 1947, lk 1; "Tartu töötava rahva rõõmupäev". — Samas. Viimases on Herbert Normann märkinud ära lõigu: "Valimisjaoskonda nr. 65/2 oli kogunenud enne kella kuut hulk TR Ülikooli õppejõude, nende hulgas prof.-d Rägo, Marland, Laja jt. Paljud Tähtvere linnaosa valijad tahtsid olla esimeste hääletajate hulgas. Tähtvere sovhoosi töötajad traktoristi stahhaanovlase sm. Raidmaa eestvõtul tulid hääletama organiseeritult. Peale 12-tunnist pingsat tööd raporteeris selle jaoskonna sekretär valimiste ringkonnakomisjonile: "Valijaist on valijate nimekirja järele käinud hääletamas 100%"."

¹²¹⁵Sándor Petõfi (1823–1849), Ungari rahvusluuletaja ja 1848. aasta revolutsiooni kangelane.

parandanud prof. J. Mägiste,¹²¹⁶ lamades haigena I Sisehaigustekliinikus ja seal igavust tundes.¹²¹⁷ Veel olla avaldamata rida uuema aja luuletusi, milliseid ka trükki korraldab.

19. veebruar (kolmapäev). Täna tõi "Postimees" valimiste lõplikud tulemused (järgmiste lehekülgede vahel).¹²¹⁸

20. veebruar (neljapäev). Täna käisime R. Rootsiga üliõpilaste ambulatooriumi asjus prorektori H. Habermani juures, kes meid rektori asetäitjana (rektor sõitis neil päevil Moskva, et osa võtta NSVL Ülemnõukogu kolmandast istungjärgust) rektori kabinetis vastu võttis. Avaldas arvamist, et ambulatooriumi saaks avada kas praeguses Polikliinikus ülikooli ühiselamu ruumes või siis Vallikraavi tänaval 9 Toomele viiva tee kõrval, kus varem asus "Estonia" konvent¹²¹⁹ ja mis on õieti määratud Teadlaste Majaks,

¹²¹⁶Julius Mägiste (Mälson; 1900 – 11. III 1978 Lund) lõpetas TÜ filosoofiateaduskonna 1923, *mag. phil.* 1923, *dr. phil.* 1928, EÜSi liige, seejärel ÜS Veljesto liige. Võttis õppursõdurina osa Vabadussõjast 1919–1920, Eesti Kirjanduse Seltsi teaduslik sekretär 1923, TÜ õppeülesandetäitja läänemeresoome keelte alal 1925–1929, läänemeresoome keelte erakorraline professor 1929–1932, korraline professor 1932–1944; põgenes 1944. a septembris Saksamaale, kust asus 1945. a Rootsi, Lundi Ülikooli soome-ugri keelte dotsent 1950–1967, Soome-Ugri Keelte Seminari asutaja ja juhataja 1954–1968.

¹²¹⁷Sellist tõlkekogu Karl Eduard Söödilt ei ilmunud.

¹²¹⁸Päevikusse on lisatud ajalehelõige: "Eesti NSV Ülemnõukogu Valimiste Keskkomisjoni teadaanne 16. veebruaril 1947 toimunud Eesti NSV Ülemnõukogu valimiste tulemustest". — *Postimees*, nr 41, 19. II 1947, lk 1. Registreeritud valijaid oli 804 172, valimistest võtnud neist osa 798 758 inimest, s.t 99,33%. Kandidaatide poolt hääletanud 768 162 inimest, s.t 96,17%, vastu olnud 28 003 inimest ehk 3,51% valimas käinutest. Kehtetuid sedeleid olnud 2593. Tartus olid kandidaatideks Eduard Brandt, Jevgeni Kungurtsev, Anna-Rosalie Mägi, Linda Otto ja Bronislav Vörse; Tartumaal Julius Aamisepp, Valli-Monika Halldre, Marta Karrus, Hans Kruus, Max Laosson, Osvald Must, Hilda Reinhold, Miili Selge, Voldemar Telling, Peeter Tiido ja Alma Tomin-gas.

¹²¹⁹Korporatsioon Estonia oli Tartus 1821. aastal asutatud Eestimaa üliõpilaskorporatsioon, mis tegutses kuni 1939. aastani. Nende majas Vallikraavi 9 tegutseb praegu Avita kirjastus.

sest sümbioos kirjanikkudega Kirjanike Majas on suikumas igavesele unele. Kolmas võimalus ambulatooriumi avamiseks oleks ühiselamu maja Tiigi tän. 74, mis sõjaväest vabanenud. Arvas, et Polikliiniku maja oleks siiski kõige sobivam, asub keset linna ja vajab vaid vähest remonti. Karta on vaid, et vabanemisel ühiselamu alt vastavad ruumid võetakse kohe üle tervishoiuosakonna poolt. Palub meid oodata kuni rektori tagasitulekuni Moskvast. Vahepeal lubas astuda ühendusse ka sm. Hioniga, et kindlustada ülikoolile ühiselamu ruume Polikliinikus. Oli väga sõbralik, asjalik ja jättis igati hea mulje.

Kell 16 oli aulasse kokku kutsutud ülikooli õppejõudude, üliõpilaste ja teenistujate üldkoosolek, mille päevakorras oli ENSV Ülemnõukogu [Valimiste] Keskkomisjoni teadaanne 16. veebr. toimunud Eesti NSV Ülemnõukogu valimiste tulemustest. Kuna kokku oli tulnud vaid 13 inimest, jäi koosolek ära. H. Haberman, kes koosoleku pidi juhtima, lubas loiu osavõtust teha oma järeldused.

21. veebruar (reede). Viie ja poole tunnine ülikooli nõukogu koosolek H. Habermani eesistumisel. Kinnitati õigusteaduskonna ja ajaloo-keeleteaduskonna dekaanide prof. H. Kadari ja dots. R. Kleisi ettepanekud üle minna 5-aastasele kavale. Agronoom Mihkel Pillile¹²²⁰ otsustati 40 häälega poolt ja 6 häälega vastu (üks hääletussedel oli rikutud) anda ilma kaitsmiseta põllumajandusteaduste doktori kraad. Eestiaegsed magistrikraadid hinnati ümber vastavateks kandidaadikraadideks: 1) Juhan Langil¹²²¹ (matemaatika magister, füüsika-matemaatikateaduste

¹²²⁰ Mihkel Pill (1884 – 19. VI 1951 Jõgeva) õppis TÜ loodusteaduskonnas 1906–1916, põllumajandusteaduste doktor 1947, ENSV TA korrespondentliige 1946, EÜSi liige. Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi ja seejärel Põhja-Liivimaa Põllumeeste Keskse seltsi seemneviljatoimkonna asjaajaja 1912–1919, (Eesti Sordiparanduse Seltsi) Jõgeva sordikasvanduse (Sordiaaretuse- ja Katseinstituudi Jõgeva Sordikasvanduse) juhataja 1920–1951, Eesti Seemnevilja Ühisuse asutajaid ja juhatuse liige 1919–1940, Kirjastusühisuse Agronoom asutajaid ja nõukogu liige 1919–1940.

¹²²¹ Juhan Lang (Johann L.; 1888 – 3. XI 1977 Tartu) lõpetas TÜ füüsika-matemaatikateaduskonna matemaatika osakonna 1913,

kand.) 47 häälega poolt, ühega vastu; 2) Liisi Raud'il¹²²² (filosoofia magister, filoloogiateaduste kandidaadiks) 47 häälega poolt, ühega vastu; 3) Paul Prülleril¹²²³ (matem. mag., füüsika-matemaatiliste teaduste kandidaadiks) 47 häälega poolt, ühega vastu (üks sedel oli rikutud); 4) Otto [!] Petersil¹²²⁴ (filosoofia mag.,

cand. math. et phys. 1913, EÜSi liige. Keskkooli õhtukursuste õpetaja Tartus 1912–1913 ja Tartu Kommertskooli õpetaja 1914, Valga Reaalkooli ja Valga Linna Tütarlaste Gümnaasiumi õpetaja 1914–1918, Tartu Kommertskooli ja HTG õpetaja 1918–1919, Tartu linna koolinõunik 1919 ja 1928–1937, Tartu koolide inspektor 1937–1939, Tartu linnavolinik Rahvusliku Keskerakonna nimekirjas 1934–1938; Tartu Reaal-Kommertskooli direktor 1919–1920, Tartu Poeglaste Reaalgümnaasiumi direktor 1920–1928; Haridusministeeriumi koolide peainspektor 1939–1940; TRÜ füüsika kateedri assistent 1941, vanemõpetaja 1944–1948, dotsent 1948–1957, ühtlasi Tartu TSN Täitevkomitee haridusosakonna juhataja 1944–1945.

¹²²²Liis Raud (Liisi R.; Tohver; Verli(i)n; 1903 – 12. III 1984 Tallinn) lõpetas TÜ filosoofiateaduskonna 1934, *mag. phil.* 1934 (filoloogiakandidaat 1949), ENÜS Ilmatari liige. Kantseleiametnik Petseris 1923–1925, Akadeemilise Kirjandusühingu sekretär Tartus 1929–1934, *Eesti entsüklopeedia* korrektor 1932–1935, HTG eesti keele ja kirjanduse õpetaja 1935–1937, Türi Aianduskeskkooli õpetaja 1937–1938, Pärnu Kaubanduskeskkooli õpetaja 1938–1940, Kirjandusmuuseumi teadur Tartus 1940–1942, käsikirjade osakonna juhataja 1944–1951 ja 1967–1970, TÜ raamatukogu vanemassistent 1942–1944; ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudi teadur 1951–1952, Tartu Õpetajate Instituudi kirjandusõpetaja 1948–1955; TRÜ eesti kirjanduse ja rahvaluule kateedri dotsent 1955–1966.

¹²²³Paul Prüller (Paul Egon P.; Brüller; 1905 – 2. XII 1979 Tartu) lõpetas TÜ matemaatika-loodusteaduskonna matemaatika osakonna 1928, *mag. math.* 1932, füüsika-matemaatikakandidaat 1969 (Geofüüsika Peaobservatoorium, Leningrad), EÜSi liige. Kindlustusseltsi Eesti osakonnajuhataja Tartus 1928–1940; TÜ majandusteaduskonna õppeülesandetäitja kindlustusmatemaatika alal 1938–1940; ENSV Rahvakomissaride Nõukogu asjadevalitsuse rahanduse ja kapitalimahutuste osakonna konsultant 1941, keskkooliõpetaja 1942–1947; TRÜ üldfüüsika kateedri assistent ja vanemõpetaja 1947–1949, dotsent 1949–1975; Tartu Õpetajate Instituudi dotsent 1947–1951.

¹²²⁴Oskar Peters (Oskar Eduard P.; 1903 – 2. X 1949 Tallinn) lõpetas TÜ filosoofiateaduskonna 1933, *mag. phil.* 1935 (filoloogiakandi-

filoloogiateaduste kand.) 43 häälega poolt ja ühega vastu (1 sedel rikutud); ja 5) Cerelius Ruusil¹²²⁵ (agronoomia mag., põllumajandusteaduste kandidaadiks) 45 häälega poolt ja 1 vastu (1 sedel oli rikutud).

Dotsendi teaduslik kutse otsustati anda: 1) Elmar Saarele¹²²⁶ (metsatakseerimise ja -korraldamise alal), poolt 43 häält, vastu 2, üks sedel rikut.; 2) Fred Kudule¹²²⁷ (kergejõustiku ja suu-

daat 1947). Tallinna jt koolide eesti keele ja kirjanduse õpetaja, Tallinna 9. Keskkooli direktor 1940, Tallinna Tehnikumi õpetaja, Saksa vang 1943, Tallinna 1. Keskkooli õpetaja, ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudi teaduslik sekretär 1947–1949.

¹²²⁵Cerelius Ruus (1906 – 23. I 1974 Tartu) lõpetas TÜ põllumajandusteaduskonna agronoomia osakonna 1935, *mag. agr.* 1941 (põllumajanduskandidaat 1947), bioloogiadoktor 1965 (ENSV TA), ÜS Liivika liige. TÜ väikeloomakasvatuse kabineti abiassistent 1935–1937, väikeloomakasvatuse katsejaama abijõud 1937–1938 ja vanemassistent 1938–1940, väikeloomakasvatuse instituudi ja katsejaama assistent 1940–1944; TRÜ väikeloomakasvatuse kateedri õppejõud 1944–1947, dotsent 1947–1951; EPA eriloomakasvatuse kateedri juhataja ja dotsent 1951–1952, põllumajandusloomade aretuse kateedri juhataja ja dotsent 1952–1955, põllumajandusloomade aretuse ja eriloomakasvatuse kateedri dotsent 1955–1958, eriloomakasvatuse kateedri dotsent 1958–1966, kateedri juhataja 1958–1974 ja professor 1966–1974.

¹²²⁶Elmar Saar (Elmar Johannes S.; 1901 – 26. VI 1947 Tartu) lõpetas TÜ põllumajandusteaduskonna metsandusosakonna 1940, korp! Vigilia, seejärel korp! Rotalia liige. Võttis Tartu kooliõpilaste pataljonis osa Vabadussõjast; Metsade Valitsuse (Riigimetsade Valitsuse) metsakorraldusosakonna (-büroo) tehnik-maamõõtja 1921–1929, metsataksaator 1929–1937, Metsahoiukomitee sekretär 1937–1939, Riigimetsade Talituse metsakorraldusbüroo juhataja 1939–1941, Metsade Keskvalitsuse metsakorraldusosakonna juhataja 1941–1943, metsamajandusosakonna juhataja asetäitja 1943–44, ENSV Metsamajanduse ja Puidutööstuse Rahvakomissariaadi metsakaitse osakonna juhataja 1944–1945; TRÜ metsakorralduse kateedri ja metsakasvatuse kateedri juhataja ning dotsent 1945–1947.

¹²²⁷Fred Kudu (Kuddu; 1917 – 29. IX 1988 Tartu) õppis TÜ arstiteaduskonna kehalise kasvatus instituudis 1937–1940, õigusteaduskonnas 1940 ja arstiteaduskonnas 1940–1941, korp! Fraternitas Liviensise liige. Eesti Spordi Keskliidu kergejõustikutreener 1940; TRÜ kergejõustiku ja suusatamise õpetaja 1940–1941, kergejõustiku kateedri juhataja 1944–

satamise alal), poolt 38 häält, vastu 6, 3 sedelit rikutud; 3) Valdar Parve¹²²⁸ (hobusekasvatuse alal), poolt 43 häält, vastu 2, kaks sedelit rikutud, ja 4) Cerelius Ruusile (loomakasvatuse alal), 42 h. poolt, 3 vastu, 2 sedelit rikutud. Dotsendi kutse andmine ja M. Pilli doktorikraadi andmine lähevad Moskva kinnitamisele.

Jooksvate asjade all rõhutasid mitmed liikmed, et limiitramatutega jääb Tartus palju kaupa saamata, kuna Tallinnas seda ei ole. Samuti ei saa Tartus midagi raamatute lisatalongidega. Need puudused vajavad kiiret kõrvaldamist. Kui teised abinõud ei aita, tuleb olukorrast teatada min. Kaftanovile. Viimane oli G. Rägo seisukoht, mis põhjenevat vastaval seadusel. Lõpuks teatas veel H. Haberman, et Kõrgema Hariduse Ministeeriumist on saabunud И. Агроскин'i allkirjaga telegramm, et limiitramatud on kraadita dotsentidele pikendatud kuni 30. juunini 1947.

Teed ei pakutud, kuna Tartu kaubastu kohvik nr. 2 ("Verner") pole saanud nõukogule vajalikul hulgal valmistada saia.

Soovisin koosoleku lõpul Almale¹²²⁹ õnne, vastas: "Ära lora."

Prof. Bernakoff, kes oli valitud ühte kolmest häältelugemis-komisjonist, lahkus koosolekult enne komisjoni töö lõpetamist, millele Haberman juhtis tähelepanu. B. seadis end juba kohe alul

1973, vanemõpetaja 1944–1956, dotsent 1956–1988, kehakultuuriteaduskonna dekaan 1944–1950, 1952–1957 ja 1960–1965; Teises maailmasõjas Punaarmee Eesti korpuses 1941–1943; ENSV Spordikomitee õppesportlasekonna ülem 1944, NSVLi kergejõustikukoondise treener a-st 1944, mitmevõistluskooondise vanemtreener 1965–1978, olümpia-kooondise treener 1964, 1968, 1972 ja 1976.

¹²²⁸Valdar Parve (Vjatšeslav Padalka; 1913 – 29. VI 1994 Rakvere) lõpetas TÜ loomaarstiteaduskonna 1938, veterinaariakandidaat 1947, korp! Fraternitas Tartuensise liige. TÜ loomaarstiteaduskonna sisehaiguste kliiniku nooremassistent 1939–1940; Tori hobusekasvatuse juhataja abi, veterinaararst ja zootehnik 1940–1944; Saksa sõjaväes 1944; TRÜ loomaarstiteaduskonna veisehaiguste ja hobusekasvatuse kateedri dotsent 1944–1947, vanemõpetaja 1947–1948; Hulja sovhoosi veterinaararst 1949–1951, Tõrma karusloomakasvatuse veterinaararst 1951–1962, Rakvere rajooni Põllumajandusvalitsuse pea- ja vanemzootehnik 1962–1972, Energia kolhoosi veterinaararst 1972–1973, Rakvere veterinaarialaboratooriumi seroloog 1957–1962 ja 1973–1986.

¹²²⁹S.t Alma Tomingale ENSV Ülemnõukokku valimise puhul.

“valvele” hääletuskasti juurde erilaua, kuni teised liikmed jagasid sedeleid ja võtsid allkirju. Siis oli ta äkki kadunud...

*

Enne nõukogu koosolekut toimus 17. veebr. kopsutuberkuloosi surnud Stalini-stipendiaadi *stud. agr.* Arved Raun'i¹²³⁰ põrmu ärasaatmine ülikooli aulast, esmakordne sellesarnane juht Tartu Ülikooli ajaloo.

Ärasaatomistalitus on määratud kella 14-le. Punase riidega ülelöödud puusärk on paigutatud madalale punase kaleviga kaetud poodiumile aula ühte otsa päitsega akende ja jalutsiga ukse poole, seega küljega saatjate poole. Kaks suurt pärja (muud rohelust pole näha) ilustavad poodiumi, millele kahele poole puusärgist on paigutatud komnoorte poolt ülikooli kirikust toodud kaks kolmeharulist lühtrit. Igasseühte neist on asetatud 2 küünalt, kolmas puudub.

Kadunut saatma tulnud on põllumajandusteaduskonna õppejõude eesotsas dekaani O. Hallikuga ja rohkearvuliselt ($\frac{1}{4}$ aulat) sama teaduskonna üliõpilasi. Puusärgi juures seisab vaikselt auvalve. Kuid talitus mingisugusel põhjusel viibib, siis selgub, et oodatakse sõjaväe orkestrit. Osa saatjaid lahkub aegamööda aulast, sest see on kütmata ja külm. Umbes kella 15 paiku saabub teade, et orkester on Ropkast väljunud. Suletud puusärk avatakse ja küünlad lühtrites süüdatakse. Siis ilmub prorektor Haberman, nagu kavatsedes sõna võtta, kuid siiski ei võta. Lahkun lühikeseks ajaks aulast,¹²³¹ siis aga näen juba, et puusärk asetatakse veoautole, mis võrdlemisi kiiresti hakkab liikuma. Autole järgneb orkester, siis põllumajandusteaduskonna õppejõud ja üliõpilased ja lõpuks kadunu abikaasa pisitütrekesega.

¹²³⁰ Arved Raun (16. XII 1917 – 17. II 1947) oli TRÜ põllumajandusteaduskonna III kursuse üliõpilane, põllumajanduse teadusliku uurimise ringi esimees, Akadeemilise Meeskoori laulja. — Sel ajal sai TRÜs J. Stalini nimelist stipendiumi kaheksa üliõpilast (600 rubla kuus), peale Arved Rauna veel Heino Elken, Jaan Kelpman, Erich Närep, Aleksander Perk, Henn Saari, Adeele Säärts ja Heldur Tüüts.

¹²³¹ “Hiljem kuulsin, et sõnavõttudega on siiski esinenud H. Haberman, O. Hallik ja põllumajandusteaduskonna ja metsandusteaduskonna üliõpilaste esindajad.” *Herbert Normanni märkus.*

Kuna auto liigub võrdlemisi kiiresti, väike tüdrukuke aga nii kiiresti liikuda ei saa, jäävad kadunu abikaasa lapsega varsti maha.

Akadeemiline Meeskoor, kelle liigete hulka kadunu (sünd. 16. XII 1917) kuulus, ärasaatmisest osa ei võtnud. Orkestri ja mõned muud kulud (puusärk valmistati ülikooli puutööstuses) kanti lahkunu väljavõtmata jäänud stipendiumist.

Enne puusärgi aulasse toomist oli õpetatud nõukogu sekretär Irene Maaroos tähendanud partorg Preemetile, et ülikooli aulast pole seni veel kedagi maetud, sest seda peetakse pühaks paigaks, ka on paljud õppejõud ja teenistujad veelgi praegugi pahased, et 1941. a. aulast on tantsitud. Sellele vastanud P., et temale on püha vaid üks paik, paik, kus suri Lenin, vanad kännud aga, kes ajaga ei suuda kaasa sammuda, neid ülikool ei vaja.

22. veebruar (laupäev). Ema kalm on öö jooksul kattunud pakasu värske lumega, millest ulatuvad välja vaid üksikud pargade kuuse- ja elupuuoksad. Ristidele ja monumentidele on tekkinud kummalisi lumiehteid, ületades kujult igasuguse inimliku fantaasia. Aeg-ajalt raputab kerge tuuleiil puudelt vaevalt kuuldava sahinaga lund, mille helbed hetkeks õhku hõljuma jäädes nagu võilille ebemed hääletult laskuvad maapinnale ja kaovad oma suguste hulka. Mõni tugevam iil paiskab lund ka ristidelt ja monumentidelt, muutes lumiehted kujult veelgi kummalisemaks. Kõrgel kuusel naaberkalmu juures, mille okste vahed lund täis tuisanud, häälitseb rõõmsalt, nagu peatset kevadet aimates, punarinnaline leevike, taamalt aga kostab raudkangi häält — nähtavasti rajatakse külmunud mulda kellelegi hauda. Kaugusest kostab koera haukumist... Inimesi pole näha, on ju tööpäev.

24. veebruar (esmaspäev). Kolme ja poole tunnine õppe-metoodiline nõupidamine ülikooli nõukogu saalis. Päevakorras üliõpilaste õppetöö juhtimine ja kontroll õppeaasta jooksul. Referentidena käsitlesid konsultatsioone dots. A. [J!] Mäll ja dots. A. Mitt, kontrolltöid prof. A. Valdes ja eksameid dots. E. Talvik. Lõpuks peatusid üliõpilaste nõukogulikul kasvatusel dots. R. Roots ja dots. A. Vassar. Peale elavate läbirääkimiste võeti vastu pikem resolutsioon.

(Järgneb)